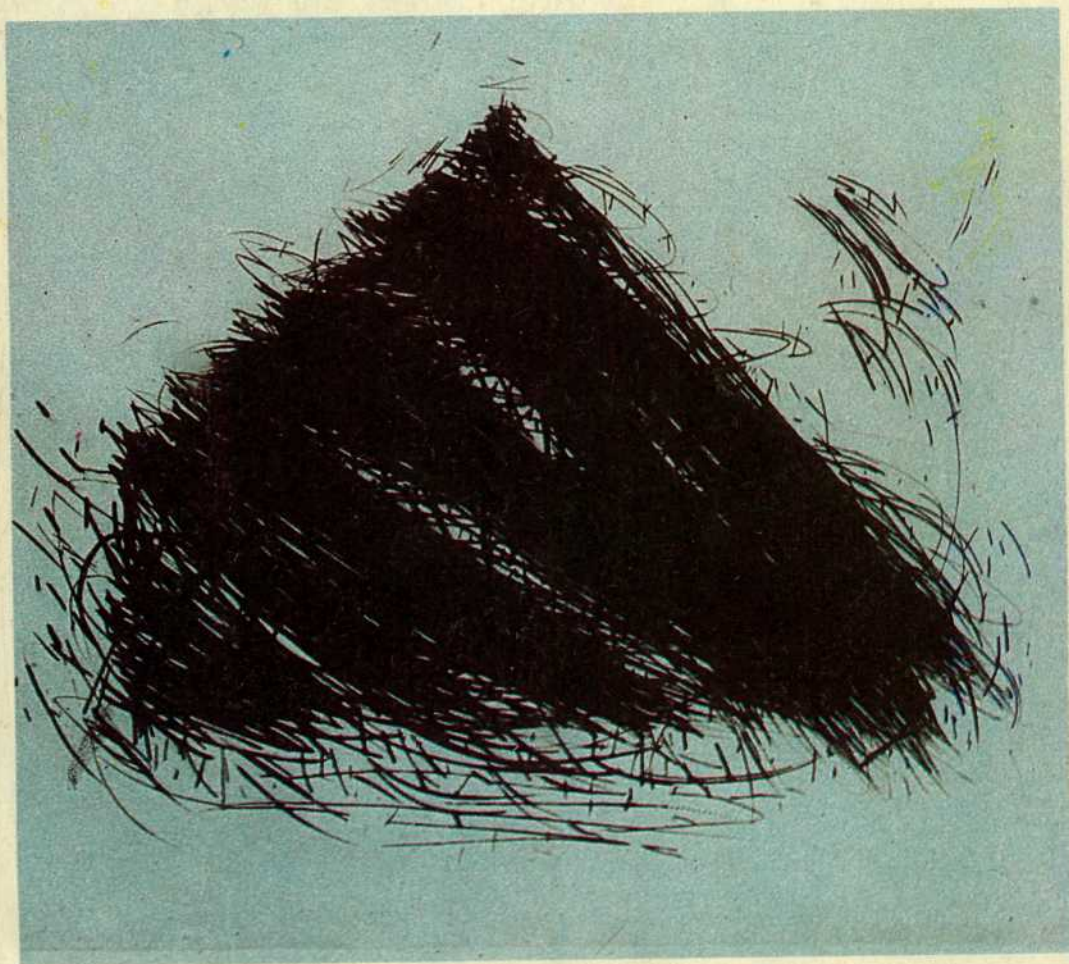

Vikerkaar

4/1991

Ralph Waldo Emersoni, Kirsti Oidekivi, Kauksi Ülle jt luulet; Jüri Ehlvesti ja Mart Helme proosat; Emerson — kaks esseed ja tutvustus; kindral Tõnissoni saatus; Mika Waltari ajaloovisioon ja «Sinuhe»; Tarmo Kulmar uurib inkasid; Remsu maailma otsas; «Elav ajalugu» — Eve Pärnaste avaldus; Jaan Kaplinski «Seletamine ja ületamine»; Vikergallup; Ülle Marksi kunst

Vikerkaar

Eesti Kirjanike Liidu ajakiri.
Ilmub alates 1986. a juulist. 6. aastakäik.

Aprill 1991. Nr 4

Sisukord

- Ralph Waldo Emerson *Päevad* 1
Priit Uring *Lind õlal* 2
Tõnu Trubetsky *Luulet* 8
Ašot Jekigjan *Proosat* 10
Kirsti Oidekivi *Luulet* 11
Jüri Kaldmaa *Luulet* 13
Kauksi Ülle *Luulet* 15
Taavi Eelmaa *Luulet* 17
Jüri Ehlvest *Turvalis! valgustust!* 20
Mart Helme *Proosat* 29
Vappu Vabar *Ingel* 33
Ralph Waldo Emerson *Kunst* 36
Kingitused 44
Hannes Varblane *Concordi transtsendentalismi trubaduurest* 49
Erich Erilt *Mõnda kindral Tõnissoni arreteerimisest ja tema arvatavast elusaa-tusest* 53
Sergei Stadnikov *Igavesest ja kaduvast*
Mika Waltari *ajaloovisioonis ning selle egiptoloogilisest taustast* 58
- Tarmo Kulmar *Katse kirjeldada inkade ühiskonda sotsioloogilisest ja sotsiaal-psühholoogilisest vaatepunktist* 66
Olev Remsu *Tšuktšid, eskimod, venelased ja teised ehk kuus päeva Uelenis* 71
Elav ajalugu
Täna kolm aastat tagasi: Eve Pärnaste avaldus. 77
Müüt, mõte ja meie
Jaan Kaplinski *Seletamine ja ületamine* 79
Vaatenurk
Toomas Varrak *Kas teooria või hüpootees?* 84
Enn Socaar *Armas Jaan* 86
Holger Kaints *Fantasmagooriline Eesti* 91
Tõnu Kaalep *Klaasi taga* 92
Jüri Kaldmaa *R.R-i kaksikvõrsid* 94
Foorum
Vikergallup 95
- Kujundus:** Jüri Kaarma
Esikaanel: Ülle Marks «Kuum kivi». Kuivnõel. 1989.
Tagakaanel: Ülle Marks. «Põld». Plasti-kaatruk. 1989/1990.

RALPH WALDO EMERSON

Päevad

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga

Üksteise kannul rivis käivad päevad,
Nood Aja silmakirjalikud tütreid,
Nii kinnised ja tummad kui derviisid,
Diadeeme toovad nad ja vitsakimpe.
Saab igaüks neilt kingiks, mida soovind:
Kas leiba, võimu, tähti, tähistaevast.
Ma räämas aias kaesin seda hiilgust
Ja hommikused soovid läksid meelest,
Paar rohtu, mõned õunad võtsin ruttu,
Päev lahkus vaikselt. Mina liiga hilja
Ta pärja alt veel jõudsin pilget näha.

PRIIT URING

LIND ÕLAL

Keegi, kelle kõrval Leo istus, nägu tema poole, mitte jalg üle põlve, vaid hoopis küünarnukid toetumas ta oma reitele ja käed koos just nagu palveks põlvede kohal, nii et näpuotsad võisid teistele märkamatuult õrnalt puudutada küljelt tema jalga. Tema paremat jalga, mis oli tõstetud üle vasaku põlve, nii et Leo silmad võisid näha tema vasakut säärt ja põlve ja põlveõnnalt. Vasakus jalas valge rihmking (nagu paremaski), konts vastu põrandat, kinganina üles tõstetud nii, et Leo sai selle alla aeglaselt libistada oma parema kinga nina ja seda ettevaatlikult tõstes puudutada tema kingatalda. Sellele puudutusele järgnes vastuseks surve, mis vajutas Leo parema labajala vastu põrandat. Keegi, kelle parem käsi pärast seda teistega vestluse käigus tõsis sujuvalt õhku ja laskus siis nagu lind põgusaks hetkeks Leo vasakule õlale. Mida küll inimene suudab välja lugeda sellistest puudutustest, mis on osa keelest, mille me kas juba ära oleme unustanud või mida meil alles õppida tuleb.

Keegi, kelle suu lausus sõnu teistele, sõnu, millede mõte oli määratud Leole:

«Kell kaksteist pean kellelegi helistama, et soovida talle head uut aastat!»

See oli päeval. Uusaasta õöl, kui aastavahetuse kell lõi kaheksandat lööki, sai Leogi telefoniühenduse selle aparaadiga, mille taga ta kujutlustes ootas Keegi. Kuid kõne võttis vastu hoopis üks kõrvaline isik, kes teatas, et Keegi olevat väljunud ega tule enne veerand tunni möödumist. Ei helistanud Keegi Leole kell veerand üks, pool üks, üks, kaks, pool kolm, kolm, vaid hoopis Leo ise sai Keegiga ühenduse kell kolm ja kümme minutit peale uusaasta esimest keskööd. Sellesama Keegiga, kes oli lihtsalt lõbusas tujus, nagu ikka ollakse uusaasta õöl, ja kes tahtmatult Leod solvas nagu ikka maailmas, kus paljusid asju — nii häid kui halbu — tehakse tahtmatult.

Seesama Leo südame Keegi, kes hiljem kõneles talle tema piisavalt paljudest täitmata jäänud lubadustest ja kes nüüdseks viibib Leost niivõrd kaugel, nagu oleks ta olnud vaid üksainus kord nähtud kaunis unenägu. Leo suhtumine temasse oli seotud mingi kummalise aukartuse, tänumeele, uhkuse, leebe jumaldamise ja varjatud nukrussega, mille põhjustest tõtt-õelda õiget ülevaadet on raske saada, nagu oleks see midagi, mis jääbki igavesti saladuseks.

ENNE KOOSELU

Enne bussijaama jõudmist puudutas tüdruk vargsi mehe käsivart ja ütles salapärase häälega:

«Vaata ruttu, kes vastu tuleb!»

Tulija oli pikk, umbkaudu kolmekümneaastane mees, roheliste kalifeepükste ja säärsaabastega, üleskeeratud kõrvadega läkiläki peas; tal olid laiad põsesarnad, must habemetüügas ja terav lõug.

Leo heitis vastutulnud mehele ükskõikse pilgu ja küsis omakorda:

«Kes see on?»

«Ah, üks hull. Segaseks jäi pärast seda, kui sõitis mootorrattaga kraavi. Nüüd käib tihti bussijaamas, trügib ligi ja räägib igasuguseid rumalusi.»

Leo heitis tüdruku suurtesse, teineteisest kaugel asuvatesse helesinistesse silmadesse uuriva pilgu ja küsis:

«Kas ta on sinu juurde ka tulnud?»

«On küll.»

«Ei tea miks?»

«Ei tea.»

«Mis ta sulle rääkis?»

«Oh, imelikku juttu.»

Leo ei pärinud rohkem midagi. Nad läksid bussijaama einelauda ja sõid kumbki kaks lihapirukat ning jõid klaasi piima. Pirukad olid alles soojad ja väga maitsvad. Seinas keerles ventilaator, mille töömüra täitis kogu söögisaali. Kui söödud, ütles Leo:

«Lähme nüüd vaatame, mis kella ajal buss väljub.»

«Lähme.»

Söögisaalist viis uks bussijaama ooteruumi. Leo tegi ukse lahti ja laskis tüdrukul ees minna. Tüdruk astus läbi ukseava, kuid jäi millegipärast kohe seisma. Leo sisenes samuti ja nägi samuti kohe, et ukse vastas pingil istub hull ja vaatab üksisilmi tüdrukut. Tüdruk aga tundis hirmu, pöördus sisseastuva Leo poole ja libises tollest mööda tagasi söögisaali. Nad väljusid einelaua välisuksest ja läksid ooteruumi akendest mööda ning istusid pika varikatuse alla pingile. Tüdruk tõusis mõne sekundi pärast uuesti püsti, Leo aga jäigi istuma. Nii nad vestlesid, Leo vaatas alt üles tüdruku helesinistesse silmadesse, tüdruk aga vaatas tema peale alla ja naeratas. Leo tajus ainult seda naeratust ja tundis, kuidas tähelepanu hajus. Ta kuulas tüdruku juttu, ei saanud midagi aru ja süüvis samal ajal millessegi lõputusse, mis oli ilus nagu kaleidoskoop.

Kuni ta äkki tabas kustuva naeratuses varju tüdruku näol ja märkas teise ehmunud pilku, mis oli suunatud üle tema pea. Leo pööras instinktiivselt pead ja nägi, kuidas hull tuleb nende suunas. Leo pöördus nüüd kogu kehaga läheneva hullu poole ning jäi istudes ootama. Hull peatus umbes kolme meetri kaugusel ja Leol tekkis hetkeks lootus, et midagi ei juhtugi, aga siis vähendas teine vahemaad

veel poole võrra ja Leo mõistis, et kohe hakkab hull rääkima. Nüüd ta isegi juba soovis seda.

Hull mees naeratas kummaliselt ja ütles:

«Ma suudlesin lehma.»

«Jah,» vakatas Leo.

«Ma suudlesin lehma ja kas teate, missugune vasikas sündis?»

«Ei tea.»

«Samasugune nagu ma ise.»

Leo hakkas tahes-tahtmatult naerma, mitte tehtult, vaid tõeliselt ja loomulikult. Hull aga küsis veidi häiritult: «Mis? Kas te pole niisugust nalja varem kuulnud?»

«Ei ole,» tunnistas Leo.

«Mustlane suudles ka hobust,» ütles nüüd hull ja lisas kohe kiiresti:

«Lehm on püha loom.»

«On küll,» kinnitas Leo, «eriti Indias. Seal ei tohi keegi neile midagi halba teha.»

Leo tundis, et esialgne ärevus on kadunud, ja märkas alles nüüd, et tüdruk on õige tema vastas, sikutab teda õlast ja sosistab kogu aeg:

«Lähme ära, ta ei jätagi järgi.»

Aga Leo laskis selle sosina kõrvust mööda ja vaatas hullule otse silma. Hull tema pilgule ei vastanud ja Leo taipas alles nüüd, et kogu selle aja oli hull üksisilmi tüdrukut seiranud. Ta märkas ka, et hullu suu värises. Nüüd ütles hull:

«Ma olen kolmkümmend kaks aastat vana, aga ühtegi tüdrukut suudelnud ei ole. Ei tea, kelle süü see on?»

«See ei tähenda veel midagi,» ütles Leo ja jätkas: «Ei peagi kellegi süü olema. Kolmkümmend kaks on alles vähe. Jõuab veel!»

«Ei tea, kas nemad ei taha või ei ole minust asja,» ütles hull ja pani käed puusa.

Äkki tajus Leo, et kui nad tüdrukuga kohe ei lahku, juhtub midagi kohutavat. Ta tõusis püsti ja lausus otsustavalt:

«Me lähme nüüd edasi.»

Nad pöörasid hullule selja ja läksid eemale. Tüdruk libistas oma käe mehe käevangu ja liibus talle vastu külge. Leo aga nägi ikka veel hullu värisevaid, kummalisi huuli ja tal hakkas ootamatult väga kahju. Poole tunni pärast viis buss nad sealt minema ja mõlemad olid kindlad, et ees ootab neid avariideta ja õnnelik kooselu.

KASVA LAPS JA NÄE NEID KIIRI

1. Pulmatrall

Raamatupidaja Leo Klemensi ämm oli nõid, kelle ülemised lõikehambad olid juurtega risti kasvanud. Ja ta käis kepiga, sest põlved ei paindunud enam. Aga võõrastega suhtles ta silmakirjalikult hästi.

Äial asetseb munandikotis kõigest üks muna — teine jäigi pärast

sündimist kõhuõõnde. Ja ta kartis vätku nagu tõeline vanapagan. Leo ja oma tütre pulmas tantsis ta koeraga. Pärast keskööd pulmatalu hoovis. Ta kahemeetrine keha seisis paljajalu kastemärjal murul, silmad olid kinni ja noore koera soe keha oli hellalt surutud vastu laia rinda. Siis äkki hakkasid jalad algul aegamööda, hiljem üha kiiremini tammuma mingi sisemise salapärase muusika rütmis. Huuled liikusid esialgu hääletult, siis aga kostis kurgust madal vaikne laulujõrin, mida kuuldi esimest ja viimast korda. Oli see põrguhümn või surmakiriku psalm? See jääbki teadmata. Talu kutsuti Tühikojaks ja see paiknes Päräjõe lõunakalda ühes suuremas jõekäarus. Vaikus ja vaimupimedus laotusid aegamööda üle selle talu ja männipalu, kus veel viiskümmend aastat tagasi leidis asustatud kotkapesa. Võib-olla elas just nimelt selles pesas viimne neist kotkastest, kelle üks esivanematest mitu tuhat aastat tagasi tõi oma turjal siinsetesse metsadesse müütilise Kalevi, kelle võitlus sortsidega oli algusest peale määratud läbikukkumisele.

2. Tütrenõiatembud

Kui abiellusid oma esimese naisega, ei teadnud sa nõia tütredest veel midagi. Ometi olid sul juba siis koerasilmad ja sea keha. Sõid ennast paksuks oma endise naise kõrval, kelle hiljem lihtsalt tüütusest ära sõnused koos nõia tütreaga, kes, nagu nüüd teame, oli selleks ajaks juba saanud Leo abikaasaks. Ta oli kuri, kuid üpris kena väljanägemisega, mistõttu tõmbas mehi ligi nagu kärbsepaber kärbseid — ainult selleks, et neid hukutada, sest tal puudus armastusvõime ja ohvrimeelsus. Olid ainult instinktid ja himud. Mida tehti vanasti täisnuumatud sigadega? Nad tapeti jõuluroaks ja samasugune saatus ootab ka sind...

3. Väimehe taevasseminek

Väimees ei tahtnud surra, sest vanapagana nuga oli vääratanud ja tera lõikas läbi vaid ühe pärgarteritest, süda aga tuksus edasi. Ämmast nõiamoor, kes ootas tühja pange ja kulbiga, sattus ärevusse ning kukkus tänitama:

«Sa kuradi vanamees, ei oska enam täpselt torgatagi! Nüüd jookseb vorstiveri maha, oh jumaluke, oh jumaluke! Oli mul küll vaja sinusuguse kobakäpaga niikaua elada!»

Vanapagan seisis, jalad harkis ja silmad jõllis, verine seatapmise väits käes. Kuni vanaeide tänitamine ta sellest tardumusest äratas. Kahjutundega kiskus ta oma pilgu lahti väimehe alles eluläikeliste silmade küljest, kummardus siis ja nüsis kolme pika tõmbega pea sureva keha küljest maha. Kohe kargas ämmamoor krapsti juurde ja torkas pange peata kaela otsast purskuva verejoa alla. Teise käega hakkas ta kärmesti kulpi liigutama, et veri enne jahtumist panges ei hüübiks.

Väimehe hing aga väljus kehast ja tõusis aegamööda ülespoole. Vabanemisel tundis ta enneolematut kergendust. Joobumusest värisedes jäi ta mõneks hetkeks peatuma hoovinurgas kasvava lehise ladva kõrvale, jälgides sealt ükskõikselt oma endise keha ümber erutatult askeldavat vanameest ja vanaeite. Kusagil välgatas viimne maine mõte:

«Selle kahetsusväärse mõrtsukatöö ja muude taoliste verevalamiste mälestuseks ongi meile vist jäetud kõik Eestimaa veremõistelised kohanimed.»

Järgmisel hetkel tundis ta hella puudutust — see oli üks neist miljar-ditest nähtamatutest kiirtest, mida Päike oma lastele vastu saadab. Surelikele kuulmatu rõõmuhõisega klammerdus hing selle kiire külge ja hakkas siis valguse kiirusel liikuma teisel pool tühjust lakkama-tult kiirgava Päikese poole.

Pulm, põrgupere ja nõia tütre abielurikkumised muutusid nüüdsest alates vaid painajalikuks unenäoks, mis päevavalguses haihtub ole-matuks.

4. Veel helge saladus

Kui laps oli olnud alles sedavõrd väike, et ei osanud veel ei kõnelda ega kõndida, leidus nende hämaravõitu kahetoalises korteris ometi üks kindel koht, kus laps alati naeratas. Köögi ja toa vahel asus klaasiga uks. Kui nüüd lapsevanker lükati toas seinä äärde nii, et inimesehakatisel avanes võimalus vaadata vankrist köögi suunas, ilmus ta tillukesele näole alati õnnis naeratus, just nagu oleks ta näinud imet. Ehk sillerdas sealgi üks neist kiirtest, mis kümme aastat hiljem viis väimehe hinge Päikesele. Võib-olla. Laps ei osanud ju veel kõnelda ega teadnud seda isegi, kuidas saaksid seda teada siis teised.

SUUS KUMMALISED LAULUD

Esiteks olgu kööktuba vanalinna ühes neist keskaja kivimajadest. Pimedad koridorid, järsud puutrepid, esimest korrust õieti ei olegi, sest maja on ehitatud Toompea nõlvale. Seinad on meeter, poolteist paksud. Esimese korruse asemel olid kas keldrid, vangikongid või salakäigud. Praegu hoitakse seal briketti.

Interjäär olgu selline: sisenedes vasakut kätt söögilaud ja tool, paremal aken, akna all pink veepangega, edasi pliit, pliidi ees puukastis saetud lauajupid; uksest tulles vastasseinas teine aken, aknast vasakul kummuti peal odav raadio, paremal pliidi taga voodi, vaadet pliidi taha varjab soemüür, mis ulatub laeni, teise akna all vanamoodne väike kirjutuslaud tooliga; pliidist kuni vasakpoolse seinani sirm, mille pabe-rile joonistatud jaapani lillekompositsioonid — sirm jäägugi toa ain-saks vaatamisväärsuseks; seintel pleekinud helehall tapeet, kohati lii-mist lahti, laes odava varjuga elektrikipirn.

Teiseks seisku mees Pühavaimu kiriku suure värvilise sihverplaadiga kella all. Seierid olgu seitsme peal. Seisku seal ja oodaku — skepsis südames nagu kahekümneviieselt juba sobilik.

Saiakangi alt tulgu nüüd kiirel sammul noor naine. Tulgu ja nähku meest. Tema vaadaku naise laia nägu, neid halle silmi, seda jonnakat suud ja väikest pehmet lõuga, kuid ärgu tundku midagi. Kuni naine seisatab ja ütleb tere. Nüüd astub nende juurde Mälestus, käes tundmatu pill, suus kummalised laulud. Aeg kerib kuus aastat tagasi nagu filmilindi. Poiss armastab jälle laia näoga naiivset tüdrukut, tüdruk armastab jälle veidi kohtlast poissi. Nad sõidavad maale järvede äärde ja otsivad seal kullerkuppude keskel teineteist; mööda tajutavuse silmapiiri libiseb lõokese helisev triller, üle karjamaa sahiseb soe tuulepuhang; nii tundide viisi. Pärast sõidetakse linna tagasi, üüritakse tuba võõrastemajas ja seal . . . Akendele ettetõmmatud kardinatega hingitseb öine salapärane vaikelu.

Seda kolmandaks.

Praegu asub nende juures ikka veel Mälestus, heietab oma kummalisi protestilaule, ikka veel Pühavaimu kiriku värvilise sihverplaadiga kella all. Nemad seisavad nagu vanasti. Ehk hoiavad isegi käest kinni. Aeg krutib oma lustikummutit, teeb nendega peenikest nalja. Ei nad märka selle kulgu, kuldsõrmused sõrmes, ühel mees ja poeg, teisel naine ja tütar kodus ootamas. Sügistuul ajab niisket mereõhku mööda vanalinna tänavaid taga, ulub nagu hunt talveöös.

Ülejäänud päev möödugu märkamatu — õhtuks tulgu nad kööktuppa tagasi, üles mööda nagisevat puutreppi. Seal süüdaku voodi kõrval toolil küünal ja surmaku elektrivalgus laes. Leegiga koos hakkavad värelema ka jaapani lilleõied. Ja käes ongi hetk, mil vaibub Mälestuse lummas viisiniit — aeg kerib elulindi ropsuga õigeks ning maad võtab imelik vaikus. Ainult väljas halab tuul ikka veel neidsamu stampviise.

Pööraku siis naine pead ja vaadaku ahastades küünlaleeki, kuni pisarad selle pärliteks murravad.

Keegi võiks nüüd laulda vaikse häälega:

KAS VANA ARM KA ROOSTETAB?

EI TA ROOSTETA!

TÕNU TRUBETSKY

Sine

Käes videvik taas sõidad läbi linna
Sa mootorrattal ning bensiini lõhna
Toob vihmavärske sügistuul sul ninna
Nahkjopis tüdruk punapäine kõhna

On vihmapiiskadega kaetud nikkel
Ja nahast püksid soonimas su kõhtu
Pärilmuttersinine on sinu tsikkel
Su kiiver ning see nukravõitu õhtu

Maavaikteel looklevad piimvalged jooned
Teel kaugusse kus äärelinna algus
Siin varipildiks taanduvad kõrghooned
Ning udus kumab laternate valgus

Stopptuli süttib punane kui huuled
Kui süda tuksub mootor vaikselt tuuril
Siin puisteel on vaikne nii et kuuled
Kui sahisevad lehed autokuuril

Ja põlispuud on tummad nagu sambad
On kiirustades mingitud su palged
Sa naeratad ning paljastuvad hambad
Ja kullast kett ja tissid lumivalged

Inimesepüüdjad

*Ja Jeesus ütles neile
«Tulge minu järele ja ma
teen teist inimesepüüdjad!»
Markuse 1:17*

Sa sündisid Petlemas taevasest särast
Galileas meid su jüngriteks löödi
Meie Issand me eneste pattude pärast
Siis Kolgatal risti sind löödi

Me jaoks puudub pind igal Jumala imel
Tuues nälga me ise ei nälgi
Ja siis kristluse eest ja siis Kristuse nimel
Me jätame eneste jälgi

Me frentšidel käised on kääritud üles
Ja on verega määratud mundrid
Ja me poome põikpäised ja vääritud üles
Me Jeesuse Kristuse jüngrid

On see sinu soov võta Piibel ja vaata
Rahvas usub sest rahvas on pime
Ja kui tappa on vaja või orjusse saata
Taas võtame suhu su nime

Võib-olla sa Jumalaks olla ei taha
Nüüd kui kae sinu silmadelt kisti
Ara katsugi risti pealt astuda maha
Me lööme su uuesti risti

**Mina & Anti Pathique
Patsipael uus**

Näen lojuva päikese kiirtes ta kappab
Ja neiuke ootab jõeorus seal all
Ning ta ajaviiteks sexpilte seal lappab
Ta kõrval siis peatubki ratsanik hall
Ja rõivastelt tolmu ta maha siis klopib
Ning kuub muutub rohekaks punakaks pluus
Neid tõuseb ja pornokad taskusse topib
Jääb rohule lebama patsipael uus

AŠOT JEKIGJAN

Ma kirjutan ühe jutu, kuid ärge seda trükkige.

Appi!

Appi, vanaema tahab mind kahvliga ära süüa!

Kapsa mõtles välja Leonardo da Vinci.

Kui mitte millestki ei ole kirjutada, millest ma siis kirjutan.

Minu õllest

Eile sõi üks mees restoranis «Vana Toomas» ära 34 portsjonit kartuleid. Nähes nii näljast inimest, hakkasin erutusest suure häälega nutma. Andsin talle oma õlle ka. Pärast sõi ta ära kõik restorani toolid ja valvurimaja. Siis veel 1527 viiulit, sülitades keeled välja. Peale jõi ta minu õllekruusist. Pani siis Pariisi ja Aafrika leivale, määris võid peale ja sõi. Ou!

Sümfoonia porgandile

Minu kodus ei ole muusikat — ei magnetofoni, ei televiisorit, ei raadiot. Kuid ma süüa sageli porgandit. Süües tekib peas mingi raksuv heli — «Raks-raks-kraks-krõmps-krõmps . . .». Ma kuulan seda. Kui ma tahan midagi lüürilisemat, siis süüa ma keedetud kartulit. Kuid toppige suhu peotäis naelu ja tehke rütmilisi närimisliigutusi ja te kuulete ehtsat Markiisisaarte muusikat.

Ma kirjutasin ühe sümfoonia viiele trummile, klarnetile, tromboonile, hüsteerilisele naisterahvale ning porgandi söömise häälele. Enne kontserdi algust jagatakse kuulajaile välja porgandid, romantikud saavad keedetud. Kui sümfoonia algab, hakkavad kõik dirigendi märguande peale oma porgandit sööma.

Huvitav. Ka peedist tehtud klarnet on olemas.

KIRSTI OIDEKIVI

*

Meie hundinuiad jäid kasvama,
Meie teras, väävel, klaas, potentsikas ja sigimisvõimeline,
laius ja kõrgus,

Meie armastuse tuba, leebe ja õrn,
Meie habras hullus kiikuda mangopuul,
meie raamatud ja kanaarilinnud,

Ja me mahtusime ära, mahutasime sügisõhtud, kollased loosungid.
Me ei lugenud endid, meie kõrbeulmades oli violetne taevas.
Vahel me kohtusime, siis juhtus ruumiga midagi, olime tagasi
alguses, meie õie raskus ja lõhn pani meid igatsema vabadust,
mille nime ja kuju ei tea,
mis on unenägu, ei mäleta, milline.

*

Igavene kevadetulek, süüdatakse tõrvikud,
ja varsti sa süttid, pidulikult, muusika saatel.
Eriti pidulikult, räägid läti keelt ja naerad öö läbi,
Oo, õhupallmaailm, varsti me lendame ära,
sõbralikult ja suurejooneliselt.

Joonistame täpid, triibud, ruudud,
tantsime enneolematult surnud mootorratturi mälestuseks,
oleme õrnad nagu korras, vastõlitatud mootorratas,
heiskame kõigi maade lipud ja naine mustades sukkades
laulab heebrea rahvalaule.

Ja meie sigaretid on ära põlenud, otsa saanud,
kui päikesetõus tervitab Lasnamäed, Ameerikat!

*

Valgusjuga jalakandades,
budistlik sündide jada muutuva heledusega, varjudega kardinaal,
ükskõikne, võõras ja viisakas, ja kohatu —
sest et lonkav, troopikamälestus silmades ja neimaiha kustunud,
leebe ja erk —

 korraks kaotanud taju,
monistlik, dualistlik, ekvatoriaalne ja subtroopiline,
raske ja õrn, hell ja hämar ja hele,
 lahendamatu, lahutatav ja liidetav,
sööb kuldkalakesi, peenelt, kolme kahvliga,
 dissoneerub, harmoneerub aknalauaga,
 lumesajuga, põlema läinud suvega,
vaatab aknast välja, pilutab silmi —
 pilutab silmi.

Ja näeb oranži koonust, ilusat helerohest.
Ta on veidi valus, peaaegu õige ja õilis,
lootusetult peaaegu, ebasündsalt.

*

Ei tea, mis veel meiega tehakse,
millised kanalid kaevatakse, millised sood lakkavad auramast.
Seni kostab vaikne muusika, seni süveneb vaikus.
Banaanipuud lokkavad. Kanepit ja moone nuusutades
fikseerime oma asupaiga, loendame nimesid.
Keegi tõmbab jooni maailma seljataha,
kuldseid hieroglüüfe, oma näo peegeldust märgitud asupaigast.
Seni auravad sood, kostab ameerika.
Meie hundinuiad õitsevad.

JÜRI KALDMAA

Elulinnu kibe hõik

KUI KAUGELE JAAB MAAILM MUST!

Kui kaugele jääb elu kõik.
Ja läbib pilpaks pehkind ust
siis elulinnu kibe hõik.

Kui kaugel sündimisepäev!
Kui kaugele jääb surmatund?
Ma läbi aknaklaasi näen
vaid korduvat ja haiget und.

Kui kaugele mind viinud öö!
Öö, milles eland, hingand ma.
Kui kaugel tornikell nüüd lööb!
Nii kaugele! Ei kätte saa . . .

Vana haigla

Tapeedililledele langeb tolmutilku.
Päevad noored. Hing jääb kinni ilust.
Ma kuulan lohutuseks kurva kilgi ilku
säält mustast seinapilust.

Päike hingusele läeb. Vahetuvad varjud.
Lõuna seinad niitudeks siis sulgeb.
Mu ümber rohelus, kuid süda appi karjub.
Veel hingata ma julgen

kopsudesse tolmu. Ja õmblemata õhku.
Lillest hinge kuulijäljed sööbind.
On aeg, mil lambikumas tiirleb viimne õhtu
ja akna taga öölind.

Laurale, tütrele

Su ema armastasin augustis
mil peenrail punastasid floksid
ja kaminaga saalis seisis
klaasist pilgul ilves

Siis timutites sirises ta hõngu
ja põõsad mäletavad sõnugi
mis tookord ütlemata jäid
seal lõkkeäärses ringis

Vaid paisutatud võllihoog
sest vanast külakiigest
mu mälumerre täna vaob
kui vaevatud ja haige loom

Mu Tüdruk Sinu sündimisest
saanuks õnnistavaim laul
Nüüd ema kübar tiivutuna
lennelda võib hullu öhe

Ma laman hämaruse põhjas, igavesti üksi

Ma laman hämaruse põhjas, igavesti üksi.
Nii mõistmata, nii alandatud — sant ja hull.
Oõ õmbleb mulle viivuks udunahksed püksid
ja maksa nokkimas käib raisakull

ning vihmapiisad uuristavad laupa
üht käiku, mida kärbsed, mesilased, kiil
on oodanud. Mu mälu söövad hulgakaupa
ja palet kriimustamas tuul kui viil.

Hirm lihastesse süstimas on krampe.
Nii leban. Liikmed jäised nagu külmund teed.
Kaks jaanimardikat siin kõrval hoidmas lampe.
Mu silmadeks on äkki saanud need.

Sa ärkad õuduses kesk unenägu.
Näed aknast kahte tähte mööda ruttavat —
ja uskumata hetke, luulu, meeltehägu,
on sullegi neis miskit tuttavat.

Oõ õmbleb mulle udunahksed püksid
ja hinge neelas lunastuseks sünge laas.
Ma laman hämaruse põhjas, igavesti üksi.
Kui vaatad taevasse, mind kohtad taas.

KAUKSI ÜLLE

Lindav taldrik

Taasama rasvanõ koogitaldrik
midä küüdsega puhtas kraabi
mu liikun ilma pääl
püsüs pääpääl

Mina astu vai istu vai linda
taldrik tasatsõ tininaga
mu üle
lask olla kindla

aga kui ma tii upõrpallõ
vintsklõ vihasta vingõrda
sis taldrik jääs lapildõ
ja mina saa topõldõ

Iirlaisi perrä tett laul

Oh olõs mul pühäste kirätü hamõ
ma laotas su jalgu
tä maha

sis um sinu asi
kas korjat tä üles
vai tambit täl pääl
või olla mu
surmassi tuugina
õnn et
sa kumardat
võtät tä maast

Ja taivasõ kirä
sis käändüse ümbre
su kaala su käe
su süäme
su väe
ja mu ümbre
su käe
pää pääl mii esä käe ja

oh olõs mul pühäste kirätü hamõ
ma laotas su jalgu
tä maha . . .

Leino perrä

Kedä korgõ jumala . . .

Latsõna haina man
istsõ ma pühäl istmõl
jumalidele kivvi raot trepih
selle no kõikaig saisa

kiä um tundnu
kivi lämmit
tuud tuul ega diivan
ei tõmba
ei meelütä taburet

sisalikkõga jai umma istõt
kunnõ korssi ja
krantsi koi

kivi pääle ei mahu inämb
aga mu süämen
ei olõ
ka taivanõ aujärg kinämb

Saatus

Võta kui jõvvat
saat vai tahat
vai peat

ku arvat et saatus su saat
mul ei olõ joht midägi anda

ei suud
ei raha
ei kätt

kõgõs vett
või läügätä näkku
kuukõ kütsä
vai kirätä hamõt

õnnõ olõõi
minul um amet
tähekuura ja mudsumassin
mu käe all ketrasõ imet

kiirdusõ kakkõsõ niidi
ei siidist
ei tsistsist

ei kleiti
ei paltut
ei hamõt

aga amet

käsi koolõs
süä puitus
laulu tormi
ja raha tuuldõ

raudhamba lõikasõ
lahkistõ huuldõ

TAAVI EELMAA

*

Mida mõtleb Fritz?
Noor nõutu prints
tilkua jalaka all
sirm pea kohal
kui taevakumm
Mida mõtleb Fritz?
Mõtleb

väljamõeldisest ja tegelikkusest
tegelikkusest ja väljamõeldisest

Suu ammuli
silmad punased pistrikuööst
ja pistrikuküüned kuklas
püüab ta ära arvata
vihma maitset

enne
kui see ta keelele kukub
Ta on tõesti nõutu

*

Läbi aedade
kõrvaltänavate
läbi veeklaaside
igavesti purunevate
läbi raudteede
läbi põõsaste
mäest üles
ja mäest alla
läbi tuhandete käppade
tiibade
ja koerakõrvade
läbi keeruliste ja lihtsate valede
ma jooksen su juurde
kui sa istud pargipingil
kaetud kuivade lehtedega
kui sa oled vannis
kui sa sõidad rongiga pimeduses
ja valgus su näol virvendab
jooksen su juurde
panen käed oma silmadele
ja mõtlen et mind pole olemas
ja tahan et mind poleks olemas
ja mu hing jääb kinni
ja ma
kukun

*

KES VAATAB SIND
kui sa koniga põletad
oma riietesse auke
suuri kui pärani silmad
Ja kes vaatab sind veel nendega?
Ma lõpetan
Mul on käed mustad
Lõpetuspea
voolab kahtluste ja kuumade tilkadena
pihkudesse
mis oma kahetsustes
on alati nendega
kes ei tea
mida nad homme mõtlevad

Ma olen siin alati olnud
mul on midagi viga
Mul on käed mustad
 Ükskõik kus
ma sõidan su ukse ette
laguneval surnuvankril
 üleni verine
 ja kuulipilduja õlal

Minu unistustes
ei pääse sa kunagi

*

Õõ surub end
 ligi maad
lahkub kui
 kaval küürakas
 kruusa kraapides
Minagi lahkun
 lõhnav sigaret kõrva taga
peas sulahõbedast nõelu
 ja
 tolm krae vahel
 torkimas . . .
 Päevad lähevad mööda
 ja
 kunagi olen ma
 jälle endine

*

Mu armas
 ära poeta mulle
seda iseäralist kirja
 mis rebib mu tükkideks
 mis põletab mu liikmed koost
 ja jätab vaid varjuks seinale
Mu armas
 ma ju tean et olla võid
 Enola Gay
 kui tahad

JÜRI EHLVEST

TURVALIST VALGUSTUST!

«Ma olen haige.»

«Ja mis teil siis on?»

«Süda.»

«Kes teile seda öelnud on?»

«Aga arstid ise.»

«Olete te saanud ravi?»

«Jah, aga see ei aita.»

Nii algas jutuaajamine Veermanni linnakese lähedal Muupalu külas elatanud posija ja kellegi härrasmehe vahel. Suitsutare moodi ehitises tundis härra end silmanähtavalt halvasti. Ainult viimane häda võis olla sundinud teda minema abi saama nõialt, sest arstiteaduslik ja maailma-vaateline positivism oli mehele suisa näkku kirjutatud. Alatasa krimpsutas ta nina ja oli kui solvunud, et posija teda uuris.

Alles siis, kui vanamees lõpuks asjaliku lõppjäreldusega lagedale tuli, et härra on raskelt haige ja võib surra, haihtus patsiendi olekust tõrksus.

«Jah, seda ma arvasin küll.»

«Kas arstid on teile seda öelnud?»

«Ei, otseselt mitte, meil ei öelda ju kunagi haigele, kes hakkab surema, tõtt, aga ma aimasin seda ise. Ma sain aru nende arulagedatest retseptidest, et minuga on asi väga halb.»

«Kas te tarvitate ravimeid, mida teile välja kirjutatakse?»

«Jah, loomulikult.»

«Ja te arvate, et need aitavad?»

«Aga kuidas siis.»

Ravija naeratas irooniliselt ja sõnas siis enda ette: «Nohu vastu ehk küll.»

Patsient jäi teda arusaamatult põrnitsema. Möödus mitu minutit. Siis ravija, otsekui otsusele jõudnud, tõusis ja suundus rehealusesse. Härrasmees järgnes talle. Partel kuivas otsatu hulk erinevaid taimi. Hingemattev lehk lõi haige uimaseks. Järgmises ruumis oli jahe. Riitudid olid täis ekstraktide pudeleid. Ravija võttis ühe väikese pudeli ja pistis haigele pihku. Posija juhatas haige välja. Kui see tegi juttu tasumisest, lausus arst:

«Vaadake, maailmale on palju parem, kui teie süda on terve. See-pärast ei võta ma teilt tasu. Te olete liiga sageli pidanud minema vastuollu oma südametunnistusega. Sellest ongi teie haigus. Veel üks kord ja te olete jäädavalt kadunud. Võtke rohi ja elage õigesti.»

Haige hakkas juba autosse istuma, kuid siis ehmus millestki ja tuli ravija poole tagasi.

«Palun öelge mulle, kas selle rohu abil on juba palju inimesi terveks saanud?»

«Mitte üksainuski.»

«Kuidas, aga siis milleks... Mis ma siis sellest üldse võtan, andke andeks, aga mulle ei meeldi nihuke hookuspookus.»

«Vaadake, härra, teie olete üldse esimene, kellele ma seda ravimit annan. Nii rasket juhtu pole mul kunagi varem olnud. Seda ravimit pole veel vaja läinud.»

«Aga kuidas te siis teate, et see vedelik üldse ravib?»

«Seda ütleb minu vaist.»

«No hea küll, aga olete te siis vähemalt kindel, et see ei mõju vastupidiselt?»

Nüüd hakkas vanamees naerma.

«Te tahate siis teada, ega see teid elu asemel hoopis surmale lähemale ei vii?»

«No muidugi, tont võtaks, olete te kindel, et see vedelik siin ei ole mürginel!»

Selle peale naeris vanamees nii, et tema silmist pritsis pisaraid.

«Kulla mees, minul ei ole südant teha eksperimendikesi väikeste süütute loomakestega, et näha, kas mõni neist vaesekestest preparaadi toimel otsi ei anna. Mina ju sellepärast olengi siia metsade varju pugenud, et mina ei esinda ametlikku meditsiini. Kui te tahate, te võite ju proovida mõnel laboratooriumil lasta välja selgitada selle ravimi kõik võimalikud toimed. Aga ma hoiatan teid: ametlikud uuringud, et lubada üht preparaati kasutusse, võtavad aega viis kuni kümme aastat. Nii et selleks ajaks olete teie ilmselt maiste probleemide vastu juba huvi kaotanud. Ja kui te ka vastu peaksite, ma arvan, piisab faktist, et iga neljas katseloom selle ravimi toimel sureb, ja seda ei lubata eales kasutada inimeste raviks.»

Patsiendi pilgus helkis sulaselge raev.

Arst selle peale ainult muigas ja lisas kavalalt:

«Aga ega teil ei olnudki ju nohu, või kuidas?»

Samal ajal külmetas ebahariliku väljanägemisega tegelasi Veermanni viltuse kultuurimaja ukse ees, oodates visalt sisselaskmist. Kui mõni hilja peale jäänud linnaelanik, liikudes mööda seda tänavat keskväljaku poole, silmas toda veidrat inimkarja, kohkus ta, pöördus ümber ja keeras mõnda teise tänavasse.

Kui oksjoni avamine oli viibinud juba veerand tundi, ilmus lagedale toosama kodanik, kes alles veidi aja eest oli lahkunud posija juurest. Ta oli umbes neljakümne viie aastane, kogukas, hallis ülikonnas ja samas toonis sügismantlis härrasmees. Ta ei peljanud vähimatki kummalist seltskonda, vaid trügis neist läbi, ning leidnud ukse lukus olevat, prõmmis sellele kõhklemata rusikaga. Uksele kleebitud kuulu-

tus: «Suur anarhistide kunstioksjon» kärises. Mõne hetke pärast nõudis seestpoolt vihane naishääl: «Otsekohe jätke see laamendamine.» Taus aga mehel vaid öelda oma nimi, kui üks kiiresti avati ja uksehoidja laskis ta sisse, sealjuures vabandades: «Ah, see olete teie, härra linnanõunik!» Mees andis ära oma mantli ja uksehoidja võttis selle vastu, kuigi garderoob ei töötanud. Siis tõttas mees energiliste sammudega trepist üles ja püüdis avada saali ust, kuid seegi oli lukus. Otsekohe tõi uksehoidja võtme ja avas selle. Mees sisenes ja vajutas ukse kõrval olevat lülitit, millest süttis vaid väike nõrk lamp lava kohal, heites ruumile õrna valgust. Uksehoidja vabandas ja lubas tsentraallülitist valguse sisse keerata, kuid mees keelas teda. Nüüd liikus ta saali lava poole, mis oli kogu oma sügavuses täis riputatud pilte. Piltide ette oli tõstetud laud ja lauale oli asetatud raamat ja liharaiumiskirves. Mees tõusis lavale, võttis raamatu ja silmitses seda pahuralt. Siis ta pöördus ja asus üksipulgi uurima müügiks väljapandud pilte.

Hämaras valguses avanes tema ees sünge maailm. Ta nägi maali, mille nimeks oli «Neitsi pokaaliga». Sellel oli rohmakalt maalitud torso, mis rippus õhus segipaisatud joomalaua kohal, kus kildude ja toidujäänuste seas seisis uhkelt üksik kristallist pokaal, ääreni täis joomata viina. Ilma pea ja jalgadeta naine jättis ebameeldivalt tiirase mulje, mis sundis kahtlema teose allkirja tõsiseltvõetavuses. Naise rinnad olid väikesed, kuid meeldiva kujuga, keha veidi rohmakas, kuid mitte täidlane. Mingi seletamatu aimus häiris vaatajat, talle tundus olevat selles teoses midagi võltsi. Kahkjäs valguses omandas alasti naisekeha tontliku nimbuse. Vaataja oli erutatud, ta ei teadnud aga, et eksponeeritud taiese modelliks oli noore *undeground*kunstniku poodud vend. Jõletu fantaasialend, mis sundis surnud venda kujutama alasti naisena, oli autori pintslilöökidest andnud ebaloomuliku energia, nii et pilt mõjus hoopis pelutavamalt kui mõni varjamatult kujutatud laip. Selliseid oli aga välja pandud hulgaliselt, kuid vaid mõni neist väärts tähelepanu — vast ehk too väike lõuend, pilt seeriast «Hunt ja Punamütsike», kus üksikasjalikult oli üles joonistatud vana naise avatud suu sisu — ainult laip võis nõustuda nii poseerima.

Ühelt pildilt vaatas vastu ebaloomulikult vändunud asendis siil, kes oli välja maalitud pisimagi detailini, laskmata kaduma minna ühelgi okkal. Hetkeks võis tunduda, et loom on enne modelleerimist elajalikult tapetud ja moonutatud. Hoolikamal silmitsemisel osutus aga vaese looma ärev väljanägemine kunstniku kujutluse viljaks. Turris okastega looma kohutav olukord tulenes teda vallanud kabuhirmust. Jäi mulje, kui viibiks ta deliiriumis ja näeks vaime. Pildi nimetus selgitas kõik, kuigi hallis vormis mees pidi pingutama mälu, et taibata, millele vihjas «Siili nägemus tõelisest inimesest». Siis meenus talle algkoolilugemikust «Jutustus tõelisest inimesest». Selles loos ülistati ühe lenduri ennastsalgavust, kes, kukkunud alla vaenlase territooriumil ja murdnud jalad, roomas ööd ja päevad, kuni jõudis üle rindejoone omade juurde. Kunstihuvilisele meenus stseen, kus tõeline inimene ajas roomates taga

siili, kuni selle kätte sai ja toorelt ära sõi.

Vaese loomakese nägemusest kandus midagi vaatajasse, paradoksaalselt pintsli täpsele tööle oli selles abstraktset, nii et tekkis kahtlus, kas too koolilugemiku pala oligi alus siili košmaarile. Loomakese silmad olid ju maalitud hoopis inimese järgi ja tema turris okkad meenutasid seda idiootlikku õllega püstiaetud soengut, mida too *undegroundseltskond* armastas kanda. Ebamugavustundest tõttas vaatleja edasi, heites endalt kahtluse, et küllap oli ta ise too tõeline inimene, keda oli mõeldud hirmutavat nõrkade okastega loomi.

Ta peatus alles ühe imekena naiseportree juures. Ebamäärasel taustal oli kujutatud kallutatud pea, kui oleks kaunitar uinunud, kuid tema silmad olid avatud ja hell pilk puhkas vaikselt millelgi, mis jäi raami varju. Kogu imeline kuju, mille loomiseks paistis inspiratsioon olevat tulnud mõnest kahvatu printsessiga muinasjutust, moodustus mingitest hallikasvalgetest udu moodi voogudest, mis olid pildile hõljunud otsekui kuskilt sealtsamast raami varjust, kuhu kaunitar oli nüüd jätnud puhkama oma pilgu. Vaadanud veidi tagasi, märkas kena näokese ilu imetleja, et hoomatav oli viimane triptühhonist, kus kõik kolm osa kujutasid sama motiivi. Ta asus vaatlema keskmist pilti. Nüüd selgus ka vaate taust. See oli mingi tumedasse õhe mähkunud tööstusmaastik mõne üksiku valgustuslaterna, paari korstna, ebamäärase toormevironade ja rööbastelt mahajooksunud vagunitega. Toda kummalist kaunitari moodustavat udu oli lõuendile voolanud alles vähe ja iludus oli veel liiga hõre ning läbipaistev, et varjutada enda taha jäävat saasta. Esimeselt pildilt selgus aga, et kogu vaade paistis läbi mõranenud nurgaga väikese akna. Sellelt pildilt oli selgelt näha, kuidas alt nurgast, umbes sealt, kuhu olid kiindunud imelise olevuse silmad triptühhoni viimasel osal, oli purskunud vastu aknaklaasi midagi hallikasvalget. Kogu too kauniduse evolutsioon, mida oli jälgitud tagurpidi, omandas korraga vaatleja meelest jälgi varjundi ja ta pöördus kiiresti triptühhonist, sattudes otse lava sügavusse.

Siin olid päris ilusad sinised lilled kenas vanamoelises vaasis, ja kuigi oli vihjatud Baudelaire'ile, märkides nende nimeks «Kurja lilled», ei mõistnud vaataja karta midagi enne, kui ta kummardus päris lillede ligi ja adus, et iga õis, mis oli hämaras paistnud nii korrapärane, oli vanakuradi irvitav lõust. Osa õisi pudenes vartelt, liugles vastu õhku liibudes vaatleja laugudele. Too pilgutask silmi, kuradid vaid naersid ja keekutasid selle peale. Lilli seiras ka luitunud vihmamantlis morn üliõpilane, kulunud tekkel lodevalt kuklasse lükatud. Aga tema pilgus polnud teadmised pannud sädelema vaimustusehelki, pigem peitus neis tühjus. Tõepoolest olidki noormehe silmad välja torgitud. Kuid põrnit-sedes üliõpilasega tõtt, märkas külastaja maastikku kena vuliseva ojaga. See äratas huvi, ta lükkas üliõpilase kõrvale ja möödus tast vaatlema kena aasa, millel olid kohad sisse võtnud kolm alasti graatsiat. Igal muul juhul oleks mees neile lähenenud, kuid siin, olles ettevaatlikuks muutunud, ei lasknud ta end ahvatleda. Pöördudes jäi ta üliõpilase

taha. Vaiksest kaastundest vaatas ta läbi noormehe silmaaukude, lastes tol niiviisi saada viivuks nägijaks. Ta nägi, et saali oli tulnud keegi preili.

Noor neiu kõndis kiirete arglike sammudega lava poole. Ta kandis mummulist kleiti ja selle peal kerget jakki. Tema välimus ei lubanud teda kahtlustada protestiliikumises, mis oli haaranud noorukeid, kes olid korraldanud oksjoni. Neid läks kiiresti ühe kindla pildi juurde. Vaevalt jõudis ta väljavalitud pildi ees peatuda, kui teda haaras kummaline erutus. Ta värises. Ta liigutas abitult käsi, justkui tahtes pilti kas maha võtta või emmata. Kuid ta ei teinud kumbagi, vaid piilus hirmunult ringi. Ta luuras ka ettepoole riputatud piltide taha, kuid üliõpilase silmades ei märganud ta midagi kahtlast. Siis haarasid teda võbinad, ta oli kaotanud enesevalitsemise. Ta laskus pildi ette põlvili, seejuures midagi pomisedes. Siis kuulis mees, kuidas tüdruk soigus: «Jaa, jaa, ma saan aru, kohe, oota, ma kohe...». Mehe põlved hakkasid värisema. Näis, et noor naine oli täielikult elutu lõuendi meelevalda all. Mees vaatas tüdruku liigutusi. See, mida ta nägi, pani ta vere kohisema, vaevu suutis ta säilitada tasakaalu, ja kui ta poleks kartnud ennast reeta, oleks ta otsinud välja validooli. Ta vahtis toimuvat pärani silmi, julgemata ära pühkida mööda otsaesist allatilkuvat higi. Soolane vedelik valgus silmisse, need hakkasid kipitama, mees ei pidanud vastu ja sulges silmad. Peagi ta toibus, kuid neid oli juba kadunud.

Oli kuulda samme. Saali tuli uksehoidja. Kärmelt lükkas mees üliõpilase kõrvale ja astus lavalt alla. Ta lausus: «Jaa, ma olen kõige tutvunud, las korraldavad pealegi oma jandi. Ainult see raamat, see tuleb ära koristada ja samuti too kirves. Aga nad tahavad nagunii paugutada, sellepärast andke neile mingi väike haamer. Mis puutub sellesse, et ametlikult ei ole oksjoni registreeritud, siis ei tohi siin ka mingit rahaga jändamist olla. Kui tahavad üle pakkuda, siis tehku seda, aga raha jagatagu alles selle etenduse lõppedes. Tegelikult on see ju näitemäng, hädavareste ja idiotide totter näitemäng.»

Saadud korraldusega rahul, läks uksehoidja kiirustamata avama ust seltskonnale, kes juba ligi tund oli kärsitult tänaval külmetanud.

Mees aga silmitses pilti, mis oli avaldanud noorele neiuale maagilist mõju. Ta luges segaselt kritseldatud teksti: «Mina olen su valgus». See oli kummalise, otsekui düstroofiliselt sisselangenud näoga poisikese portree. Poiss vaatas kuhugi ebamääraselt, tema pilgus oli tõsidus, otsekui varjaks tema ümar laup mingit salapärast teadmist. Selles näos puudus aga miski, mis oli olnud kõikides portreedes, impressionistlikel ja nonstrukturealistlikel, juugendlikel ja dadastiilis tehtutel, mida nõunik oli näinud varem. Hetkeks mõtles ta, et kui üks inimene maalib teise inimese ja võib-olla isegi kui ta fotografeerib teda, siis jääb sellesse pilti midagi, mis puudus täielikult selles minas, kes pidi olema su (aga kelle?) valgus. Poisikese ilme väljendas vabanemist kõikidest teadvustamata salamõtetest, mis painavad inimest teise inimese-

ga, tema olekus oli pääsenu rahu. Segased mõtted piirasid nõunikku, ja kui kettide kõlinal ja raske sõimu saatel valgusid ruumi kunstihuvilised, istus ta saali esimeses reas ja ta jäigi sinna istuma kuni oksjoni lõpuni.

Noored nahas ja katkistes teksastes kunstnikud eraldusid üldisest massist mingi kõrgeenenud eneseteadvuse ja uhkema hoiakuga. Nad ei istunud saali, vaid ronisid lavale, leides endile kuskilt kulisside vahelt toolid. Peale nende ronis lavale veel paks kiilaspäine oksjonijuhataja, kes röögatas: «Anarhia», kui leidis oma raamatu ja kirve kadunud olevat. Pisi ke haamriku, mis oli talle asemele toodud, kadus tema suure rusika sisse ära. Polnud selge, kas ta süüdistas kedagi korralageduses, väljendas oma ideelisi veendumusi või rääkis ta anarhiast lihtsalt igal võimalikul juhul.

Ühte saali tagumisse ritta oli istunud mummulises kleidis tüdruk. Ta oli oma jaki kuhugi ära pannud ja nüüd hoidis ta paljaid käsivarsi risti enda rinnal.

Südamehaige härrasmees oli vallatud rasketest mõtetest. Ta mõtles niisugust asja, et siin on nihuke oht eks, et nakkus, justkui nakkab. Siis ta mõtles, et võib-olla selles seltskonnas on üks andekas kunstnik, eks ole. Kuid kuidas ikkagi peaks sellesse asjasse suhtuma. Ta mõtles nii, et . . . tema on võimu esindaja. Nii nagu Mussolini ei mõtelnud välja maffiat. Nii nagu Saksamaal ei püütud tõestada iga juudi süüd eraldi, ta sai aru, et riigi ja konkreetset selle linnakese elus esineb kriitilisi momente. Praegu oli üks sellistest saabunud. Siia oli hakanud signema seda rämpsü. Nüüd ta nägi neidu mummulises kleidis ja sai aru, et see on nakkav, see on ohtlik. Ta sai aru, et selle vastu tuleb võidelda, kuid ta ei saanud aru, kuidas seda teha. Siis ta mõtles haigust. Ta mõtles isegi enda peale. Ta mõtles niimoodi, et on ravimid. Aga üldiselt tuleb neid katsetada kümme aastat. Demokraatlikus meditsiinis. Jah, isegi elujõuetus ei ole demokraatlikus meditsiinis lubatud. Elujõuetus ei ole lubatud, kuidas siis nii, eks ole. Aga tegelikult on elujõuetus olemas, niimoodi. Tähendab, nüüd tema on haige, ütleme, ta võib-olla sureb. Ta mõtles, et ta peab ravima veel kedagi, kedagi või midagi, ta peab välja ravima veel kellegi või millegi, kellestki või millestki. Tähendab ühe sõnaga, tütarlapsel on vanemad, ema ja isa. Ja tolle isal võib olla ka sedasi juhtunud, et on süda . . . Ta sai asjast aru niimoodi, et nõiad, tähendab nemad ei katseta jah oma ravimeid. Tema raviannus võib olla surmav, aga iga teine saab terveks. Muidugi — kui tal on nohu . . . kui tal on nohu ja ta läheb arsti juurde ja talle pakutakse ravimit, mille kohta öeldakse, et vaadake, iga neljas siin annab otsad, siis ta mingil juhul ei nõustuks sellise ravimiga. Aga kui ta on raskes seisundis, siis ta nõustuks sellega (kui süda valutab, kui väga valutab). Niisamuti ka ühiskond, kui ta on kergelt haige, siis võib ta endale lubada demokraatiat. Kui ta on raskelt haige, noh nagu oli see linnake, siis ta ei saa seda endale enam lubada. Ei suuda ju

kujutledagi, milleni muidu võib asi minna. See võib viia millegi nii võikani, mis ületab mõistuse piirid. Seepärast peab riskima ja võtma sisse annuse, mis võib tappa, aga tänu millele võib ka terveks saada. Ta leidis, et peab midagi tegema. Kui hetkel veel ei suuda muud, siis vähemalt päästma mummulises kleidis neiu sellest ilgest nakkusest. «Ja nüüd noor ja väga andekas kunstnik Raphael, jee, tõuse püsti, et kõik saaksid sind imetleda,» karjus oksjonihäämri hoidja, «ta on meile maalinud šedöövri, siin see on. Pildi nimi on, mis ta nüüd oligi, kes on seal lähemal, lugege, mis? mingi valgus? niisiis läheb müügile «Valgus»! On sul, Raphael, midagi öelda oma teose kohta, ah et õppige lugema, niisiis alghind on kakskümmend viis, ei, siiski Raphael on otsustanud pildi hinda tõsta, mis . . . sada! Jaa, kui ei osata isegi pildi signatuuri välja lugeda, ei saa alla saja ära anda. Niisiis, alghind on sada!»

Saalist kostis vaid naeru. «Ei ühtegi ostjat . . . niisiis, sada esimest korda . . . Võib-olla, Raphael, sa ikkagi nõustud madalama alghinnaga, ei! kui nii, siis sada teist . . .»

Siinkohal katkestas teda meeletult pingutatud naisehää, mis karjus: «Sada kümme». Mummulises kleidis tütarlaps oli tõusnud püsti kohe, kui pilt müügiks välja pandi. Ta oli teinud ka pakkumise juba esimene kord, kuid tema õrn hää, uppunud üldisesse suminasse ja oksjoni juhataja polnud teda märganud. Nüüd täpsustas too: «Ma sain õigesti aru . . . sada kümme! Ma näen, et Raphael tunneb oma teoste väärtust. Sada kümme esimest korda,» ja ta virutas rusikaga lauale, sest haamri vars oli murdunud. Ta jõudis virutada ka teist korda, kuid siis kostis esimesest reast surmtõsine madal mehehää: «Sada kakskümmend.» Tüdruku hää värises kergelt, kui ta teatass: «Sada kakskümmend viis.» Jäme bass kummutas selle kohe: «Sada nelikümmend.» Nüüd käis saalist läbi kerge kahin. Juba oli ka tüdruk summa üle löönud, lisades sellele, ilmselt püüdes oma vastast verest välja viia, korraga kolmkümmend. Oli kuulda naerupahvakuid, ilmselt pidas keegi nii suurt pakkumist totruseks. Kuid kohe selgus, et see polnud viga. Esimesest reast teatati: kakssada. Kogu «Hundi ja Punamütsikese» seeria eest kokku (need läksid erinevatele ostjatele) oli saadud vaevalt üle kaheksaja. Saal muutus ärevaks. Vaevalt oli keegi uskunud, et Raphael suudab oma pildiga purustada oksjoni senise rekordi — «Koituse ja Hämaroleku», nüüd rippus aga uus rekord õhus. Kakssada kakskümmend. Sellega möödus teos «Anarhia isast», suurejooneliselt teostatud harjassoenguga Leninist. Aga juba leidis saalis ootamatult ärganud kunstitudjaid, kes seletasid, et nemad said kohe aru, et «Valgus» on tegelikult palju väärtuslikum kui «Koitus ja Hämarolek». Ilmselt oli ostjate meelekindlus selliste väidete aluseks, sest tegelikult oli «Valgusel» «Koituseni» veel palju vaja tõusta. Kakssada nelikümmend — kakssada nelikümmend viis. Kumbki ostja ei paistnud veel väsiwat. Ometi leidis neile uus konkurent. Keegi nihilist pakkus kakssada viiskümmend. See põrmustati kohe ja nihilist ei teinud

ka ühtegi uut pakkumist. Ilmselt oli ta purjus.

«Kakssada seitsekümmend viis,» lausus tüdruk. Kui ta oleks nii nõrgal häälel teinud oma esimese pakkumise, poleks teda keegi kuulnud. Tema vastasel aga ei olnud märgata jõuvarude kahanemist. «Kolmsada.» See oli «Koituse ja Hämaroleku» hind. Leonardo tõusis ja kadus märkamatult lavalt. Noore kolleegi edu ei paistnud teda vaimustavat. Raphael aga säras. Ta oli kaugel sellest, et poleks uskunud, et härra esimeses reas on Rahvusmuuseumi esindaja pealinnast. «Kolmsada viiskümmend.» Tüdruku pakkumine oli täis meelegeid. Tema vastane purustas selle põlglikult. Nüüd paistis võitlus lõpule jõudvat. Aina väiksemaid summasid suutis tüdruk lisada. Samas ei teinud ka tema vastane suuri hüppeid. Ta pigem mängis, kui arvestas rahaga. Tüdruk suurendas nüüd summat vaid kolmeste haaval. Siis mõiratas mees otsustavusega, mis pidi sundima kõiki vaikima: «Viissada.» Värv tüdruku näost oli kadunud. «Viissada esimest korda.» Tüdruku huuled värisesid, ta tahtnuks nagu midagi öelda, kuid ei kostnud vähimatki häält. «Viissada teist korda.» Heitlus näis olevat lõppenud. Raske rusikas tõusis. «Viiissaaaaadaaaaa... kooomandaaaaaaat». «Kuussada.» Hääl oli terav, läbilõikav, valus ja enesekindel.

Pärast Leonardo lahkumist oli Raphaeli üle tasahilju hakanud võimust võtma äng. Talle oli tundunud, et samal ajal kui neiu püüdes osta tema pilt oli varjul meeletu kiindumus, oli esimesse ritta istunud mehe olekus vaid külm rafineeritus. Polnud vähimatki kahtlust, kes lõpuks pildi ostab. Lõppude lõpuks Raphael vihkas Rahvusmuuseumi. Mingi ametlik lollpea ei saanud teda ometi Leonardoga tülli ajada. Pealegi ei julgenud ta ise oma taieeid Leonardo omadega võrreldagi. Äkitselt oli Raphael virgunud ja kadunud lava taha.

Väikeses isetegevuslaste toas oli pidu. Ruumis oli pime, keegi purjus naine laulis, teisel jätkus mahti klaasitäite vahel suudelda parajasti sisseastunud Raphaeli. Too rabas aga neiu ümbert kinni ja tõmbas ruumist välja. See oli Emm. «Oota, Raph,» puristas too, «joome ikka viinad lõpule. Muide, Kiibitseja läks just praegu üheksanda nime järele.» Kuigi Emm oli parasjagu purjus, oli Raphael suutnud talle selgeks teha, mida ta vajas. «Lihtsalt üle pakkuda, aga kuule, sa jääd ju niiviisi rahast ilma. Ma ikka parem löön lihtsalt hinna üles... Mis sa tast siis üldse välja panid... Idioot. Hea küll, tegelikult mulle see nali meeldib.»

Nende sõnade peale oli Emm läinud saali, võtnud sisse koha, kust ta enda arvates kõige paremini vaadeldav oli, ja asunud tõstma hinda, ainsaks ülesandeks see lõhki ajada.

«Kuussada!» kordas oksjonipidaja järele, olles ilmselt segaduses.

«Kas, kas, ma võin tuua hiljem, ma mõtlen veel täna õhtul, osa raha,» küsis tüdruk mummulises kleidis, kes oli hääle tagasi saanud.

«Ei tea, ise klaarite, raha otse autori pihku, Raphael, kas oled nõus

osa summaga ootama?» Raphaeli ei olnud. «Vaikimine on nõusolek,» otsustas paks dekadent.

Ilmne kergendus valdas tüdrukut, kui ta sai pakkuda: «Kuussada kakskümmend viis.» Mees esimeses reas oli pöördunud ja vahtis hämmastunult vaheldumisi oma senist vastast ja uut. Ka Emm seisis püsti. Tema olekus oli kehastunud varjamatu jõud. Mehe enesekindlus kadus. Ta asus sörkima naiste sabas. Nood aga tõstsid kõhklemata hinda. Lõpuks mees vaikis. Ta oli kui jäigastunud, ei teinud ühtegi liigutust, ei avanud suud.

Mis nüüd järgnes, oli lugu sellest, kuidas üks naine purustas teise. Mida suuremaks summa paisus, seda enesekindlamaks ja jõulisemaks Emm muutus. Ta oleks sobinud kehastama Vabadust, kes viib rahva barrikaadidele. Tema ilus rind paisus, uhke pilk tõusis kõrgele.

Teine naine aga närtsis. Tema sihvakas kuju vajus küüru, käed rippusid jõuetult kõrval.

Üle ruumi levis imajat aroomi. Pudelike hallis ülikonnas härra käest olí maha pudenenud ja purunenud. Mees ise oli lõua toetanud rinna-
le ja näis tukkuvat.

Raphael jõudis vaevalt võtta lonksu üheksandat nime, kui kellegi soojad käed ta ümbert kinni haarasid. «Sa, lontrus, ei suuda kujutledagi, kui palju ma sinu poisu eest maksin.» Raphael vabastas end Emmi kätest ja, huvitumata hinnast, läks kiikas saali. Mummulises kleidis tüdruk oli kadunud.

Kui pöörane tormas Raphael trepist alla. Neidu ei olnud kuskil. Raphael tormas välja tänavale. Oli täiesti pime, sadas vihma. Raphael jooksis keskväljakule. Seal ei olnud ühtegi inimest. Meeletuna jooksis ta tagasi, vahtides kõikidesse tänavatesse. Üks väike tänav oli valgustamata, Raphael ei näinud midagi, kuid jooksis edasi. See oli umbtänav. Raphael peatus ja surus pea vastu kiviseina. Siis kuulis ta kuskilt kaugelt naise nuttu. Ta hüppas prügikastidele ja ronis neilt müürile. Ta jooksis üle madala maja plekk-katuse. Siin algas park. Ühe puu najal oli nuuksuv kogu. Raphael hüppas maja katusele alla. Tüdruk ehmatas ja pistis jooksu. Ta põikas kitsasse tänavasse, mis kulges linnamüüri ääres. Raphael tormas talle järele. Kuulnud jälitaja samme oma selja taga, pöördus tüdruk ja lõi küüned tolle näkku.

Raphael haaras tüdruku õblukeste õlgade ümbert kinni ja surus tema märja keha enda vastu. Jõudmata midagi seletada, lausus ta, et tüdruk ei kardaks: «Mina olen su valgus.»

«Sina . . .» värises tüdruk.

«Ma kingin selle sulle,» lausus Raphael.

«Aga see teine naine.»

«Ta bluffis, see oli mäng, ma jätsin pildi tegelikult endale, et see sulle kinkida.»

Varsti pärast nende abiellumist avastas Raphael ka, millist imepärast mõju avaldas tema pilt noorele naisele. Raphael hakkas teda turul raha eest näitama, see tõi kenasti sisse ja nad elasid õnnelikult.

MART HELME

SILMITU DRAAKONI PALEE

Juba mitmendat aastat ehtasid kümned tööliselised Kangxi provintsi valdjalale uut residentsi ja nüüd oligi see valmimas. Üksnes sisemus vajas veel viimistlust. Ning et see saaks täiuslik, kuulutas valitseja välja võistluse parimale seinamaalile. Võitja tasu oli kuninglik ning seda kroonis õuekunstniku ihaldatav tiitel.

Võistluseks määratud päeval kogunes vastse palee õuele hulk kõige erinevamaid kunstnikke. Oli vanu ja noori, tuntud ja tundmatuid, tõsi-seid meistreid ja muidu õnneotsijaid. Neil kõigil lasti teha proovitöö — pildike sellest, mis kellelegi parasjagu pähe turgatas.

Proovitööde maalimine käis juba, kui paleed ümbritseva pargi väravast sisenes veel üks võistleja — üksiklase välimusega kasimatu-võitu vanamees, kes käies toksis teed sauaga, mille küljes tilisesid väikesed kellukesed. Häirimatult ja ennast tutvustamata võttis ta teiste võistlejate seas aset, otsis pambust riba paberit ja võrdlemisi kulunud pintslit, kastis selle ühe noore kunstniku tušipotti ja visandas hooletult, paberile peaaegu vaatamata vibaliku bambuse, mille ühe lehe külge liibus küil.

Kui võistlustöid hindama asuti, kutsus vanamehe pilt kõigis vaatajais esile vaimustuse ning ei valdjal ega ta kaaskonnal olnud pikka kõhklust — just vanamehele otsustati anda kõige suurem ja esinduslikum töö: palee koridori otsaseina maalimine. Uhtlasi tahtis valitseja teada, kes tundmatu üllatusmees ülepea on.

«Minu nimi, mis ei ütle auväärsetele isandatele muidugi midagi, on Kuan Hsiu,» vastas vanamees. «Mõned võhikud kinnitavad, et olen maalikunstnik, aga ma ise arvan, et olen lihtsalt pilvede karjus. Sest vaadake, isandad, mina ei joonista ega maali, vaid osutan üksnes asjade olemusele.»

Ja vanamees tõmbas pintsliga läbi õhu, kuhu otsekohe tekkis hõbedakillune läiklev pajuleht, mis keereldes maa poole langes.

Võistlus algas. Ent kui kõik teised rutates tööle asusid, jalutas Kuan Hsiu rahulikult õue mööda ringi ja takseeris valmivat ehitist. Siin-seal kopsis ta oma tiliseva sauaga vastu maad, uuristas palja varbaga pori või vahtis äraoleva pilguga taevasse. Viimaks ei kannatanud valitseja seesugust logelemist enam välja ja saatis ühe kaaskondlase talle võistlust meelde tuletama.

«Auväärt meister,» lausus saadik kunstnikule. «Meie valitseja

kibeleb teie tööd imetlema ja soovib, et see juba õhtuks valmis oleks. Tema tahtmiseks on seepärast, et te otsekohe maalima asuksite.»

Kohtlaselt irvitades patsutas karvane ja kasimatu Kuan Hsiu peenele ja muktud ülikule õlale ning vastas: «Aga ma pidin ju enne teada saama, mida ma maalin! Mul oli valida, kas kujutan valget tiigrit või helesinist draakoni. Kuna Taeva ja Maa suhted on siinkandis nagu nad on, maalin ma viimast. Käskige nüüd, kui teile tüli ei tee, tuua mulle pangetäis tušši ja pika varrega riisiluud.»

Ei võtnud kaua, kui hämmeldunud teenrid tõid Kuan Hsiule nõutud tuši ja luua. Ka valitseja oma kaaskonnaga tuli koridori, et vaadata, kuidas veider vanamees oma tööga peale hakkab. Inimesed kogunesid alles, kui Kuan Hsiu korraga luua ämbrisse surus ja siis karjeid ja kiljatusi kuuldavale tuues ühelt jalalt teisele kareldes maalima hakkas.

See oli nagu mingi seninägematu looma pulmatants, šamaani etendus, hullumeelse märatsemine. Hingepõhjani hämmeldunud ja šokeeritud ülikkond jälgis seda hauavaikuses, ent mis imelikum kõigest — selle tantsu käigus ilmusid seinale üha äratuntavamalt hiiglasliku draakoni kontuurid. Veel mõned hüpped, veel mõned röögatused, veel mõned sopsatused luuaga pange — ja vaatajate poole kihutas läbi udu- või pilvepankade hirmuäratav ja raevunud lohe.

Jõhkvalt, peaegu nagu vastikusega heitis Kuan Hsiu luua käest.

«Valmis,» kuulutas ta vaatajatele ja astus ise kõrvale, et need pilti paremini silmitseda saaksid.

Hetkeks valitses koridoris vaikus, siis hakkasid ülikud aga sumisema. Kusagilt kostis sõna «silmad» ja seepeale kohe valdja hää: «Aga kus on selle koletise silmad? Miks tal silmi ei ole?»

Kuan Hsiu, kes pildi kõrval seina ääres kükitas, laskus põlvili ja lausus maani kummardudes:

«Valitseja, ära nõua minult võimatut. See draakon on loodud silmituna ja peab selliseks ka jääma.»

«Lollus,» käratas vanamehe senisestki käitumisest ärritatud valitseja vihaselt. «Sinu draakon on meistriteos, ta on ülimalt elutruu ja et ta täiuslik oleks, peavad tal ka silmad olema! Kui neid ei maali sina, maalib nad mõni teine. Ära unusta, et mu maja kubiseb praegu Hiina kõige kuulsamatest kunstnikest, kes lausa põlevad soovist mind teenida!»

«Kui nii, siis nii,» nõustus tüdinud Kuan Hsiu. «Kui keegi need silmad maalima peab, teen seda tõepoolest pigem juba ise. Aga ma hoiatan teid — te kutsute niiviisi selle maja peale suure õnnetuse.»

«Tee, mida sa tegema pead,» vastas vanamehele pahane valitseja.

Tõrksalt võttis Kuan Hsiu põuest jämeda pintsli, kastis selle tuši sisse ja lähenes siis otsekui hiilides pildile. Kiire käeliigutus — ja draakoni üks silm oli valmis; veel väledam käeliigutus — ja valmis oli ka draakoni teine silm.

Samal hetkel draakon seinal liigutas ennast, sopusatas tiibu ja väärü-

tas pead. Siis astus ta seinalt maha, ajas hambad irevile ja puhus ninasõormeist välja esimesed tulekeeled. Järgmisel viivul pühkis ta juba tormihoona läbi palee, jättes maha purustused, lõmastatud inimesed ja tulekahjukolded. Ning sama äkki, kui ta oli koridori ilmunud, oli ta sealt ka kadunud — kas haihtunud õhuavarustesse või pugunud maapõue, keegi ei osanud seda ütelda.

Kadunud oli ka Kuan Hsiu. Valvurid väravas väitsid hiljem, et kuulsid ta sauatilinat pikkamööda üle õue taevasse tõusvat, ent valdja targad kinnitasid, et Kuan Hsiu ise oligi see määratsev draakon.

Keegi peale teenrite ei märganud aga, et pang, mille Kuan Hsiu maalides peaaegu tühjaks oli ammutanud, oli jälle tušši täis ning ta luud värvist puhas ja puutumatu.

PUU

Pärast seda, kui Kuan Hsiu lahkus Kangxi provintsi valdja paleest maalivõistluselt, kulges ta läbi taevaste sfääride ja jõudis Wushani mäele. Selles paigas oli meister viibinud varemgi ja siin seisis tal mägioja kaldal väike hütt. Tõesti väga väike, nii väike, et sinna mahtusid hädapärast vaid mehe ase, paarist kivist laotud kolle ja ta mõlkis ning tahmunud köögiriistad.

Viimaseid kasutas meister ühtaegu kaheks otstarbeks: toidu valmistamiseks ja mitut sorti elueliksiiride segamiseks ning katsetamiseks. Tõtt öelda panigi Kuan oma kõrge ea regulaarse paastumise ja endavalmistatud elueliksiiride pideva pruukimise arvele.

Aeg mägionnis kulges, nagu oleks ta siin seisma jäänud.

Ühel päeval toitu valmistades tuli Kuan Hsiule äkitselt meelde kord nähtud kummalise kujuga määnd ühel mäenõlval. Visioon oli nii elav, et üksiklane tundis sundust see kusagile jäädvustada. Sobiv paik oligi tegelikult käepärast: selleks passis hüti põhjapoolne lage sein. Kuan otsis välja oma värvid ja pintsli, valmistas need maalimiseks ette ning jäi siis keskendunult seina põrnitsema. Möödus pooltund, teine kolmas. Äkitselt haaras Kuan pintsli, kastis selle värvi sisse ja visandas mõneainsa täpse ning jõulise tõmbega puu tüve seinale. Edasine järgnes nagu rajuhoog. Näis, nagu välguks mehel korraga neli kätt — nii kiiresti ilmusid seinale puu oksad, okkad, koore konarused ja maapind puu all. Vaid mõni viiv ja pilt oli täiesti valmis — kaunis ja nii tõetruu, et tundus, nagu võiks puu okstes kuulda tuule vihinat.

Järgmisel päeval oli Kuan Hsiu hütis rahutu. Uhtepuhku lendasid avatud uksest ja akendest sisse linnud, et meistri poolt maalitud puul istet võtta, põrkasid aga puhkamise asemel vastu kõva seina ja kukkusid vigastatult või surnult maha.

Kurvalt ja pahaselt pead vangutades võttis Kuan Hsiu lõpuks asemelt teki ja riputas selle puule ette.

Ühel külmal talvehommikul mõni aasta hiljem avas Kuan Hsiu oma asemel silmad ja tundis, et ta elujõud on otsas. Nii otsas, et seda ei suutnuks turgutada enam ükski elueliksiir. Mõnda aega lamas mees vaikselt voodis, üritas siis aga ikkagi tõusta. Seda aegu oleks miski ta rinnus nagu rebenenud. Tuline valu valgus rindkere mööda laiali, kiskus kaela krampi ja hetke pärast oli ätt asemel surnud.

Sestpeale saavutasid tühjus ja vaikus Wushani mäel ainuvalitsuse. Inimestest jäetud jäljed hakkasid aga hägustuma ning otsekui lahustusid ajapikku ürgsusse. Ka Kuan Hsiu hütti tabas häving. Tasapisi pehastudes vajus ühel talvel lumekoorma vajutusest sisse selle katus, tuul lükkas ümber onni seinad ja paduvihm uhtus laiali Kuan Hsiu kondid ja ta kasina majakraami riismed.

Üksnes sein, millele oli maalitud puu, seisis veel püsti. Kuni ühel päeval selgus, et ka seina õieti pole enam, on hoopis tõeline puu ning sellele toetuvad seinariismed. Viimaks langesid needki ümbert ning puu õõtsutas lõplikult vabanenuna uhkelt oma krooni ja oksid. Nüüd vihises ta okstest tõepoolest tuul ja väsinud linnud võisid kartmatult ta okstele puhkama laskuda.

Ainus, mille kaotusest vaatajal pildiga võrreldes kahju võinuks olla, oli kaunis kalligraafiline kiri, mille Kuan Hsiu oli puu kõrvale maalinud vaid mõni nädal enne surma.

Kiri ütles: «Kui elad — ela, kui oled surnud — ole surnud.»

VAPPU VABAR

INGEL

*Ma tajusin uut vaikset vaimu
mind, vaevatut, valdamas.
Sain sõnatult aegadest aimu,
mis maailmas algamas —
D. Kareva*

Vormilt on Ülle Marksi graafiline looming 1980. aastate ekspressiivsuse järg ja edasiarendus. Neis väljendusjõult maalidega võrreldavais superformaadis lehtedes domineerib korrastatus. Ka tehnilises plaanis on tegemist meil seitsmekümnendatel alguse saanud n-ö naismärgiga graafika juba otse koolkondlike võtete kasutamise ning edasiarendamisega. Üks selle võttestiku tunnuslikke elemente on tundlik, impulsiivne ja vabakäeline sügavtrükkijoon. Joon, mis on ammu väljunud ekspluateeriva kujundi ahistavaist piirest ja elab nüüd oma iseseisvat elu mitme noorema graafiku plaatidel. Ka Ü. Marksi laseb emantsipeerunud joonel liikuda vabalt ja omatahtsi. Vabadus tähendab tema juures eelarvamusetust, hetkeimpulsi järgimist, samas alistamatust niihästi mingile kammitsevale või ka naiviseerivale printsibile.

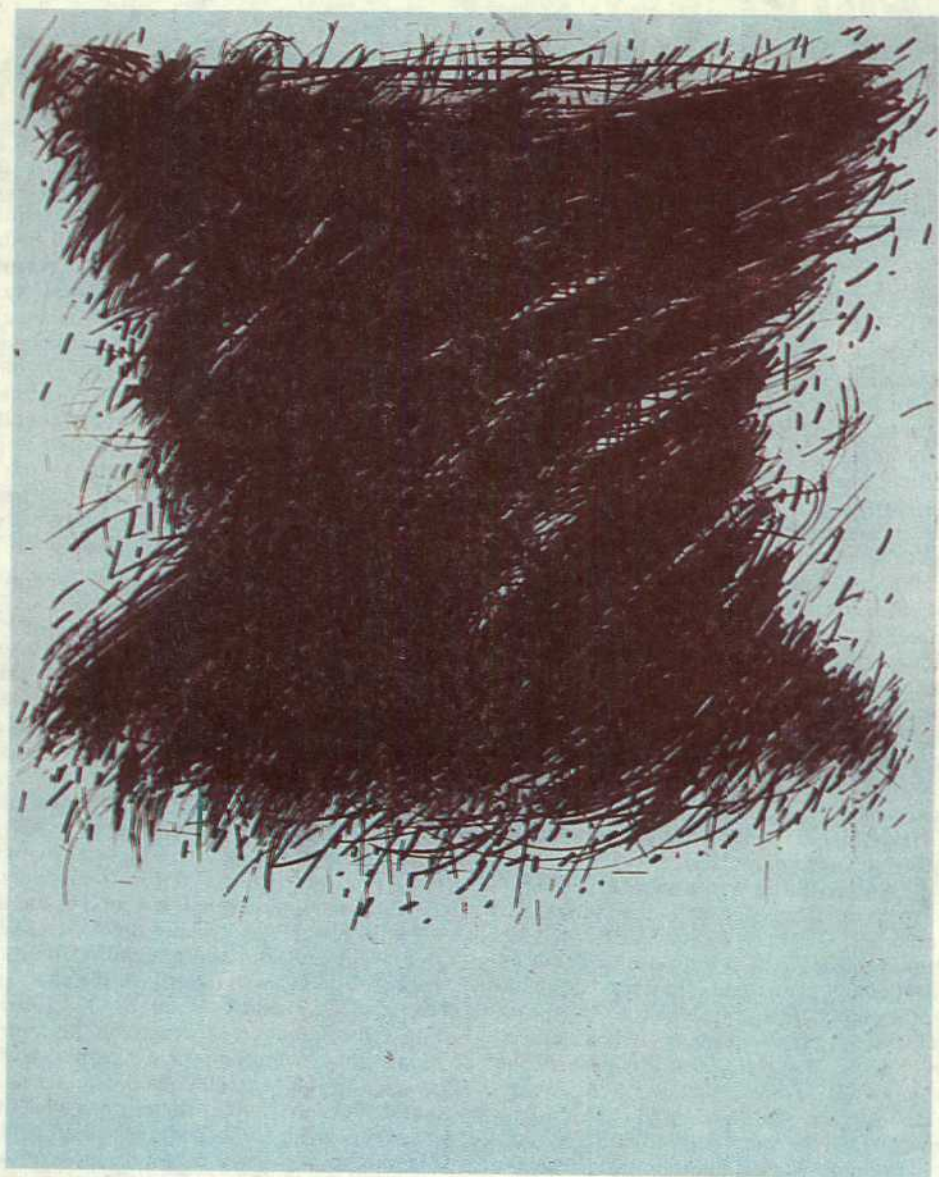
Meelelisus on olnud kaheksakümnendate kunsti peamisi märksõnu ja ka Ü. Marksi pildid on loodud teritatud meeltel, ent see ei ole siiski too kõige üldisemat laadi kunstnikutundlikkus. Ü. Marks väldib üksikasju ja keskendub napsõnalisele üldistusele. Tema lehtedel avab keha end liikudes: kukkudes, tõukudes, õõtsudes, aurates. See on üks neist võimalikest olemisviisidest, milles looduski avaldub ja vormub. Eks lihvi merelained rannajoonel kivikesi siledaks ja ümmarguseks; üks ole taanduv igijää kujundanud sinise maa enesegi reljeefi. Iga pilv, maja, põld kannab endas ajalugu, jutustust oma teekonnast algusest kuni lõpuni. Ü. Marks suudab graafilisel lehel anda niisama lihtsa ja tuttava, ent ometi väljendusrikka vormi, nagu on prototüüp looduses. Selle vormi oma elu ei alga jäädvustajakäe alt väljudes — ta on olnud sajanendeid enne ja kestab meist kauem: rikas, loomulik, otstarbekohane.

Kummatigi ei tee see kõik üksi veel joonistajast ja graveerijast loojat. Iga lapski võib joonistada tuult ja vihma, sest tal ei ole täiskasvanuid häirivaid eelarvamusi. Looming sõna puhtaimas tähenduses on küllap ikka too sisulise panuse teadlik asetamine niisugusesse vormi, mis on värske ja eelarvamustevaba.

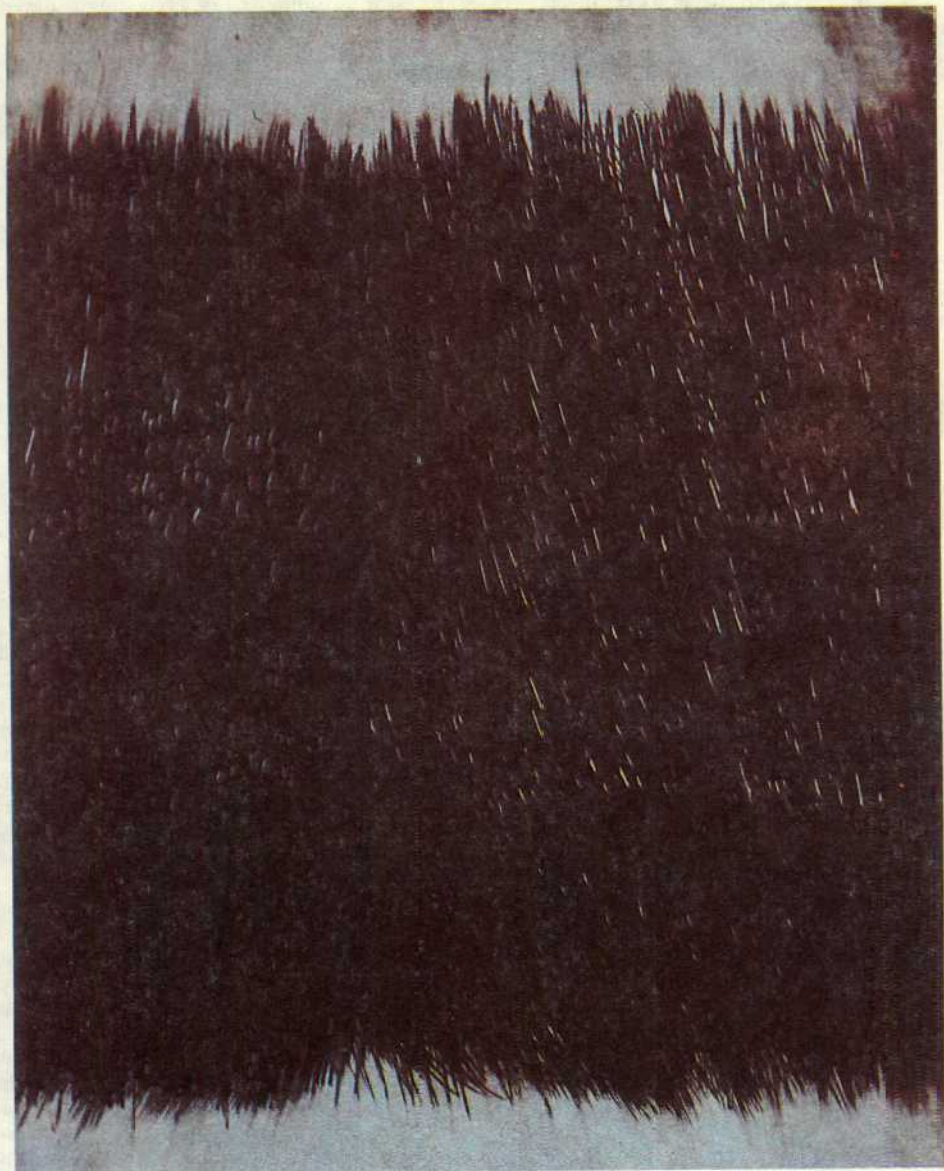
Ü. Marks ei ole loonud ehedaks mitte ainult õhku ja veeauru, vaid ta on kujutanud midagi peenekoelisematki: mõtet. Ka seda ei ruttata interpreteerima ega väärtustama, vaid suhtub sesse näilise kiretusega nagu avangardikunstnikule mis tahes objekti puhul kohane. Ja see osa Ü. Marksi pilte on midagi hoopis muud kui tema poolt graveeritud kahisev aur. Emotsionaalsete väljendusvahenditega ei saakski kunstnik vist öelda kõike, mida tahab, libastumata tõsise ja ebatõsise piiril. Ü. Marksi puhul satume aga vastamisi üheselt formuleeritud, meeldival küpse elukäsitusega. Kujutamislaid on siinjuures lakooniline, jättes kõik üksikasjad nimme vaataja enese hooleks.

Kõigi palvetajate isikuomadused, hingeseisundid, isegi usutunnistus on ju tähtsusetu selle kõrval, et nad on suutelised teele saatma impulsi, kirka soovi maailma paremaks muuta. Niisama kõrvaline ja episoodiline on õieti ka levinud kujutelm inglist ja see, missuguste ilusatele inimkehadele kunstnikud sajanudite jooksul inglitiibu on juurde maalinud. Kui me selle küljes tahame rippuda, siis on juba igaühe isiklik asi, kas ta eelistab näha inglit Fra Angelico või Botticelli silmadega. Ü. Marks on võtnud sellelt koondkujult ainsa, mis toda ülendab ja eraldab meist surelikest: tiivad. Tiibade liikumisest tekkinud õhukeerist annab ta edasi vihjamisi, justkui häbenedes sedagi. Ja selgub, et tal on õigus eirata ning häbeneda, sest korraga on ta loonud midagi hoopis võimsamat kui klassikalise väljanägemisega kräsupäine olend. Õhukeeris on kahtlemata lähedasem sellele, mida võiks tajuda ilmutusena. Jääb loota, et väljamõeldud inimnäoline linnuparv vabastaks meie teistegi maapealsete olendite vaatevälja ja laseks meil vaadata Päikesesse.

Kunstis on ikka olnud konkreetsust, mis ei püüagi üldistada ja aheldub palgalseisu. On olnud ka ideaalipüüdu, mis surub mõttelennu paraku taas mingite tõekspidamiste kitsasse, jääka kanalisse, liikudes edasi vaid ühes suunas. Kolmas osa kunstist kehastab tunglemist ennenägemata vormilistesse ja tehnilistesse eksperimentidesse, sest vaba ning sõltumatu vaim ei tunnista tõkkeid. Päikesevalgus ei pimesta teda, või kui pimestab, siis näeb ta seejärel pimedana veelgi kaugemale. Kuulsin kogemata üht Ü. Marksi eakaaslast sealsa-

Ülle Marks.
«Suur pilv». Kuivnõel.
1989.

Ülle Marks.
«Must vesi». Kuivnõel.
1989.

mas näitusel nimetavat neid gravüüre lihtsalt plätserdisteks. Kumb eksib, kas ütleja või kunstnik; kumb on pimestatud? Ei kumbki. Lihtsalt üks on inglite, teine inimeste nägija. Meid ümbritsev argipäev on empiirikute kätes ja jääb alatiseks neile. Nad orienteeruvad hästi maapäälseis asjus ja nende seadus on presedent. Üldistuste valdkond on jälle idea-

listide pärusmaa ja nood tunnevad end seal kodus ning õnnelikuna. Nii nagu oleviku hetk on empiirikute oma, nii on minevik ja tulevik idealistide pärusmaa, kus olemist tajutakse pigem liikumise ja protsessi kui etapi või ajutiseks antud ajavahemikuna. Et näha ingliti, on vaja vaadata välja ajast ja ruumist, ent kõigepealt enesest.

RALPH WALDO EMERSON

KUNST

*Anna kärudele, kastidele, pannidele
Romantika veetlus ja sära;
Too keskpäeva kuupaiste,
Mis on kivilademetes peidus;
Raja linnatänavate äärde
Öitsvaid sireliaedu;
Las laulvad purskkaevud jahutavad
Õhku päikesekuulal väljakul.
Kuju, pilt, park ja loss
Lugulaul, lipp ja pidustused
Taasloogu minevikku ja ülistagu täna,
Ja muutku uueks iga hommik.
Niiviisi saab tolmund kuues töömees
Hoomata linnakella tagant
Muretute kuningate kaaskonda,
Inglite rüüsid ja tähiseid tiibu,
Näha oma esisid hilgavais legendides
Ja oma lapsi taevase pidulaua ääres.
See ju ongi Kunsti pärusmaa —
Röömsat rolli mängides
Lepitada Inimest Maaga,
Väljatõugatud oma saatusega.
Olles samast aimest,
Mis päevad ja tähistaevas,
Aitab ta Inimesel tõusta
Neid mööda nagu treppidel,
Ja taluda Aja möödumist,
Sellal kui kõrgema elu voog
Täidab inimmeele kitsa oja.*

Et vaim on arenev, siis ei korda ta end iial täpselt, vaid püüab iga teoga luua uut ja paremat tervikut. See ilmneb nii kasulike kui kaunite kunstide teostes, kui jääda truusk levinud kombele eristada teoseid nende eesmärgi järgi kas otstarvet või ilu taotlevateks.

Meie kaunite kunstide eesmärk ei ole matkimine, vaid loomine. Maastikumaalis peab kunstnik laskma aimata paremat loodust kui see, mida teame meie. Ta peab välja jätma detailid, looduse proosa, ning andma edasi ainult vaimu ja hiilguse. Ta peab teadma, et maastik on tema silma jaoks ilus sellepärast, et ta väljendab mõtet, mis on tema jaoks hea; ja seda sellepärast, et vaatepildis on nähtav seesama jõud, mis tema silmade kaudu vaatab; ta hakkab hindama seda looduse väljendust, mitte loodust ennast, ja ülistab oma koopias seepärast neid jooni, mis talle meeldivad. Ta annab edasi pimeduse pimeduse ja päikese- paiste päikesepaiste. Portreesse peab ta jääd- vustama iseloomu, mitte näojooned, ning vaatlema inimest, kes talle poseerib, nagu ise- ennastki, vaid sisemise originaali ebatäius-liku pildina või võrdkujuna.

Mis muud on see koondamine ja valik, mida me igasuguses vaimses tegevuses tähelda- me, kui loov impulss ise? Sest ta on sissekäik sellesse kõrgemas valgustatusse, mis õpetab andma suuremat mõtet edasi liht- samate sümbolitega. Mis on inimene muud kui looduse peenim saavutus eneseväljenduses? Mis on inimene muud kui maastik, peenem ja tihkem sellest, mille kujundab silma- piir — looduse eklektikast? Ja mis muud on tema kõne, tema maalimisarmastus, looduse- armastus, kui veelgi peenem saavutus — jättes välja kõik need ruumi ja kaalu tüütud miilid ja tonnid ning koondades tema vaimu või moraalil muusikalisse sõnasse või osavai- mase pintslitõmbesse?

Kuid selleks, et ligimestele oma avardunud mõistmist edasi anda, peab kunstnik kasutama sümboleid, mis on tarvilikul tema ajal ja

tema rahva seas. Nõnda kujundatakse kunstis uus alati vanast. Ajastu vaim jätab teosele oma kustumatu jäljendi ja annab talle kujutluse jaoks väljendamatut võlu. Niikaua kui ajastu vaimne iseloom kisub kunstniku kaasa ja tema töös väljendamist leiab, säilib ta teatava suursugususe ning esindab tulevaste vaatajate jaoks Tundmatust, Paratamatust, Jumalikkust. Keegi ei saa seda paratamatuse elementi oma tööst täiesti välistada. Keegi ei saa end päriselt vabastada oma ajastust ja maast või luua mudelit, kus tema aja haridusel, usul, poliitikal, tavadel ja kunstidel ei ole mingit osa. Kuigi ta oleks originaalsem, tujukam ja fantastilisem kui iial enne, siiski ei saa ta oma tööst välja pühkida kõiki jälgi mõtetest, mille keskel see kasvas. Vältimine ise reedab selle tava, mida ta tahtis vältida. Tema tahtest hoolimata ja temale märkamatuult sunnivad õhk, mida ta hingab, ja idee, mille nimel tema ja ta kaasaegsed elavad ja vaeva näevad, järgima oma aja stiili, ilma et ta ise teaks, milles see stiil seisab. Sel, mis on teoses paratamatu, on ülem võlu kui kõik, mida isiklik andekus võib iial luua, kuna kunstniku pintsli või peitlit on hoidnud ja juhtinud otsekui hiiglaslik käsi, et inimkonna ajalosse uut joont tõmmata. See asjaolu annab oma väärtuse Egiptuse hieroglüüfidele, India, Hiina ja Mehhiko jumalakujudel, olgugi need rohmakad ja vormitud. Nad märgivad inimvaimu kõrgust sel tunnil ning ei ole fantastilised, vaid tekkinud paratamatusest, sama sügavast kui maailm. Kas lisada nüüd, et kogu plastiliste kunstide säilinud toodangu ülim väärtus ongi just selles, ajaloon, joonena selle täiusliku ja kauni saatuse portrees, mille korralduste järgi kõik olendid oma õndsuse poole arenevad? Nõnda, ajalooliselt vaadates, on kunsti ülesandeks olnud ilutaju koolitamine. Me oleme üleni ilusse sukeldatud, kuid meie silmadel ei ole selget nägemist. Seda tuleb üksikute tunnusjoonte tuvustamise teel järele aidata ja uinunud maitsele juhatust anda. Me nikerdame ja maalime või vaatleme nikerdist ja maali Vormi saladuste uurijatena. Kunsti väärtus on lahutamises, ühe eseme väljaeraldamises segadust tekitavast mitmekesisusest. Kuni asjade seosest ei ole mõni asi välja toodud, seni võib olemas olla nauding ja vaatlus, aga mitte mõtlemine. Meie õnn ja õnnetus on viljatud. Väike laps viibib meeldivas loves, kuid tema isiklik iseloom ja praktiline jõud sõltuvad tema igapäevasest arengust asjade jaotamises ja tegelemises ühe asjaga korraga. Armastus ja kõik kired koondavad kogu olemise üheainsa vormi ümber. Mõnedel hingedel on harjumus laskuda ühele esemele, mõttele, sõnale, anda sellele kõike muud välistav täielikkus, ja teha temast selleks korraks maailma ase-

mik. Need on kunstnikud, kõnemehed, ühiskonnajuhid. Võimest välja eraldada ja eraldamise läbi suurendada saab kõnemehe ja luuletaja käes retoorika olemus. Seda retoorikat, võimet fikseerida mõne eseme ajutine ülimuslikkus — nii silmapaistvat Burke'il, Byronil, Carlyle'il — avaldavad maalikunstnik ja kujur värvis ja kivis. See võime on leib sügavusest, milleni kunstnike pilk vaadeldavas objektis tungida suudab. Sest iga eseme juured on keskpunktis — looduses — ja muidugi on võimalik esitada teda meile nii, nagu esindaks ta maailma. Seetõttu on iga geniaalne teos oma aja türann ja koondab endale kõigi tähelepanu. Omaks korra on ta ainus nimetamisväärne asi, mis võiks seda teha — olgu sonett, ooper, maastikumaal, kuju või kõne, templi, sõjaretke või avastusretke plaan. Peagi köidab meid mõni teine ese, mis, nagu esimene, koondab end tervikuks, näiteks hästi kujundatud aed, ja enam ei näi miski muu tegemist väärt kui aegade rajamine. Ma peaksin tuld parimaks asjaks maailmas, kui ma ei tunneks õhku, vett ja maad. Sest kõigi loodusesemete, kõigi tõeliste talentide, üldse kõigi loomumaduste isearasus ja õigus on olla oma hetkel maailma tipp. Orav, kes hüppab oksalt oksale ja teeb kogu metsast oma lõbuks üheainsa suure puu, ei haara pilku vähem kui lõvi — ta on kaunis, eneseküllane, ning esindab omas kohas ja omal ajal kogu loodust. Üks hea ballaad küsib mu kõrva ja südant kuulamisel kaasa samavõrd kui mõni eepos enne teda. Meistrikäega joonistatud koer või pesakond põrsaid on veenev ja mitte vähem reaalne kui Michelangelo freskod. Neist üksteisele järgnevaist kauneist esemeist õpime me lõpuks tundma maailma mõtmatust, inimloomuse külluslikkust, mis võib igas suunas lõpmatusse küündida. Kuid ma saan ka teada, et seesama, mis rabas ja köitis mind esimeses teoses, rabas mind ka teises; et kõigi asjade ilu on üks.

Maalimine ja kujurdamine näib olevat vaid esialgne ülesanne. Parimad pildid räägivad meile oma viimse saladuse kergesti välja. Parimad pildid on rohmakad visandid, koosnedes vähestest imelistest punktidest, joontest ja värvidest, millest moodustub see igimuutuva «figuuridega maastik», meie eluase. Maalimine on silmale vist sama mis tantsimine ihuliikmetele. Kui see on kehale enesevalitsuse, väleduse ja nõtkuse selgeks õpetanud, siis on õigem tantsuõpetaja sammud unustada; samamoodi õpetab maalimine mulle värviküllust ja vormi väljendusrikkust; paljusid pilte ja suurimaid kunstigeeniuse nähes näen ma pintsli piiratud küllust, kunstniku ükskõiksust, mille annab talle vabadus võimalike vormide seast valida. Kui ta

Ülle Marks.
«Hingemaastikud. V. Ingel». Kuivnõel.
1990.

Ülle Marks.
«Hingemaastikud IV. Ülestõusmine». Kuivnõel.
1990.

võib kõike joonistada, milleks siis üldse midagi joonistada? Ja siis avaneb mu silmale igavikuline pilt, mida loodus maalib tänaval, kus liiguvad mehed ja lapsed, kerjused ja kenad naised punases, rohelises, sinises ja hallis rõivas; pikajuukselised, hallipäised, valge näoga, tõmmu näoga, kortsus, hiiglasuured, kääbuslikud, täidlased, haldjalikud; ning nende tipuks ja aluseks on taevas, maa ja meri.

Skulptuurigalerii annab suurema ranguse ja lihtsusega sellesama õppetunni. Nagu pilt õpetab vormi värve, nii õpetab kaju tema anatoomiat. Kui ma olen näinud kauneid kujusid ja lähen pärast seda rahvakoosolekule, siis saan hästi aru, mida mõtles see, kes on öelnud: «Kui ma olen Homerost lugenud, siis tunduvad kõik inimesed hiiglastena.» Ma näen ka, et maal ja skulptuur on silma gümnaстика, harjutamine tema ülesande peenusteks ja haruldusteks. Ükski kaju ei sarnane elava inimesega, kel on kõigi ideaalsete skulptuuride ees üks lõpmata suur eelis — pidev muutlikkus. Milline kunstigalerii siin peitub! Ükski manierist ei ole iial teinud nii mitmekesiseid gruppe ja nii erinevaid originaalseid üksikfiguure. Vaadake kas või kunstnikku ennast, kes süngena ja rõõmsana oma rahnu kallal improviseerib. Kord tuleb talle üks mõte, siis kohe teine, ning iga hetkega teeb ta oma savi välimuse, hoiaku ja ilme hoopis teiseks. Kadugu teie mõtetu värv ja molbert, marmor ja peitel; nad avavad teie silmad igavese kunsti meistritöödele, kuid igas muus suhtes on nad silmakirjalik rämps.

Asjaolu, et iga kunstiteos viib lõpuks välja ürgjõuni, seletab kõigile ülima kunsti teostele ühiseid jooni — seda, et nad on üldmõistetavad, et nad toovad meid tagasi lihtsaimate hingeseisundite juurde, ja et nad on religioossed. Kuna kõik seal nähtav osavus on algvaimu taasilmumine, puhta valguse voog, siis peaks ta jätma samalaadse mulje nagu loodusesemede. Neil tundidel, mil oleme õnnelikud, näib loodus meile kunstiga üks — täiuslikuks saanud kunstina, geniaalse teosena. Ja üksikisik, kellel lihtne maitse ja vastuvõtlikkus kõigile ülevatele inimlikele mõjudele on üle kohaliku ja spetsiaalse kultuuri juhuslikkusest, on parim kunstikriitik. Kuigi me rändame ilu otsides terve maailma läbi, peame me teda endaga kaasas kandma, muidu me teda ei leia. Ilu on suuremas osas peenem võlu kui see, mida osavus pindade, kontuuride või kunstireeglite alal võib iial õpetada, nimelt inimese iseloomu kiirgus kunstiteoses, meie loomuse sügavaimate ja lihtsaimate omaduste imeline väljendamine kivis, lõuendil või muusikahelis; seetõttu mõistavad teda kõige paremini lõpuks need vaimud, kel need omadused en-

dal olemas on. Kreeka skulptuuride, roomlaste müürsepakunsti ning Toskaana ja Veneetsia meistrite piltide suurim võlu on selles universaalses keeles, mida nad kõnelevad. Kõigist neist õhkub kõlbelise loomuse, puhtuse, armastuse ja lootuse pihtimust. Mida me nende juurde viime, sedasama toome tagasi mälestustes kaunimini illustreerituna. Rändur, kes külastab Vatikani ja käib tuba-toalt läbi galeriid täis kujusid, vaase, sarkofaage ja kandelaabreid, ilu igal kujul ja rikkalike-mais materjalides, satub ohtu unustada nende põhimõtete lihtsus, millest nad on kasvanud, ja et nende algus on mõtetes ja seadustes, mis taksuvad tema enda rinnus. Ta uurib nende imeliste säilmete tehnilisi reegleid, kuid unustab, et need teosed ei ole alati niiviisi koos paiknenud; et nad on paljude ajastute ja paljude maade vili; et igaüks neist on pärit ühe kunstniku üksildasest ateljeest, kes oma vaeva nähes võib-olla ei teadnudki teiste skulptuuride olemasolust ja kes lõi oma teosed ilma ühegi muu modellita kui elu, kodune elu ning isiklike suhete, taksuvate südame ja kohutavate pilkude, vaesuse, viletsuse, lootuse ja hirmu ilu ja valu. Need olid tema inspireerijad ja niisugune on mõju, mille ta otse sinu südamesse ja hinge kannab. Vastavalt oma jõule leiab kunstnik oma teoses väljapääsu oma tegelikule iseloomule. Materjal ei tohi teda mingil viisil ahistada ega takistada, vaid tema eneseväljendusvajadus peab muutama teemandi tema käes otsekui vabaks ning laskma tal end õigesti, täies suuruses ja mõõdus edasi anda. Ta ei tarvitse koormata end tavapärase looduse ja kultuuriga ega küsida, mis on moes Roomas või Pariisis, vaid see kodu, ilm ja elu, mille vaesus ja sünnisaatus on teinud korraga nii vastikuks ja nii kalliks, selles hallis, värvimata puuhüüdis või mõne New Hampshire'i talu nurgas või metsakolka palkonnis või kitsas üüritoas, kus ta on kannatanud suurlinna vaesuse kitsikust ja näivust, võib sama hästi kui iga muu olukord olla sümboliks mõttele, mis valub end erapooletult välja igal pool.

Ma mäletan, et kui olin noorespõlves kuulnud itaalia maalikunsti imedest, siis kujutlesin, et kuulsad pildid on väga võõrapärase: mingid üllatavad värvi- ja vormikombinatsioonid, võõramaa ime, barbaarne pärlmutter ja kuld, nagu maakaitsevää lipud, mis nii vallatavad koolipoiste silmis ja kujutluses. Mul seisis ees näha ja kogeda midagi muud. Kui ma lõpuks Rooma jõudsin ja neid pilte oma silmaga nägin, siis leidsin, et genius on jätnud kogu lõbususe, fantastilisuse ja suurustlevuse algajale ning otse lihtsuse ja tõetruudusse sõõstnud; et see kunst on tuttav ja siiras; et ta on seesama vana, igavene tõelisus, mida ma olin

juba nii mitmel kujul kohanud, — mille poole ma olin kogu elu püüdnud; et ta on seesama lihtne *sina ja mina*, mida ma nii hästi tundsin — mis oli jäänud kodumaale nii paljudesse tutvustesse. Sama elamus oli mul olnud juba ühes Napoli kirikus. Seal nägin, et muutunud ei olnud midagi peale minu asukoha, ja ütlesin endale: «Sa rumal laps, kas sa oled tõesti siiani välja rännanud, rohkem kui neli tuhat miili mööda soolast vett, et leida seda, mis oli sulle selge juba sealsamas kodus?»; seda nägin ma taas Napoli Akadeemias, skulptuuritubades, ja taas jälle, kui jõudsin Rooma ning Raffaeli, Michelangelo, Sacchi, Tiziani ja Leonardo da Vinci maalide ette, «Ae vana mutt! Nii kähku töötad mullas?»* See oli minuga kaasa rännanud; see, mille ma olin enda arvates jätnud Bostonisse, oli siin Vatikanis, ja taas Milanos, ja Pariisis, ning muutis kõik reisid naeruväärseks nagu sõtkeveski. Nüüd ootan ma kõigilt pildidelt, et nad ei pimestaks, vaid tooksid mind koju. Maal ei tohi olla liiga maaliline. Miski ei hämmasta inimesi nii nagu terve mõistus ja selge jutt. Kõik suured teod on olnud lihtsad, kõik kuulsad maalid samuti.

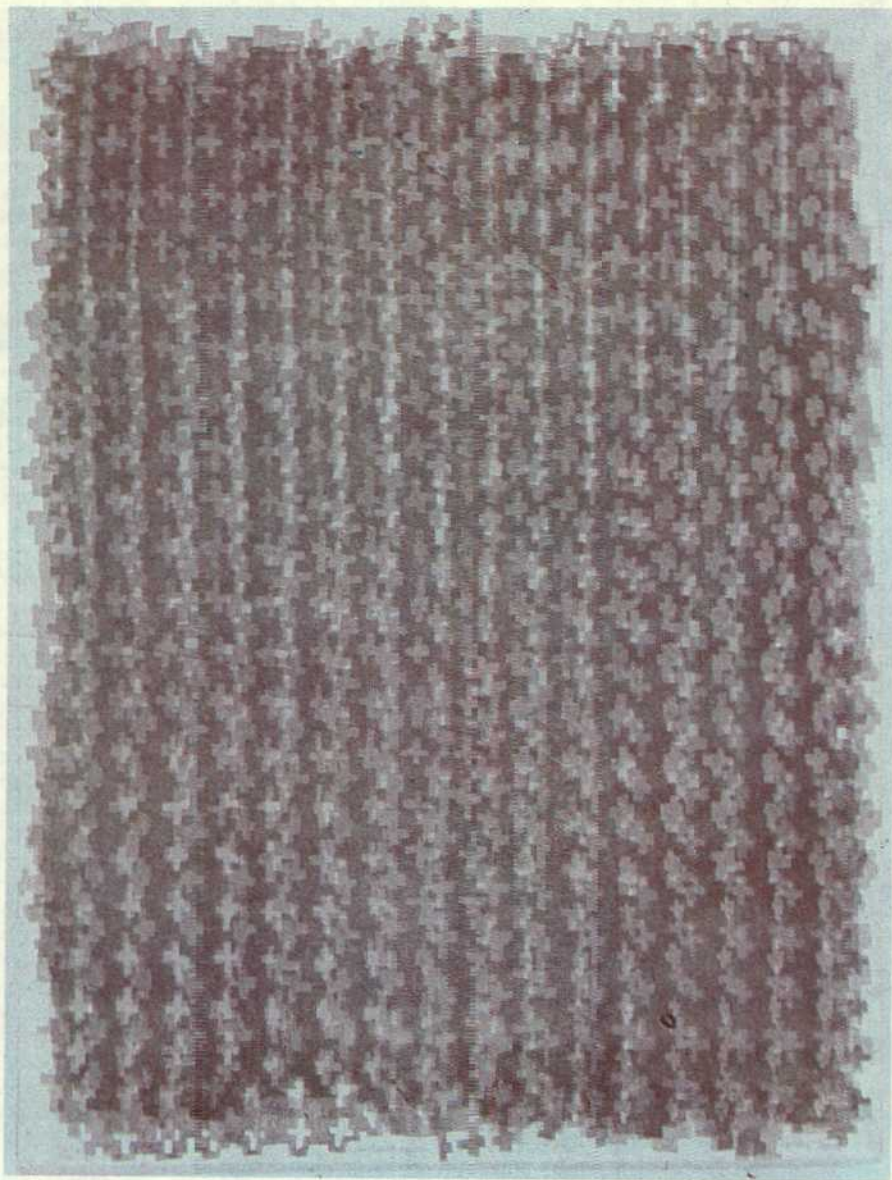
Heaks näiteks sellest iseäralikust voorusest on Raffaeli «Kristuse muutmine». Üle kogu pildi särab rahulik heatahtlik ilu, mis läheb otse südamesse. Näib peaaegu, nagu kutsuks ta sind nimepidi. Jeesuse mahe peen nägu on sealpool iga kiitust, kuid ometi, kuidas ta küll petab kõiki lillalisi ootusi! See tuttav, lihtne, kodune ilme on, oseekui kohtuksid sõbraga. Pildikaupmeeste teadmistel on oma väärtus, kuid ärge kuulake nende kriitikat, kui teie südant riivab geenius. See pilt ei ole maalitud nende, vaid teie jaoks; selle jaoks, kellel on silmad, mida suudavad puudutada lihtsus ja ülevad tunded.

Siiski, nüüd, kus me oleme kunstide kohta kõik need kenad sõnad öelnud, peame lõpetama ausa tunnustusega, et kunstid, nagu meie neid tunneme, on vaid esialgse väärtusega. Meie suurim kiitus kuulub sellele, mida nad taotlesid ja töötasid, mitte sellele, mis välja tuli. Kes usub, et kunstiloomingu paremad ajad on möödas, see on inimese käsutuses olevaid vahendeid väga viletsaks pidanud. «Iliase» ja «Kristuse muutmise» tegelik väärtus on nagu võimusemboleil; nad on lained ja virvendused püüdluste hoovusel, märgid igavestest loomistungist, mida vaim oma halvimaski seisukorras ilmutab. Kunst ei ole veel jõudnud täisikka, kui ta ei sea end

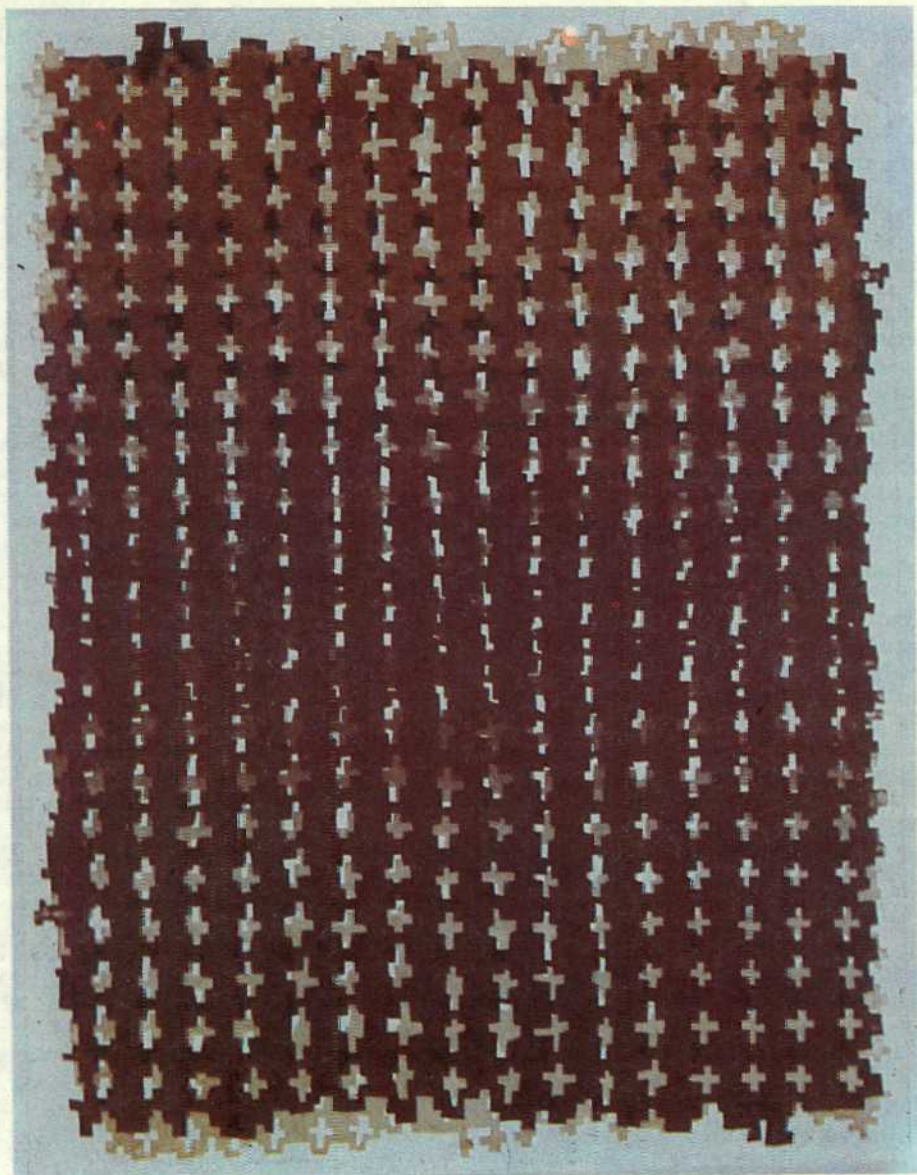
kõrvuti maailma võimsaimate mõjuvõimudega, ei ole praktiline ja moraalne, ei ole ühenduses südametunnistusega, ei pane vaeseid ja harimatuid tundma, mida ta neile üleva lohutuse häälele ütleb. Kunsti ülesanne on suurem kui kunstid. Need on ebatäiusliku või rikunud instinkti nurisünnitised. Kunst on loomisvajadus, kuid oma mõõtmatus ja universaalses olemuses ei kannata ta vigaste või seotud kätega töötamist ning selliste santide ja vördjate valmistamist, nagu seda on kõik pildid ja kujud. Tema eesmärgiks ei ole midagi vähemat kui inimese ja looduse loomine. Inimene võib leida temas väljapääsu kogu oma energiale. Ta võib maalida ja nikerdada ainult seni, kui ta seda suudab. Kunst peab rõõmu tooma ja asjaolude müürid igas küljes maha paiskama, äratama vaatajas sama universaalse ühenduse ja vägevuse taju, mida teos andis kunstnikule; ja tema ülimaks mõjuks on see, et ta loob uusi kunstnikke.

Ajalugu on juba küllalt vana, et olla tunnistajaks kunstiliikide vanadusele ja kadumisele. Skulptuurikunst on juba ammu igasuguse tegeliku mõju poolest hävinud. Ta oli algselt kasulik kunst, kirjaviisi, metslase tänumeele või andumuse jäädvustus, ning rahva seas, kes oli haaratud imelisest vormitajust, peenenes see lapsik nikerdamine ülimalt hiilgava mõjukuseni. Kuid see on tahumatu ja noorusliku rahva mäng, mitte targa, vaimse rahva mehetöö. Lehti ja tõrusid täis tamme-puu all, igaviku silmi täis taeva all — seal olen ma peatänaval, kuid meie plastilistes kunstides ja eriti skulptuuriteostes on loomig kolkasse tõrjutud. Ma ei saa enda eest varjata, et skulptuuril on mingi mänguasjalik tühisuse ja teatraalse kassikulla ilme. Loodus on kõigist meie mõttelaadidest üle ja tema saladust me veel ei leia. Kuid galerii on meie tujude meelevallas ja ühel hetkel muutub ta kerglaseks. Ma ei imesta, et Newton, kelle tähelepanu oli harjunud tegelema planeetide ja päikese radadega, ei mõistnud, mida küll Pembroke'i krahv neis «kivinukkudes» imetleda leidis. Skulptuur võib olla kasulik, et näidata õpilasele, kui sügav on Vormi saladus, kui puhtalt võib vaim oma mõtteid sellesse kõnekasse keelemurdesse tõlkida. Kuid kivikuju näeb välja külm ja võlts selle uue aktiivsuse kõrval, mis peab kõigist asjadest läbi voogama ega kannata võltsinguid ega asju, mis pole elus. Maal ja skulptuur on vormi pühitsus ja pidu. Kuid tõeline kunst ei ole kunagi kinnipüütav, vaid alati voolav. Mahe-daim muusika ei kõla oratooriumis, vaid inimhääles, kui see oma türikeses elus kõneleb õrnuse, tõe või vahvuse toonil. Oratoorium on juba kaotanud kokkupuute hommiku, päikese ja maaga, kuid see veenev hääle kõlab nendega kokku. Ükski kunstiteos ei

* Hamleti repliik isa vaimule I vaatuse 5. stseenis (tlk G. Meri). Repliigi tõlgendust vt: W. Shakespeare, Kogutud teosed. V kd. Tallinn, 1966, lk 639. *Toim.*

Ülle Marks.
«Pöld. Hõbehall». Plastikaattrükk.
1989/1990.

Ülle Marks.
«Põld. Sinine». Plastikaatrükk.
1989.

tohiks olla eraldatud, vaid peaks olema improviseeritud etendus. Suur inimene on igas oma hoiakus ja teoses uus skulptuur. Kaunis naine on pilt, mis ajab kõik vaatajad õilsalt hulluks. Elu võib olla lüüriline või eepiline, luuletus või romaan.

Loomisseaduse õige kuulutamine, kui kedagi leitaks selleks vääriline olevat, kannaks kunsti üles looduse kuningriiki ja hävitaks tema eraldatuse ja vastandatuse. Leidlikkuse ja ilu allikad on tänapäeva ühiskonnas peaaegu kuivanud. Tuntud romaan, teater või ballisaal jätab meile tunde, et me kõik oleme sandid selle maailma vaestemajas, ilma vääriskuseta, ilma osavuse ja töökuseta. Kunst on sama vilets ja madal. Vana traagiline Paratamatus, mis alandab silmili maha isegi antiikaja Venused ja Cupidod ning on ainus vabandus niisuguste anomaalsete figuuride sissetungile looduses — nimelt, et nad olid vältimatud, et kunstnik oli purjus vormikirest, millele ta ei suutnud vastu panna ja mis valas end vabalt välja neisse peentesse ekstravagantsustesse —, ei õilista peitlit ega pintslit enam, vaid kunstnik ja asjatundja otsivad nüüd kunstist võimalust oma talendi demonstreerimiseks või varjupaika elu õeluste eest. Inimestele ei meeldi eriti see kujund, mille nad omaenda kujutluses loovad, ning nad põgenevad kunsti juurde ja annavad oma parima arusaamise edasi oratooriumis, kujus või pildis. Kunsti haarab seesama püüe mis meelelist healugi, nimelt lahutada ilus kasulikust, teha ära see paratamatu töö, ning teda vihates minna edasi naudingute juurde. Neid lohutusi ja kahjutasusid, seda ilu lahutamist kasust looduseadused ei luba. Niipea kui ilu ei otsita enam usust ega armastusest, vaid naudingu pärast, hakkab ta otsijad alandama. Enam ei ole ülim ilu talle kättesaadav lõuendil või kivis, helis või luulekonstruktsioonis; ta suudab vormida ainult jõuetud, mõistlikku, haiglast ilu, mis ei ole ilu; sest käsi ei suuda iial täide saata midagi ülema kui see, mida võib innustada iseloom.

Kunst, mis nõnda lahutab, on enne ise lahutatud. Kunst ei tohi olla pinnaline anne, vaid peab sügavamal inimeses algama. Praegu ei näe inimesed enam, et loodus on ilus, ja hakkavad tegema kuju, mis seda oleks. Nad põlgavad inimesed maitseleagedaks, igavaks ja parandamatuks ning lohutavad endid värvikõne ja marmorrahudega. Nad hülgavad proosalise elu ja loovad surma, mida nimetavad luuleliseks. Nad lõpetavad kiiresti tüütud päevatoimetused ja tormavad himuraisse unistussisse. Nad söövad ja jooavad, et pärast seda oma ideaali teoks teha. Nõnda saab kunst teoatutud; tema nimi toob meelde tema teisejärgulised ja halvad tähendused; ta on kujutluses justkui looduse vastandiks, ja algusest

peale surmast tabatud. Kas poleks parem alustada kõrgemalt — teenida ideaali enne söömist ja joomist; teenida ideaali süües ja juues, hingeõhku sisse tõmmates ja eluülesandeid täites? Ilu peab tulema tagasi kasulike kunstide juurde, ning kaunile ja kasulike kunstide eristamine tuleb unustada. Kui ajalugu jutustataks õigesti, kui elu vaadataks väärakalt, siis ei oleks enam lihtne ega võimalikki üht teisest eristada. Looduses on kõik kasulik ja ilus. Ta on ilus sellepärast, et ta on elav, liikuv, paljunev; kasulik sellepärast, et ta on sümmeetriline ja veatu. Ilu ei teki seadusandliku kogu korraldusel, ka ei korda ta Inglismaal või Ameerikas seda ajalugu, mille ta tegi läbi Kreekas. Ta tuleb, nagu alati, ette teatamata, ning tärkab vahvate ja tõsiste meeste jalge eest. Asjata otsime geeniust, kes kordaks vanade kunstide imesid; tema instinkt on leida ilu ja pühadust uutest ja paratamatutest faktidest — põllult ja teepeenralt, poest ja vabrikust. Religioosest südamest lähtudes tõstab ta jumalikkude kasutusse raudtee, kindlustusagentuuri, aktsiaseltsi, meie õiguse, meie valimiskooolekud, meie kaubanduse, galvaanilise patarei, kondensaatori, prisma ja keemikuretordi, millest me praegu ainult majanduslikku kasu otsime. Kas ei ole see isekas ja koguni julm külg, mis on meie suurtel mehaanikasaavutustel — vabrikutel, raudteedel ja masinatel — nende omakasupüüdlike ajendite tagajärg, mille käsutusse need saavutused on antud? Kui reisi eesmärgid on õilsad ja kohased, siis on aurulaev, mis käib üle Atlandi ookeani Vana- ja Uus-Inglismaa vahet ning saabub sadamatesse planeedi täpsusega, inimese uus samm kooskõla poole loodusega. St. Petersburgi paadile, mis magnetismi jõul kurseerib piki Lenat, on vähe vaja selleks, et olla ülev. Kui teadust uuritakse armastusega ja kui tema võimsusi käsitseb armastus, siis ilmneb, et nad on loodud materia täiendus ja pikendus.

KINGITUSED

*Kui ta mind armastas,
Sain rõõmsaks ta kinkidest ma;
Kui armastus sai läbi,
Jäi häbi nendest vaid kestma.*

Õeldakse, et maailm on pankrotis, et maailm on maailmale rohkem võlgu, kui maailm maks- ta suudab, ja peab antama pärusekohtusse ja maha müüdama. Ma ei arva, et see üldine maksujõuetus, mis ühel või teisel viisil haarab kogu inimkonda, oleks kimbatuse põhjuseks, mida tuntakse jõulu- ja näärilajal ning muudel puhkudel kinkide tegemisel — sest helde olla on alati meeldiv, kuid võlgu maksta on väga

tülikas —, vaid raskusi teeb valik. Alati, kui ma tulen mõttele, et mul sobiks kellelegi kingitus teha, jään pead murdma, mida kinkida, kuni juhuse on möödas. Lilled ja puuviljad on kinkimiseks alati kohased; lilled kui uhke kinnitus, et üksainus ilukiireke on enam väärt kui kõik maailma tarbeasjad. Nende lustakas iseloom on vastukaaluks looduse tavaliselt pisut rangele ilmele; nad on nagu muusika, mis kostab sunnitöövangelst. Loodus ei hellita meid; me oleme lapsed, mitte lemmikud; ta ei ole õrn; kõike jagatakse meile hirmu ja armuta, karmide ja ühetaoliste seaduste järgi. Ometi tunduvad need õrnad õied naljatlusena, armastuse ja ilu lõikumisena. Meile öeldakse tihti, et me armastame meelitusi, isegi kui me end neist petta ei lase, sest nad näitavad meile, et me oleme küllalt tähtsad selleks, et püüda meile meeldida. Samalaadset rõõmu teevad meile lilled: kes olen mina, et mulle nii armsaid vihjeid tehakse? Puuviljad kõlbavad kingituseks sellepärast, et nad on nagu lilled kaupade seas ja võimaldavad omistada endile fantastilisi väärtusi. Kui keegi saadaks mulle sõna, et ma tuleksin talle saja miili tagant külla, ja asetaks siis minu ette korvitäie ilusaid suviseid puuvilju, siis leiaksin ma, et vaeva ja hüvituse vahel ei puudu teatav vastavus.

Vajadus pakub tavalisteks kingitusteks sobivaid juhuseid ja ilu iga päev, ning on rõõmustav, kui sundus ei jäta valikut; sest kui inimesel, kes seisab su ukse ees, ei ole kingi jalga panna, siis ei ole sul vaja hakata järele mõtlema, kas sa saad muretseda talle värvikarbi. Ja nagu alati on meeldiv näha kedagi leiba söömas või vett joomas, ükskõik kas toas või väljas, nii on alati ka suur nauding neid esmarbeid rahuldada. Vajadus teeb kõik hästi. Meie kõikehõlmavas sõltuvuses näib sangarlik lasta palujal olla ise oma vajaduse kohtunik ja anda talle kõik, mis ta küsib, kuigi võib-olla suurte raskustega. Kui soov on fantastiline, siis on parem jätta tema karistamise töö teistele. Ma võiksin leida palju osi, mida ma mängiksin meelsamini kui fuuriate oma. Vajaduse kõrval on kinkimisel reeglits — seda soovitas üks minu sõber —, et me annaksime inimesele seda, mis kuulub täpselt tema iseloomu juurde ja on temaga mõtetes kergesti seostatav. Kuid meie tervitus- ja armumärgid on enamasti barbaarsed. Sõrmused ja muud väärisasjad ei ole kingitused, vaid kingituse vilets aseaine. Ainus õige kingitus on osa sinust endast. Sa pead mulle hingehinda maksma. Sellepärast toob poeet kingiks oma luuletuse, karjus oma lamba, talumees vilja, kaevur kalliskivi, meremees koralle ja konnakarpe, kunstnik oma pildi ja tütarlaps omaõmmeldud taskuräti. See on õige ja meeldiv, sest nii jõuame tagasi ühiskonna algalus-

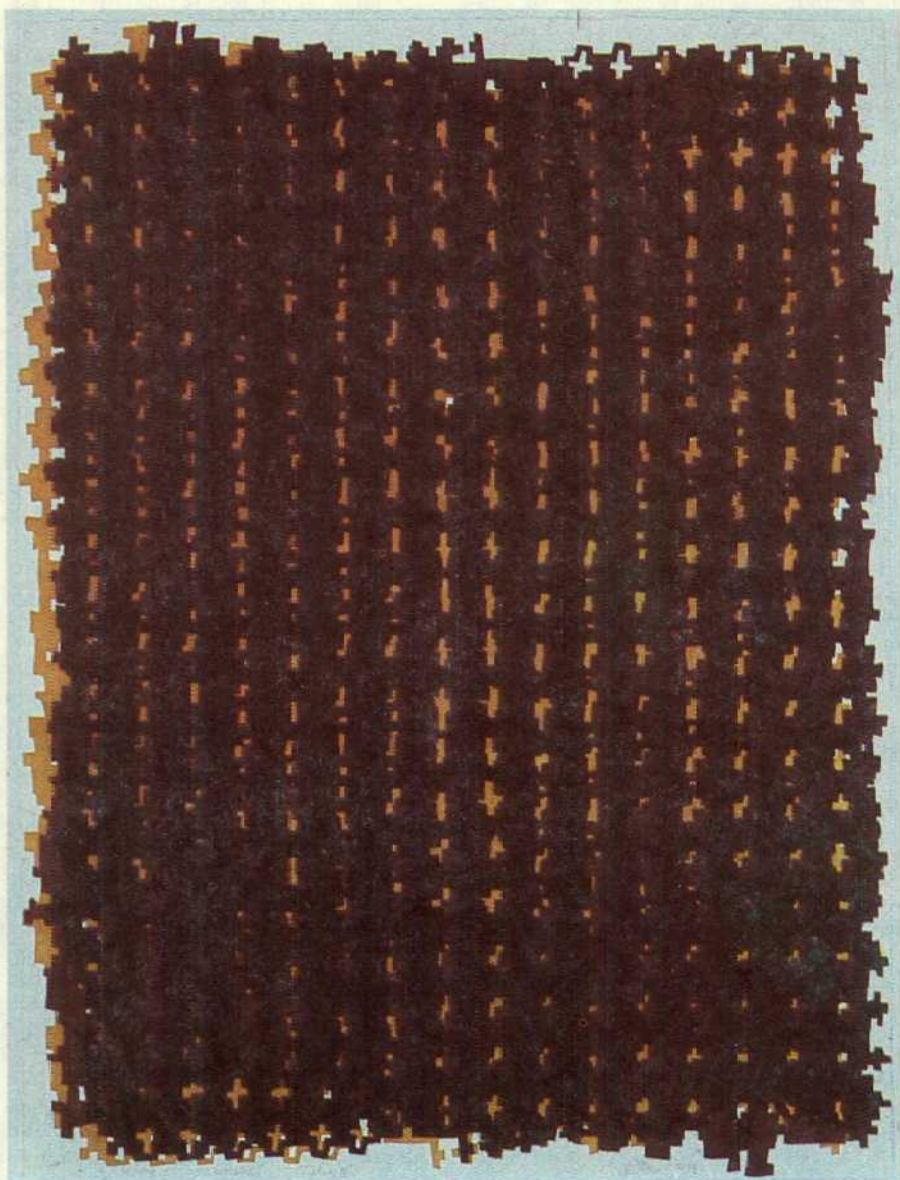
teni, kus inimese kingitustes kajastub tema elulugu ja igaihe jõukus on tema teenete näitaja. Külmal, elutu äri on aga see, kui sa lähed kauplusesse ja ostad mulle midagi niisugust, mis ei esinda mitte sinu, vaid kullassepa elu ja talenti. Kuningatel, rikastel, kes asendavad kuningaid, ja võltsil varanduseilmal sobib tuua kingiks kuld- ja hõbeasju, otsekui mingi sümboolse patukustutusohvrina või nõutud summa maksmisena väljapressijale.

Andide seadustik on raskesti laevatatav kanal, mis nõuab ettevaatlikku sõitu või tugevat paati. Kingitusi saada ei ole inimese amet. Kuidas sõandad sa neid teha? Ma tahaksime sõltuda ainult iseendast. Me ei suuda andjale kunagi päriselt andestada. Käel, mis meid toidab, on mõningane oht hammustada saada. Me võime võtta kõike vastu armastuselt, sest see on üks viis võtta vastu iseendalt; mitte aga sellelt, kes julgeb mõtelda, et ta kingib. Mõnikord vihkame liha, mida me sööme, sest tema toel elamises näib olevat mingit alandavat sõltuvust.

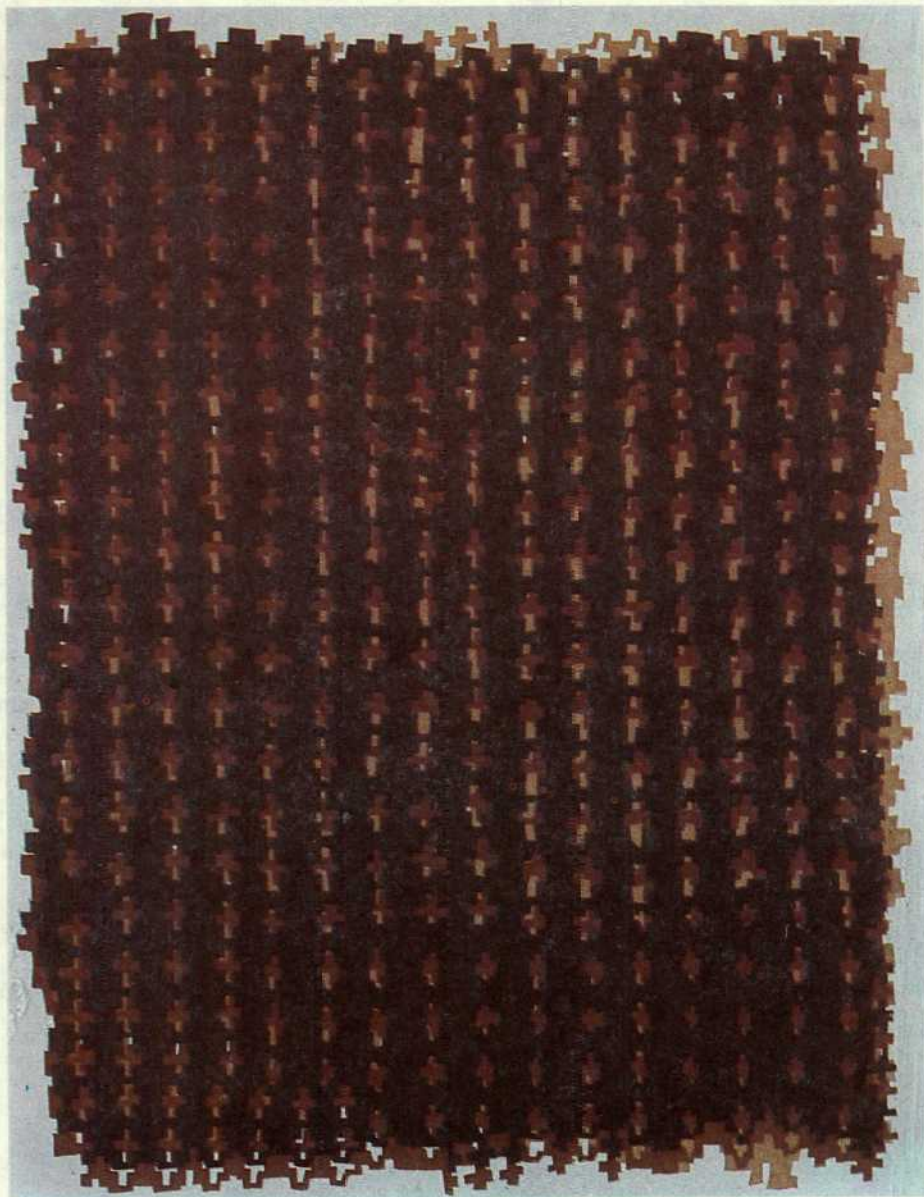
*Kui Zeus sul kinki pakub ülevalt,
Siis hoidu miskit vastu võtmast talt.*

Me tahame kõike korraga. Millegi vähemaga ei saa me rahule jääda. Me kutsume ühiskonna kohtu ette, kui ta ei anna meile peale maa, tule ja vee ka võimalusi, armastust, aukartust ja imetlusobjekte.

Hea inimene on see, kes oskab kingitust hästi vastu võtta. Me oleme kingituse üle kas rõõmsad või kurvad, ja mõlemad tunded on sobimatud. Ma arvan, et on sündinud mingi vägivald või alandus, kui ma kingi üle rõõmustan või kurvastan. Ma olen kurb, kui kink riivab mu iseseisvust või kui ta tuleb sellelt, kes ei tunne minu vaimu, ja seega ei ole tema tegu põhjendatud; ja kui kink mulle liialt meeldib, siis peaksin hābenema, kartma, et kinkija näeb mind läbi ja mõistab, et ma armastan tema kaupa, mitte teda ennast. Et olla õige, peab kingitus olema kinkija suubumine minusse, vastav minu suubumisele temasse. Kui veetase on mõlemal pool ühe-kõrgune, siis saavad minu kaubad tema ja tema kaubad minu omaks. Kõik tema omad kuuluvad mulle, kõik minu omad talle. Ma ütlen talle: Kuidas võid sa anda mulle selle kannutāie õli ja pudeli veini, kui kõik sinu õli ja vein on niigi minu oma, ja sinu kink näib seda minu veendumust salgavat? Siit tuleneb ilusate, aga kasutute asjade sobivus kingituseks. Selline andmine on otsene anastamine, ja sellepärast, kui kasusaaja on tänamatu — nagu kõik kasusaajad vihkavad kõiki Timoneid, mõeldes üldsegi mitte kingi väärtusele, vaid sellele, et varu, kust

Ülle Marks.
«Põld. Sinep». Plastikaatrükk.
1989.

Ülle Marks.
«Põld. Hall pronks». Plastikaatrükk.
1989/1990.

see kink pärineb, on hoopis rikkalikum —, siis kuulub mu poolehoid pigem kasusaajale kui auväärt isand Timoni vihale. Sest tänuikkusele lootmine on alatus, mida pidevalt karistab võlglaste täielik tähelepanematus. On suur õnn terve nahaga ja vihavimmata tulema saada selle juurest, kellel on olnud õnnetus sinult teeneid vastu võtta. See on väga koormav tegevus — end teenida lasta —, ja loomulikult on võlgnikul tahtmine sulle vastu kõrvu anda. Kuldseks õpetuseks niisugustele härrastele on see, mida ma nii imetlen budisti juures, kes kunagi ei täna ja kes ütleb: «Ära meelita oma heategijaid.»

Nende lahkkelide põhjus on minu arvates selles, et inimesel ja kingitustel ei ole iial mingit ühismõõtu. Suuremeelsele inimesele ei saa te midagi anda. Niipea, kui olete talle teene osutanud, asetab ta teid oma suuremeelsusega kohe taas võlglastesse. Teene, mille inimene teeb oma sõbrale, on labane ja isekas võrreldes sellega, mida ta teab sõpra olevat kogu aeg valmis olnud talle tegema, nii enne seda, kui ta oli hakanud sõbrale oma teenet osutama, kui ka nüüd. Kasu, mida mul on võimalik sõbrale tuua, näib väike, võrreldes heatahtlikkusega, mida ma tema vastu tunnen. Pealegi on kõik meie teod üksteise vastu, head ja kurjad, nii ebaolulised ja juhuslikud, et me võime harva ilma teatava häbi ja

alanduseta kuulata tunnustust ühelgi inimeselt, kes meid talle osutatud teenete eest tänab. Harva me võime tabada otse märki, enamasti tuleb meil rahulduda umbkaudu tegetsemisega: meile saab harva osaks rahuldus teha otsene teene, mis ka otse vastu võetakse. Kuid otsekohe puistab kinke igasse külge, ise seda teadmata, ja võtab imestades vastu kõigi tänu.

Ma kardan sosinalgi reeta ülevat armastust, kingituste kaitsevaimu ja jumalat, kellele me ei tohi hakata mingeid ettekirjutusi tegema. Kinkigu ta kuningriike ja õielehti erapoolelt. On inimesi, kellelt me alati haldjamarke ootame; ärgem siis lakakem ootamast. See on eesõigus, mida meie munitsipaalasutused piirata ei tohi. Mis puutub muusse, siis mulle meeldib näha, et meid ei saa osta ega müüa. Põhiosa külalislahkusest ja heldusest ei ole niisiis tahtes, vaid saatuses. Ma tunnen, et ma ei tähenda sulle palju; sa ei vaja mind; sa ei mõista mind; niisiis olen ma välja visatud, kuigi sa pakuksid mulle maju ja maid. Ühelgi teinel ei ole mingit väärtust, vaid ainult sarnasusel. Kui ma olen proovinud ühendada end teistega teenete abil, siis on see jäänud vaid mõistuslikuks kunsttükiks, mitte enamaks. Nad söövad sinu teened ära nagu õunad ja unustavad su. Kuid armasta neid, siis tunnevad nad sind ja tunnevad sinust kogu aeg rõõmu.

*Inglise keelest tõlkinud Toomas Rosin
Värsid tõlkinud Märt Väljataga*

RALPH WALDO EMERSON

sündis 1803. aastal Bostonis. Tema isapoolsed vaarisad on kaheksa põlvkonna vältel pidanud vaimulikuametit. Ka R. W. Emerson sai 1821. aastal Harvardi Ülikoolist teoloogiadiplomi. Ta ordineeriti 1829. aastal, ent hülgas vaimuliku seisuse ning elas 1833. aastast peale vabakutselise lektorina. Eraviisil & loenguturneedel reisib mitmel pool USA-s & Euroopas. Suri 1882 Concordis, Mass. Emerson on Ameerika transtendentismi juhtiv teoreetik. Ellusuhtumiselt optimistlik pessimist: ta teab, et kõik poliitilised võitlused võidetakse nügega abil ning ühiskond läheb valituste vahetumisel lihtsalt üht sorti kriminaalkurjategijate käest teiste kätte, mistõttu tsivilisatsiooni areng on pelk kurjategijaist hõivatud rongi tulevikkusööst. Ent sellest hoolimata tuleb

minna edasi, sest inimkonna ette seatud põhiküsimused on kunagi & kusagil siiski lahendatavad. Emerson on väljapaistev stilist. Viimasel ajal on kasvav huvi Emersoni & transtendentismi vastu hakanud taas mõjutama Ühendriikide ühiskondlikku teadvust. Teoseid: *Nature*, 1836; *The American Scholar*, 1837 (kõne); *Essays I*, 1841; *Essays II*, 1844; *Poems*, 1847; *Representative Men*, 1850; *English Traits*, 1856; *Conduct of Life*, 1860; *May Day and Other Pieces*, 1867 (luulet); *Society and Solitude*, 1870. H. V.

*Igast materialistist võib saada idealist,
ent mitte ükski idealist ei muutu enam
materialistik.*

R. W. Emerson

Akadeemikfilosoof Gustav Naani poolt alustatud viimasesse ENE väljaandes pole märksõnade «concerto grosso» ning «Concordia» vahele ruumunud kohanime Concord. EEs on see olemas tähistamaks linnu USAs: New-Hampshire'i osariigi pealinna ning väikelinna Põhja-Carolinas. Ometi pole neilgi asustatud punktidel mingit pistmist selle loo pealkirjas esineva Concordiga. Sellenimeline alevik, mis ameeriklaste eneseteadvuse tekkes ning vaimusaatuses üsnagi tähtsat rolli on mänginud, asub Uus-Inglismaal, Massachusettsi osariigis, Bostonist parkümmend miili loodes. 1834. a asus sellesse oma esivanemate päritolupaika elama Ralph Waldo Emerson. Sinna jääb ta surmani. Henry David Thoreau'le oli Concord kodulinnaks kogu elu. Olemaks oma suurspiikerile Emersonile ka ihuliselt lähemal, asuvad Concordi elama Alcott, Ellery Channing ja Sanborn.

Usun, et see, kel veidigi aimu 19. sajandi kodusõja-eelsest USAst või selle maa kirjandusest ja filosoofiast, on juba mõistnud, et alljärgnevalt tuleb juttu transsendentalismist, täpsemalt selle ameerika variantist. Selle filosoofia klassikalise, saksa variandi, transsendentaalse idealismi hiilgearhitektiks oli muidugi Immanuel Kant, kes selgitas ka terminite «transsendentne» ning «transsendentaalne» erinevust. Terminit «transsendentne» kasutab ta nende ideede ja põhitõdede puhul, mis on väljaspool igasugust kogemust, vastupidi immanentsale tähistab transsendentne seda, mis asub väljaspool teadvuse ja tunnetuse piiri. Teisalt tähistab ta terminiga «transsendentaalne» neid elemente, mis on tunnetuseks hädavajalikud, ent mis pole omandatavad meelelise taju vahendusel, ei tulene sellest. 19. sajandi transsendentalistidest ameerika mõtlejaile tähistas transsendentalism aga kõige üldisemalt väljendudes intuiitiivse ülimuslikkust meelelise kogemuse ees.

Uus-Inglismaal sündinud ning jõudu kogunud ameerika transsendentalismi õitseng jääb kodusõjale eelnevasse veerandsajandisse, ajajärku, mil USAs toimus rahvusliku eneseteadvuse järsk tõus, üha suurenev sõltumatumine Euroopast, ning mil ameeriklane olla hakkas olema «uhke ja hää». Pole ka

imestada, majanduslikult ega harituseelt ei jäänud Vanale Maaile enam sugugi alla. Raamatus «Uus-Inglismaa õitseng» jutustab Van Vyck Brooks muiates möödunud sajandi alguse ameerika vaimulikest, kes dispuutides end kaitstes pidasid kõnesid algul ladina, siis kreeka, siis vanaheebrea, ning kui ka see ei aidanud, siis arabia keeles. Nende naised tsiteerisid tavaliselt Vergiliust originaalis, lapsed vestlesid lehmi lüpstes Homeroselt ning kreeka müütidest. Teenijad aitasid nõude pesemise kõrvalt lapsi ladina keeles, kontrollides nende tõlkeid. Neiid, tõusnud hommikul kell viis, värskendasid end paari peatükiga Miltoni «Kaotatud paradisiist» jne. Patrioodi ülim kohus oli olla haritud inimene. Ning mitte lihtsalt kodumaal haritud, vaid ilmanäinud inimese haritusega. Sooritanud tavakohase *grandtour*'i mööda USA-d, asusid õpiahimulised noored mehed Euroopa poole seilavaile laevule. Noored, varakad, seltskondlikud ning jultunud, tungisid nad kõikjale: Inglismaale, Šotimaale, Prantsusmaale, Saksamaale, Itaaliasse. Kõikjal tervitatakse neid vaimustusega. Nad on ju sündiva Uue Ilma saadikud. Naasnud kodumaale, asuvad nad ülikoolikateedreisse või raamatukogudesse, õpetavad kaasaegseid keeli või antiiki, tutvustavad Ühendriikidele Euroopa ardeid. Nad on kirjavahetuses Goethega, Kreekas on nad kohtunud Byroniga, Lafayette ning Humboldt arvestavad nendega. Harvard nooreneb neist noorukeist veel enam. Neist saavad tulevaste transsendentalistide õpetajad.

Ent Ühendriikidel jäi veel vajaka kultuurilisest sõltumatusest. Puudus rahvuslik kirjandus, täpsemalt, see oli alles titemähkmeis, liig palju oldi veel võlgu Euroopale ja see võlg tuli tagasi maksta oma rahaga, oma valukojas vermitud müntidega, kodumaiste kirjanike ning mõtlejatega. Aeg oli küps kasutamaks mõistuse vilja. Eelmine põlvkond ihales haridust, kolmekümnendate—neljakümnendate alguse põlvkond indles omamaise kultuuri poole. Ameerika noorsugu vajas uut usku ning uut prohvetit. Aeg oli küps transsendentalismi sünniks ning Emersoni tulekuks.

1836. a lõpul luuaksegi Bostonis «transsendentalistide klubi». Tõsi küll, klubi liikmeil polnud sellasest klubist veel aimugi. Emerson, Ripley, Hedge ning veel mõned mõttekaaslasel olid sõitnud oma *alma materi*, Harvardi Ülikooli kahesajandale juubelile ning tüdinuna pidustuste ametlikust osast suundusid Bostonis Willardi hotelli numbri-

tuppa dispuuteerimaks oma uutest filosoofilistest vaadetest. See koosviibimine jättis osalistele vägagi meeldiva mulje ning nii otsustatigi sellaseid istungeid jätkata. Põhiliselt saadi kokku kas Ripley juures või Emersoni juures Concordis. Kuna koosviibimised toimusid tavaliselt sel ajal, kui pastor Hedge sai oma Maine'is asuva koguduse juurest Bostonisse pageda, tituleerisid asjaosalised endid «Hedge'i klubiks» ehk «ringiks». Aatlejate kaasagedsed panid aga tähele selliste kantiaanlike terminite nagu «transsendentne kogemus» üliküllust nende vestlustes ning hakkasid neid pilkavalt «transsendentalistideks» hüüdma. Klubiga oli sellel kõigel muidugi väga vähe tegemist. Puudus põhikiri, ametimehi ei valitud, koosseis vaheldus, jäädess 15–20 aktivisti piirsesse, ent ühel või teisel ajajärgul osalesid neil koosviibimistel kõik märkimisväärsamad transsendentalistid. Nende vaimseks juhiks võib pidada oratorit, esseisti ning poeeti Ralph Waldo Emersoni. Tähtsamaist grupi liikmeid tuleb mainida kirjanikku, mõtlejat ning sotsiaaleksperimentaatorit Henry David Thoreaud, kirjanduskriitikut ning naisõiguslast, Uus-Englismaa kuulsaimat sinisukka Margaret Fullerit, pedagoog Amos Bronson Alcottit, abolitionistist vaimulikku Theodore Parkerit, kommunimeest ning furjeristi George Ripley'd, pastor Frederic Henry Hedge'i, samuti Elizabeth Palmes Peabody't, William Ellery Channingut, Franklin B. Sanborni.

«Me peame silmanähtavaks tõeks kõigi inimeste loomist võrdeina, nende looja poolt neile antud mõningate ärastamatute õigustega, millede hulka kuuluvad õigus elule, vabadusele ning õnnepüüdele. Tagamaks neid õigusi on inimesed loonud valitsused, millised kasutavad oma võimu kooskõlas valitsetavatega. Juhul, kui mingi valitsus takistab selleste püüdluste saavutamist, on rahval õigus muuta või hävitada see valitsus ning luua uus valitsus neil põhimõtteil ning algeil, organiseerides valitsusvõimu sellistes vormides, mis kõige paremini kindlustavad rahva julgeoleku ning õnne.»

Sellest lähtuti. Rühmituse liikmed olid veendunud, et Iseisvusdeklaratsiooni allakirjutamisega loodi kõik tingimused isiksuse vabaks arenguks. On ju iga inimese vaba areng tagatiseks ühiskonna vabale ning elujõulisele arengule. Ameerika transsendentalismil on muidugi oma juured, oma allikad, ent Iseisvusdeklaratsioon oli tiiglik, milles imporditud ideed ameerika mõtteks sulandusid.

19. sajandi algul sai unitaarlus Uus-Englismaa teoloogilis-intellektuaalse mõtte valitsejaks. Lähtudes John Locke'i sensualismist ning jutlustades praktika kõikvõimsust

produtseeris see Emersoni sõnul «külma intellektualismi». Transsendentalism oli teatud määral vastulöögiks Locke'i «tabula rasa»-le. Muide, Emerson ning paljud teisedki esitranssendentalistid olid endised unitaarkiriku vaimulikud, ent nagu öeldud, sajandi teine veerand polnud enam sajandi algus ning paljuski protestivaimust ning otsingujulgusest sunnituina hülgasid nad kantсли leidmaks oma vaimule sobivamaid, avaramaid mängumaid. Need Ameerikale nii iseloomulikumad ääretud avarused, nii kummaline kui see ka pole, leidsid nad 18. sajandi lõpu saksa transsendentalistide ning I. Kanti töödest. Bostoni ja Concordi ekspressiivsetel vabamõtlejatel oli muidugi vähe püsivust süüvimaks Kanti raskepärastesse süsteemidesse. Esmatutvused saksa vaimuga tulid kirjanduse kaudu. Loetakse Goethe, tõlgitakse Schillerit, Novalist, Herderit, Lessingit. Saksa kirjanduses leiavad ameerika noored selle, mis neil kodus juba olemas oli, tõsi küll, mitte kirjasõnas, vaid mõttes. Palju loetakse veel Shelley't, Wordsworthi, Coleridge'i. Prantslastest on populaarsed Madame de Staël, Victor Cousin. Ent see kõik on ilukirjandus. Tõeliseks vahendajaks Saksamaa ning paraku siiski ingliskeelse USA vahel saab Emersoni suur sõber Thomas Carlyle, keda ta Inglismaal isegi väisab. Puhas saksa mõte juurdus aeglaselt, inglismeelselt ümbertöötatu sai aga tiivad. Carlyle oli šotlane, Uus-Englismaad on aga alati peetud teiseks Sotimaaks nii kliima kui inimeste iseloomude poolest, ning kirderannik võttis Carlyle'i sama avasüli vastu kui ta kaasmaalase Walter Scottigi. Kirjanikuna oli Carlyle võimekas, vahendajana lausa hiilgav. Carlyle oli kaotanud usu ning see kaotus tegi talle valu. Segadus, mis mässas noortes ameeriklastes, mäsles ka Carlyle'i kujundialtis ajus. Ta otsib lahendust ning leiab selle saksa filosoofilises mõttes. Seda lahendust ahmivad endasse ka ta Ühendriikide lugejad. Just Thomas Carlyle'i abil jõudsid tulevased transsendentalistid Kanti metafüüsika, Fichte egoistliku idealismi ning Schleiermacheri transsendentalismini. Emersoni nendib, et alles Carlyle andis Uus-Englismaale saksa filosoofilise mõtte.

Muidugi oli mõjustajaid teisigi. Ameeriklased on ju tuntud eklektikumid, kes alati kõikjalt häbenematult laenanud, ent sellest laenatust või ka lihtsalt varastatust lõppudelõpuks ikka oma supi valmis keetnud. Transsendentalistide puhul tahaks siiski eriliselt rõhutada Oriendi mõju nende vaadete kujunemisel. Omal ajal kirjutasin härra Mälli juhendamisel sellest oma diplomitöös 15-leheküljelise peatüki. Nüüdseks olen jõudnud veendumusele, et pöörasin sellele küsimusele liig vähe tähelepanu. Aga üks ole tänapäeva

Ameerikalgi küllalt kogemusi tõdemaks, et Idata poleks Läänt.

Kirjutada ameerika transtsendentalismist üldiselt ja üldse on väga raske, sest mõtlejad ise ei sarnane üksteisele. Thoreau ei ole oma vaadetes Emerson, veel vähem on ta Margaret Fuller. Enamgi veel. Seesinane Emerson on oma seisukohtades väga vastuoluline isegi ühe essee raames ning ka ajas need tal muutuvad. Teine raskus seisneb selles, et transtsendentalismi puhul pole tegemist mitte niivõrd põhjendatud ning läbitöötatud filosoofilise süsteemi või vaimse doktriiniga kui võrd teatud eluhoiaku jutlustamisega.

Transtsendentalistid olid veendunud, et mõningad põhitõed on inimestele antud *a priori*, kaasasündinult, ning need tõed seisavad väljaspool meelelist kogemust. Ent mitte ilmutus üksi ei ava meile neid teispooleid tõdesid, vaid hoopiski vahetust kaemusest sündiv, n-ö igapäevane nägemus on see, mis järsku avab meile maailma tõelise olemuse. Igas inimeses elavad transtsendentalistide arvates «jumala silm», salajane loodusime, mida tavaliselt intuitsiooniks hüütakse, ning intuiitiivselt olevat võimalik tabada puhast «ideed», mille järgi siis tahte ja distsipliini abil tuleb kujundada oma elu. Kuna inimesele on sünnilt kaasa antud arusaam heast ning kurjast, tõest ning valest, ilust ning inetusest, siis olevat tarvis vaid visa enesetäiustamisega need arusaamad teadvustada. Inimesel pole isiklikku Jumalat, iga inimese hinges on midagi jumaliku, olgu selle nimetuseks siis «oversoul» või kveekeritelt laenatud terminit kasutades «inner light». Evides jumalikkust on inimene osake Kõiksusest ning seetõttu on inimene püha ning ta ei saa loobuda usust isendasse ning oma missiooni. Seda kõike võtsid transtsendentalistid enam usu kui filosoofia positsioonelt. Nad olid mõneti enam prohvetid kui filosoofid. Nende mõtted utasid ideaalsfääres, ent nad tahtsid seda ideaalset ka maa peale tuua. Uus-Ingliismaa transtsendentalism oli suunatud inimesele ning süüdistas filosoofiat materialismis, religiooni formalismis, isiku- ning sotsiaaleetikat utilitarismis. Ta kaitses hinge aistingute eest, vaimu kirjatähe eest, usku riituse eest, kangelaslikkust ning õilsameelsust turu väiklase saamahimu eest. Transtsendentalistile on asjade ning nähtuste keskel sõltumatu indiviidi hinge loov aktiivsus kõigi väärtuste allikas ning tõe kriteerium. Seetõttu on transtsendentalisti põhitegevus enesetäiustus. Ent püüeldes ideaalset ei pööra ta maa-pealsele lõplikult selga. Ta küll püüab ignoreerida ühiskonda, mis ohustab ta ideaale, ent olles vaheda sulega sotsiaalkriitik on tema aktiivselt eitav suhtumine tegelikkusesse, tema elu ise, juba teatud osalemine ühiskonnas

toimivas, on teatud sekkumise avaldus. Ird-inimeseks transtsendentalisti küll pidada ei saa, enne siis juba absoluudiikkajaks.

Mulle isiklikult meeldib transtsendentalistide teoorias võib-olla enim nende totaalne põlgus riigi kui sellise vastu. Emerson püüab luua oma riigiteooriat. Oma olemuselt läheneb see, tõsi küll, anarhismile. Ta leiab, et kogu keerulist riigiparaati, mille ülesandeks on vaid piiravate ning võrdsustavate faktorite süsteemi loomine, pole vaja, nagu pole vaja ka konstitutsiooni ning survevahendeid, mille abil püsib võim. Tõeline vabariik peab rajanema vabatahtlikkuse printsiibil. Kui vaimselt küllaldaselt arenenud inimeste vaated langevad ühte, siis seovad nende ühised eesmärgid nad paratamatult ühtseks. Kuni aga vaimselt küllalt arenenuid ei leidu, tuleb uskuda inimeste enesetäiustumisvõimesse, neid aidata ning oodata, millal kõrgelt arenenuid küllalt saab. Senini on igasugune ühiskond end korraldades lootnud väljapaistvale, targale isiksusele, keda kahjuks kunagi pole leitud, mistõttu on mindud taas kõige mõttetumad ühiskonnakorralduse teed. Kõik eksisteerinud riigikorrad on olnud tegelikult korruptsioon ning kõik valitsused sümboliseerivad ühtainust amoraalset valitsust. Alatasa «...mingi peni, nimetagu ta end Kleoniks, Robespierre'iks või Douglassseks, istus rahva kukile ning tõukas ta siis hävingusse». Riigivõim on alati tuginenud vägivaldale, kogu riigivõimu ajalugu on üksteisele ahelaid taguvate inimeste ajalugu. Ent inimene vajab riigivõimu, mis tugineks armastusele. Riigi aluseks peavad olema inimesi ühendavad eetilised kriteeriumid, mis isoleerivad üksikindiviidi parteidest, ent ühendavad ühiskonnaks. Emerson kartis tugevat ning energilist riigivõimu, nähes selles ohtu transtsendentalistile mõtleja sõltumatusele. Thoreaulgi moondub transtsendentalisti individualism poliitiliseks anarhismiks. Ta on veendunud, et riigivõim kannatab vaimunõtruse all ning on kartlik kui oma hõbelusikate pärast värisev vanamutt. Ta ei usalda riigivõimu, ta põlgab teda. Majanduse ning poliitika aluseks peab saama moraal. Mitte konstitutsiooni, vaid õiglust on vaja, kuna Thoreau jaoks pole olemas ei riiki, ühiskonda ega rahvast — on vaid isiksused. Riigil, kui ta siiski on olemas, tohib isiksuse suhtes olla vaid niipalju õigusi, kui palju isiksus lubab. Hea valitsus on selline valitsus, mis kõige vähem juhib. Parim valitsus ei juhi üldse. Selline valitsus saabub aga alles siis, kui inimesed on vaimselt selleks valmis ning see saab olema üks õiglane valitsus. Austada tulebki õiglust, mitte seadust. Ühendriikide valitsusest arvas Thoreau, et

koostöö selle valitsusega häbistab inimest. Inimesel ei tohiks olla ebaõiglusega, mille kehatuseks on riik, mingit pistmist. Kui seadus kutsub inimest ebaõiglusele teise inimese suhtes, tuleb seda seadust rikkuda, talle mitte alluda. Eks ta ole.

Lõpetuseks mõnda transtsendentalistidest kui avaliku elu tegelastest. 1840. a. jõudnud selgusele, et perioodika nende vaadete propageerimisest huvitatud pole, asutavad nad oma ajakirja «Dial», mida ilmub nelja aasta jooksul 16 numbrit. (Toimetajaiks Fuller ning Emerson & Thoreau.) Ehkki tiraaž ei ületanud eal 1000, oli tema mõju laialdane. Hiljem olid transtsendentalistid veel kahe lühiajalise väljaande sponsoreiks: «Massachusetts Quarterly Review» ning «Aesthetic Papers». Emersoni ja Thoreau põlgusest hoolimata huvitusid mõned nende kaasvõitlejad kommuniiksperimentidest. Kuulsaim neist oli Bostoni äärelinnas West Roxburys George Ripley asutatud ning kuus aastat hingitsenud Brook Farm. Bronson Alcotti organiseeritud Fruitlandsi eluiga oli veelgi lühem. Huvitav, kas mõni hipikommun veel hingitseb või on nemadki kõik oma loogilise lõpuni jõudnud? Levitamaks oma vaateid osalesid transtsendentalistid aktiivselt ka tolelaegses nn lütseumiliikumises (loengusarjad täiskasvanuile, mõneti meie õhtuülikoolidele sarnanev üritus, mis üpris selgelt näitab, kaugele me Ühendriikidest kultuuriliselt ikka jõudnud oleme). Üksnes Concordis esines Emerson umbes 100 loenguga, ent loenguid pidas ta üle kogu USA Maine'ist Kaliforniani ning Vanas Maailmaski. Raha loengutegevus eriti sisse ei toonud,

ent Emerson pidi oma teksti kolm-neli korda suuliselt ette kandma, enne kui suutis selle esseeks vormistada. Tüüpiline kirikuõpetaja käik. Ent ometi on Emersoni kaks esseekõidet Montaigne'iga võrreldav maailmakirjandus. Transtsendentalistid osalevad ka karskusliikumises, sõjavastastes aktsioonides, üldise valimisõiguse kampaanias ning muidugi orjusevastastes üritustes.

Kodusõja algus, Thoreau surm 1862. a, Emersoni vanadusnõrbus ning materialismi mürisev võidukäik sunnivad liikumise möödandikku. Ent 1878.—1888. a tegutses Concordis filosoofia suvekool ning nii nagu mõtted ei karda riigipiire, ei karda nad ka aega. Varem või hiljem, kui nois on midagi, naasevad nad uude aega. Transtsendentalistide mõju oma luulele on tunnistanud Walt Whitman ning Emily Dickinson. On ilmselge, et Thoreau «Kodanikuallumatuseta»* poleks Mahatma Gandhi õpetust ega Martin Luther Kingi. Nendeta poleks ka ameerika biitkirjandust. Vähemalt mitte sellisel kujul, nagu ta on. Pole ka ime, sest lõppude lõpuks voolab Kerouaci sünnilinnast läbi sama Merrimacki jõgi, millel omal ajal seilas Thoreau. Oma põhiteoses «Walden ehk Elu Laanes» kirjutab viimane: «Meil on kiire Maine'i ning Texase vahelise magnettelegraafi rajamisega, ent mis siis, kui Maine'il ning Texasel polegi teineteisele midagi öelda?» Isiklikult mulle tundub, et meile on ameerika transtsendentalistidel küll üpris palju öelda. Selleks tuleb neid aga lugeda. Neid endid.

P.S. Kuhu on jäänud «Waldeni» eestindus?

*Ilmunud «Loomingus» 1990, nr 8 Mati Soomre tõlkes. Toim.

ERICH ERILT

MÕNDA KINDRAL TÕNISSONI ARRETEERIMISEST JA TEMA ARVATAVAST ELUSAATUSEST

Viimasel ajal on Külle Arjakase ja Evald Laasi kirjutistes («Vikerkaar» 1/1989) toodud mitme Eesti Vabariigi armee ohvitseri ja tsiviililiku nimed, kes pärast Eestimaa inkorporeerimist Punaarmee poolt kohe arreteeriti, Siberisse viidi ning seal või ka Eestis kohapeal mõrvati. Ei varasemas nõukogude kirjasaõnas ega ka okupatsiooniaegsetes väljaannetes ei ole lugeda olnud kindral Tõnissonist. Seni ajani polegi täpselt teada, mis juhtus Eesti Vabariigis nii tuntud inimesega. Ometi võib arvata, et kõnesolev mees, nagu paljud teisedki, ei pääsenud oma traagilisest saatusest.

Aleksander Tõnisson sündis 17. detsembril 1875. aastal Tartumaal Härjanurme vallas, lõpetas 1899. aastal Vilno Sõjakooli, võttis vabatahtlikult osa Vene-Jaapani sõjast, I maailmasõjast ning Vabadussõjast. Kindral Tõnisson oli Eesti Vabariigi relvajõudude üks rajajatest — 1. Eesti polgu ülem 1917. aastal Rakveres. 1917. aasta detsembris vangistati ta enamlaste poolt, saadeti Peterburi Krestõ vanglasse ja mõisteti seal surma. Krestõ vanglast vabanes Tõnisson Brest-Litovski rahulepingu alusel 1918. aasta kevadel. Samal aastal ülendati ta kindralmajori ts. Eestisse naasnult tuli Tõnissonil varjata end saksa okupatsioonivõimude eest, ähvardava surmanuhtluse eest lahkus ajutiselt Soome. Eesti Vabadussõja ajal oli ta I diviisi ning Viru rinde ülem.

Aleksander Tõnisson oli kahes valitsuskabinetis sõjaminister. Ta on töötanud ka Tartu linnapeana ning 1940. a 21. juunini Tallinna viimase ülemlinnapeana.

Kindral A. Tõnissoni arreteerimisest 19. detsembril 1940 jutustas allkirjutatule 1969. aastal kauaaegne Põdrangu sovhoosi direktor Voldemar Harro. Räägitu polnud pikk ning ma püüan seda algsel kujul edasi anda.

Voldemar Harro: Peale Jäneda Põllutöökeskooli lõpetamist sai minu esimeseks töökohaks kindral Tõnissonile kuulunud Edise mõisamajanduse juhtimine ehk tolaeagses mõistes olin ma Edise mõisavalitseja. Oma territooriumilt polnud Edise mõis suur. Mõisas olid korras tootmishooned ning ilus ja hästi hooldatud viljapuaaed, põllud olid viljaka mullaga, suure puukooliga (kust jagus istikuid Vabadustammiku rajamiseks Narva jõe idakaldale, Tartu Emajõe kaldaid palistava-

teks puisteedeks ja mujale). Härrastemajja asus põlispuudega piiratud pargis. Mõisa oli kindral saanud Eesti Vabariigi valitsuselt autasumaana lahinguliste teenete eest Vabadussõjas ning see asus Jõhvi kirikust paar kilomeetrit Tallinna suunas.

Kunagi oli Edise sõjaline tugipunkt Narva—Tallinna teel idast tuleva hädaohu vastu. Eesti Vabariigi valitsus võis arvestada, et kindral Tõnisson kui lahingutes karastunud eluaegne sõjamees oluks üks esimesi, kes oleks organiseerinud maa kaitset sissetungijate vastu idast.

Peale mõisatööde juhtimise oli minu ülesandeks kindral Tõnissonile Jõhvi raudteejaama kalessiga vastu sõita.

Kindral armastas korda ja etiketti: tallimees rakendas kalessi ette helehalli hobusepaari. Tõi siis rakendis kalessi mõisa paraadukse ette. Mina väljusin uksest ja istusin kutsariistmele, tallimees ulatas mulle ohjad ning sõit algas. Sõidult saabumise järel oli tallimehe tööks rakendis hobused mõisa paraadukse eest jälle talli viia, minu ülesanne oli täidetud.

Kutsariks oleku ajal kuulusid mu kohustuslikku riietusse must ülikond, kübar, valge päevasärk ja valged kindad. Jõhvi raudteejaamast Edisele sõitsime läbi Jõhvi linna. See oli oodatud tseremoonia: tumehall kaless, mattkollased tõllarattad, mustaks värvitud nahkrakendis keevalised helehallid hobused ning sobivas riietuses kutsar. Allalastud *Verdeck*'iga tõllas tagaistmel istus üksik elegantne vanahärra.

Jõhvis peeti sellel ajal veel hobupostijaama ning hobune oli linnas ka igapäevane nähtus, kuid kui meie sõitsime, seisatasid linnakodanikud tänaval ning vaatasid meile järele: «Meie kindral sõidab oma mõisa.»¹

Jõhvi linnast välja jõudes jätkas ta teekonda oma maakodu poole jalgsi. Kohver ja

¹ Kindral Tõnissoni Jõhvi linnast läbisõidust rääkis selle kirjutise autorile 1958. aastal ka Jõhvi linna kauaaegne kodanik G. Ilves: «Kindral Tõnissoni Jõhvist läbisõit oli linnaelanike poolt ikka oodatud suursündmus ning nad kogunesid linna peatänavale seda vaatama.» lisades: «Kindrali linnast läbisõit tõstis meie linnakodanike eneseväärikust ja suurendas isamaa-armastust.»

pintsak (frentš) sõitsid küll edasi, kuid kindral põlise maamehena jalutas, huvituses teeäärsete talude põldude viljakusest. Korraarmastus väljendus hinnangutes umbrohu rohkuse ja kartulivagude sircguse kohta. Põhjalikult vaadati üle ka oma talu põllud ning peremehelikud tähelepanekud ja soovid tehti kohe agronoomist talujuhatajale teatavaks. Tundsin oma vastust ja nägin rohkesti vaeva talu muutmisel üheks eeskujulikumaks Virumaal, nüüdismõiste järgi — näidismajandiks.

Elu mõisas oli tagasihoidlik ning vaikne. Kindrali perekond elas talviti linnas. Külalisi käis mõisas harva, küll aga ekskursionsoonigruppe põllutöökoolidest ja -ühingutest.

Härrastemaja saal oli külaliste vastuvõtuks, ühtlasi kasutati seda raamatukogu- ja kirjutustoana. Peale selle olid majas kindrali eluruumid ja magamistuba, köök ja söögituba. Mõisas olid ka minu ja majateenija toad. Viimane hoidis korras mõisa eluruumid, valmistas toidu ning kattis söögilaua.

Peale Punaarmee sissetulekut Eestisse elas kindral oma mõisas. Ta arreteeriti 1940. aasta detsembri lõpul. Arreteerijad saabusid hilisõhtul autoga. Tuled olid majas küll juba kustunud, kuid arvan, et kindral polnud veel jõudnud uinuda. Käivitatud mootoriga veoauto jäeti saali akende alla. Peagi klopiti paraaduksele ja nõuti majjalaskmist. Kuna mu tuba oli kohe paraadukse lähedal, siis avasin mina. Sisenejaks oli 4 eesti keelt kõnelevat püstolitega varustatud erariides meest, kuid nende eesti keele hääldus jättis soovida. Küllap oli osa arreteerijaid veel õue valvesse jäetud.

Koridorist kostnud hääled olid õist majarahu häirinud, kindral oli selle peale voodist tõusnud ning ilmus saali kõrvaluksest hommikumantlis üheaegselt saali peauksest tulevate arreteerijatega. Küsimusele: «Kes on kindral Tõnisson?» tuli rahulik vastus: «Mina.» Küllap küsitav mõistis ja teadis, et on tulnud tund selle vastuse andmiseks.

Kindralile suunatud püstoliraudade all veendusid arreteerijad, et nii mina kui kindral olime relvadeta. Mingisuguseid isikut lõendavaid dokumente ega alust kindrali arreteerimiseks ei esitatud. Ka kindral ise ei küsinud midagi, palus vaid luba riietumiseks ja kaasavõetavate esemete kohvrisse pakkimiseks. Luba selleks anti, kuid kõrvaltuppa läksid teda riietamiseks saatma kaks meest.

Mind koos nutva majaperenaisega, kindrali vanema õega, käsutati saali diivanile istuma, käed nähtavalt kõrvale asetatud.

Maja otsiti põhjalikult läbi. Erilist huvi tundsid läbiotsijad dokumentide ja raamatute vastu, loopides neid majast leitud kohvritesse. Kappide sahtlid tõmmati välja, nende sisu kal-

lati pörandale tühjaks. Riided loobiti kappidest pörandale. Ühest rõivakapist leidsid läbiotsijad kolm ohvitserivormi, mis panid neid eriti imetlema ja uudistama, nagu näeksid nad selliseid asju esmakordselt.

Arreteerijatel oli aega küllaga. Peale mõneajalist omavahelist nõupidamist riietuti ümber kapist leitud uhketesse vormidesse.

Mõne nädala eest oli kindral palunud mind sõstardest koduveini valmistada. Olin seda teinud ning pudelid kääritisega seisis minu toas seinä ääres. Seal läbiotsijad need leidsidki. Ühel pudelil võeti käärimisaparaat pealt maha, toodi köögist veepang ja sinna sisse valati toores kääritis. Pang märjukeseaga toodi saali lauale. Puhvetkapist vaatasid vastu tühjad boolinõud. Köögist leitud valgest plekist kopsik asendas kristallpokaale. Kapist selga aetud mundrites «ohvitserid» — üks Eesti Vabariigi armee vormis «kindral», teine Esimese maailmasõja aegse tsaariarmee vormis «polkovnik» ning kolmas samuti tsaariarmee «ohvitser», Venemaal Jaapani sõjast osavõtnu, — jätkasid majas läbiotsimist. Aeg-ajalt ammutati veekopsikuga ämbrist kääritist, et lõpmatu janu kustutada. Tsviivriietes kindral Tõnisson seisis kirjutuspuldi juures ja vaatas toimuvat külma rahuga sõnatult pealt.

Enne majast lahkumist küsis arreteeritu luba oma mõisavalitsejale tööalase soovitusel kirjutamiseks. Selleks loa saanud, astus ta kirjutuspuldi taha ning kirjutas mulle hea tööalase soovitusel, mida ma kogu sõjaaja endaga kui reliikviat kaasas kandsin. Alles Eestimaaale tagasi jõudes läks see mul kaduma. Soovitud kirjutades seisis kindral puldi taga püsti, ta kehahoiak oli sõjaväelasilikult sirge ning ta käsi ei värisenud. Kindral jäi minu silmis sõjameheks viimase hetkeni.

Arreteerimise algusest kuni maja läbiotsimise lõpuni polnud kindral arreteerijatele esitanud ühtegi küsimust. Enne majast väljumist küsis ta: «Mis saab minu Tallinnas elavast, ilma jooksva ja kinnisvarata perekonnast, kelle toitjaks ma olin?» Arreteerijad ei vastanud. Tundsin, et kindral alandas ennast küsimusega arreteerijate ees, olles mures oma perekonna tuleviku pärast. Iseene eest ta ei muretsenud.

Kindrali ja meie, majaperenaise ja minu jumalagajätt oli südamluk ja lühike. Niisama südamluk ja hoolitselt oli kindral meisse suhtunud kogu meie teenistusaja jooksul Edisel.

Mind kindrali nutvat õde ei lubanud arreteerijad lahkudes enne tundi aega diivanilt tõusta. Arreteerimine ja maja läbiotsimine oli alanud õhtul umbes kell üksteist ning kestnud umbes kella kolme — veerand neljani öösel. Seega kokku 4—4,5 tundi.

Kindral Aleksander Tõnisson Vabadussõja päevil.

Harro lisas: «Kindralit ei viidud Ediselt kaugele — ta puhkab Eestimaa mullas. Kindrali hävitamine oli plaanipärane.»

* * *

Minul oli veel küsimusi. Kus Eestimaa mullas on see ausambaga tähistamata koht, kus puhkab kindral Tõnissoni põrm? Kes oli see, kes koostas Eesti rahva potentsiaalsete juhtide hävitamise plaani, mille ohvriks langes ka kindral Tõnisson? Mu kaasvestleja ei osanud neile küsimustele vastata.

Kindral Tõnissoni edaspidise saatuse kohta pole senini ajalugu suutnud vastust anda. Nii ongi meil tänaseni teadmata, kus puhkab selle eesti rahvale nii tuntud mehe põrm. Vastus sellele küsimusele võib olla ainult arvamusklik ning see saab toetuda seni vaid ühele väga haprale niidile.

Ümber samal ajal kui arreteeriti kindral Tõnisson, arreteeriti ka kolonel Oskar Luiga. Kolonel Luiga oli Virumaa Kaitseliidu Maleva pealiku abi. Vabadussõjas oli kolonel olnud 3. Soomusrongi ülem ning autasustatud lahingulistele teenete eest I liigi II järgu ning II liigi II ja III järgu Vabadusristi ja autasumaaga.

Üks süngemaid, ohvrite koletu eelneva piinamisega seotud massimõrva kohti asub Tallinna lähedal Pirita-Kosel. 1941. a sügisel ning 1942. a kevadel avastati seal asunud Scheeli krundilt ning ka hoonete põrandate alt 4 ühishauda kokku 78 ohvriga, nende hulgas ühe noore naise suvekeldis laip. Met-sikult mõrvatute hulgas oli endisi eesti sõjaväelasi, politseiametnikke, vene pagulasi, kuid ka lihttöölisi. Mõrvatute hulgas oli endise sipedataljoni ülema Teeri laip, politseiametnik Pipari laip, kolonel Oskar Luiga laip jt. Kolonel Oskar Luiga laiba tundis ära mõrvatu abikaasa koduvillasest riidest ülikonna järgi, mida kolonel oli arreteerimisel kandnud. (Laiba nägu oli lõõkidest tundmatuseeni moondatud ning käed nõoriga selja taha köidetud.)

Nii võibki arvata, et kindral Tõnisson peale arreteerimist suleti mõnda Virumaa-Rakvere-Jõhvi-Narva NKVD vangikeldrisse, viidi aga peagi edasi kui Eesti riigi avaliku elu tähtis tegelane mõnda Tallinna NKVD vanglasse, kust ta võis sattuda Pirita-Kosele. Pirita-Kosel tabas teda aga samasugune traagiline saatuse kui kolonel Oskar Luigat ja paljusid teisi arreteerituid.

Võib-olla on vabariigis alles veel neid, kes teavad midagi täiendavat kindral Tõnissoni saatusest. Tema isik on seda väärt, et seda eesti rahvale jäädvustada.

TÄIENDUSEKS

Aleksander Tõnissoni saatusest alates arreteerimisest ei olnud mingit teadet peale selle, et ta hukati. Surmatunnistusel, mis perekonnaseisuametis on lahterdatud «Erisurma» kategooriasse, esineb surma põhjusena mahalaskmine. Kõik muu kuulus rangelt salastatud materjalide kaustade vahele. Tänapäev on möödunud aegade hämus tuhmunud sündmuste piirjooni muutnud meile mõneti tajutavamaks. Seni ainult mälestustele rajatud teave saab tuge ja kinnitust arhiivide tolmunud riulitel päevalvalgele toodud toimikutest. Ent paraku ka need ei tarvitse alati sisaldada terviklikku dokumentatsiooni. Suvalisi vajakajäämisi võib millegi nimel ja huvides esineda neiski. Taolisi lünki peavadki täitma meenutuste salvestused.

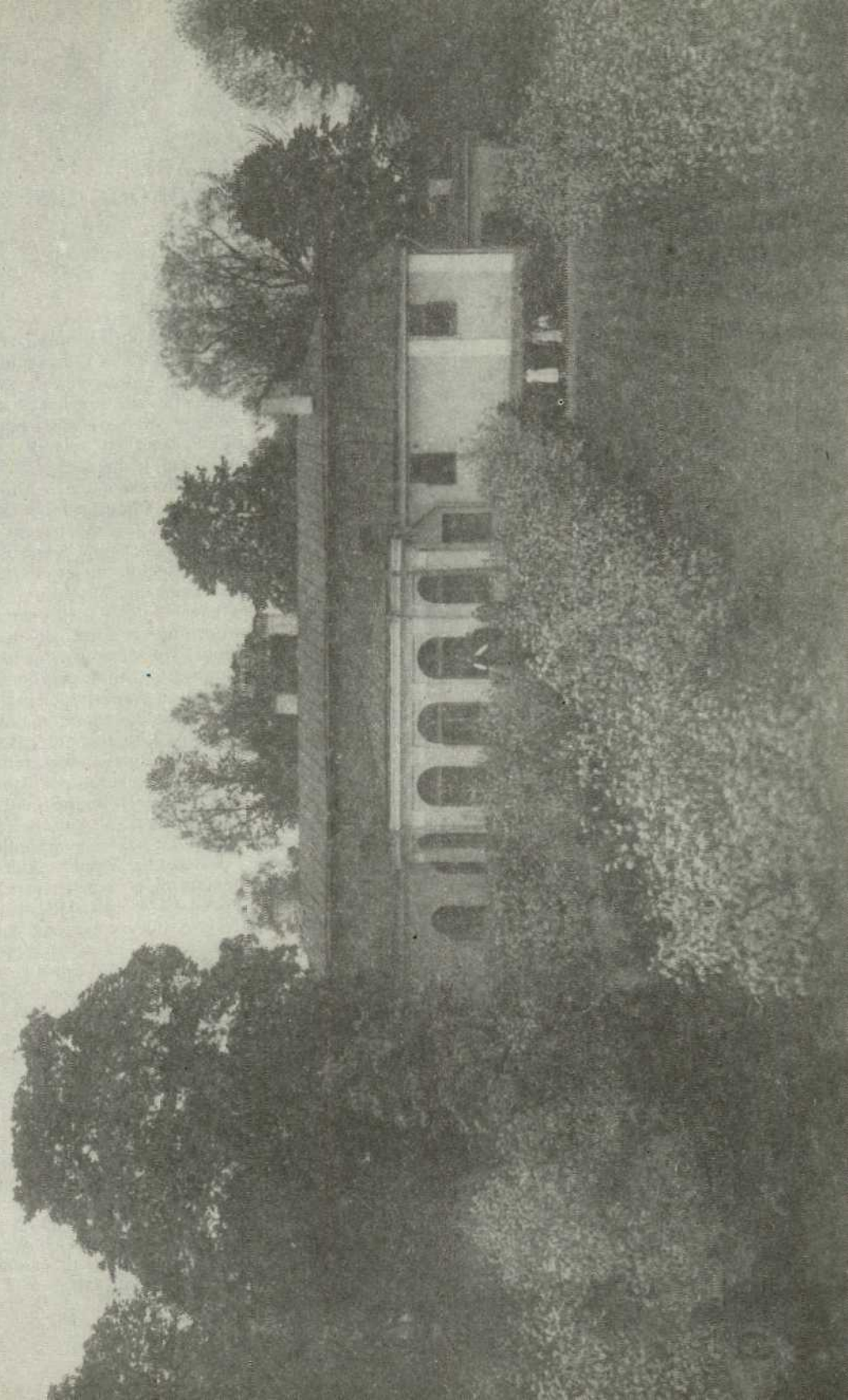
Nüüd teame, et kindral Tõnisson, keda tunti tema teenistusaja vältel kaitseväes ja ka tsiviilis kui tugeva iseloomuga sirgjoonelist inimest, ei unustanud hetkekski sõjaväelaseks antud vannet. Vastused esitatud küsimustele olid tõrjuvad ja lakoonilised. Iga süüdistus pörkas nagu vastu graniiti ilma jälge jätmata. Alistamatus põhjustas ilmselt ka kohese hukkamise. Süüdimõistetule ettenähtud armuandmispalvet kui võimalust päästa oma elu ta ei esitanud. Seda võib võrdsustada sõjamehe langemisega lahinguväljal, sest toorkord läbis rindejoon kohtuid ja vangikambreid.

Balti Sõjaväeringkonna Julgeolekuvägede Sõjatribunali otsus tehti süüdistatavale teatavaks 28. juunil 1941. a enne kesköötundi. Ühtlasi teatati õigusest armuandmistaohtlusele järgneva 72 tunni jooksul. Kohtuliku arutluse toimik puudub. A. Tõnisson hukati 30. juunil. Sellele viitab õiend otsuse täideviimise kohta. Hukkamispaika ei nimetata.

ENSV Ülemkohtu Presiidiumi määrusega 12. sept. 1989. a tühistati kohtuotsus. ENSV KrK 5 lg 1 p 2 alusel kriminaalasi lõpetati A. Tõnissoni käitumises kuriteokoosseisu puudumise tõttu. Ta on postuumselt rehabiliteeritud ühes sellest tulenevate õiguslike tagajärgedega.

Leo Tõnisson

Edise mōis 1930ndate aastate alguses.

SERGEI STADNIKOV

IGAVESEST JA KADUVAST MIKA WALTARI AJALOOVISIOONIS NING SELLE EGÜPTOLOOGILISEST TAUSTAST

Moto raamatust:

«Seega ei ole midagi uut sündinud mu silmade nähes, vaid mis enne on juhtunud, sama juhtub ka tulevikus. Nagu inimene enne ei ole muutunud, ei muutu ta tulevikuski. Need, kes pärast mind tulevad, on samad, kes enne mind elasid. Kuidas nad siis võivad mõista mu tarkust? Miks ma peaksin lootma neid lugevat mu sõna?»

Maailmakirjanduses on terve rida raamatuid, mis käsitlevad otseselt muistse Egiptuse temaatikat. Antud valdkonna tuntumateks teosteks on juba ammu klassikasse kuuluvad G. Ebersi «Uarda» (e. k. pealkirjaga «Vaarao tütar», 1931) ja B. Prusi «Vaarao» (e. k. 1960). Mika Waltari Teise maailmasõja ajal loodud «Sinuhe» ületab aga need nii mahult kui ka sisuliselt väärtuselt. Kui tema eelkäijad pakuvad eeskätt haaravat ning fantaasiarikast üldharivat ajalooalast lugemisvara, siis Waltaril muutub konkreetse murrangulise ajastu kujutamine alati vahendiks, mis avab lugejatele kirjaniku poolt tõstatatud eetiliste probleemide suuruse ja püsiva aktuaalsuse. Ajatutena läbivad need probleemid ühes või teises rüüs kogu inimliku eksistentsi võimaluse. M. Waltari filosoofiline kirjanduslooming on pühendatud nende probleemide läbielamisele ja mõtestamisele. Waltari ise on märkinud, et ajaloolistes romaanides on ta saanud elada mitu elu, pruukimata uskuda mingisse taassündi. Nimetagem vaid mõningaid tema tähtsamaid teoseid: «Sinuhe» (tegevus toimub 14. saj e. m. a.), «Turms Surematu» (5. saj e. m. a.), «Riigi saladus» (a 33 m. a. j), «Johannes Angelos» (1453. a). Tohutud ajavahemikus ilmutavad end erinevad, sageli juba kadunud rahvad oma ainukordse psühholoogia, usu ja eetiliste tõekspidamistega. Väga raske oleks neil üks-teist mõista, kui samal ajal ei eksisteeriks igavesi ja universaalseid küsimusi, mis on tähtsad kõikide jaoks. See ongi aluseks, kust inimlik arusaamine peab lähtuma, toetuspind ammulahkunud rahvaste psüühikasse siseneamiseks, et talletada nende elutarkusest midagi jäävat. Inimesed on ju alati mõtisklenud tõe ja vale, võimu ja vaimu, ettemääratuse ja

tegevusvabaduse, idealismi ning konformismi olemuse üle. Siiski on kirjaniku pöördumine «Sinuhea» inimkonna ühe vanima tsivilisatsiooni, muistse Egiptuse poole julge ja otsustav. Eraldab ju teda nimetatud ajajärgust mitme tuhande aastane lõhe, mis juba puhttunnetuslikult seab 20. sajandi inimese raskesti hõlmatava fenomeni ette. See elementide ja sümbolite erivalentsus ning mitmekesisus, millega egiptlased maailma mõista ning kujutada püüdsid, on tänapäeval sageli arusaamatu. Samas ei tohi vanaegiptuse mõttestruktuuri vaadelda meie omast olemuslikult täiesti erinevana.

Olgu öeldud, et Waltari ületas tema ees seisvad raskused ning on võrreldes enamiku teiste kirjanikega ajalooalase seisukohalt kompetentne, ennetades nii mõnigi kord hiljem kinnitust leidnud teadushüpoteese. Paljud tema romaani tegelased on ajaloolised isikud (Amenhotep, Ehnaton, Tii, Horemheb, Aziru). Kõrvuti peategelasega on tähelepanu koondatud ka vaarodele Ehnatonile (Amenhopet IV) ja Horemheebile. Egiptlaste arusaamade kohaselt oli kuningas tegelikult ainus ajalooline isik ning grandioosse ajaloorituaali peateostaja, Egiptuse kaitsja ja vahendaja jumalate ning inimeste vahel. Sinuhe-nimelist arsti ei ole küll ajaloost teada, kuid asjaolu, et kirjanik on esitanud Sinuhe eluaastad (1390—1335 e. m. a), rõhutab viimase ajaloolisust ning ainukordsust. Kuid samal ajal ei kaldu Waltari liigselt detailidesse, jättes ruumi lugeja kujutlusvõimele. Teost võib lugeda mitmel tasandil — kas lihtsalt armastus- või seiklusromaanina või ka ajaloo filosoofilise tööna.

Waltari enda tunnistuse kohaselt tegi ta «Sinuhe» jaoks kümme aastat eeltööd, kuigi esimene tõsisem huvi Egiptuse vastu tekkis juba 1922. a seoses Tutanhmoni hauakambri avastamisega H. Carteri poolt. Noorpõlvluuletustes ja -novellides esinevad kohati egiptuse motiivid (luuletus «Püramiididuni», novell «Muumia»). 1930. aastaks oli Waltari põhjalikult läbi vaadanud Louvre'i vastavad osakonnad, uurinud 1938. aastal Berliinis Amarna kunsti.

Tähtsamaks «Sinuhe» eelharjutuseks sai

«Ehnaton, päikesest sündinu». Teaduslikest töödest on Waltari innustavaina esile tõstnud Herodotose «Ajaloos»; H. Lange *Egyptiska myter och sagor*, J. Breasted'i *Geschichte Ägyptens* (kus leidub ka ohtralt pildimaterjali), B. Meissneri *Babylonien und Assyrien* (avaldas mõju babüloonia kommete kujutamisele teoses), E. Friedell'i *Kulturgeschichte des Altertums: Ägypten und Vorderasien* (väga omapärane uurimus, on eriti tähtsaks allikaks Amarna kunsti ja Kreeta ning Heitiidimaa elu-olu edasiandmisel); O. Spengleri *Der Untergang des Abendlandes* (Waltari on saanud palju viljakaid ideid sellelt kuulsa kultuurifilosoofilt, nende mõju on väga oluline, seda isegi siis, kui kirjanik ei ole O. Spengleri seisukohtadega nõus); K. Huurila väitekirja Vana-Egiptuse relvade kohta, lisaks veel muid uurimusi ja monograafiaid.

Kirjandusteostest olid tähtsamateks mõjutajateks G. Ebersi «Uarda» (mõningad sarnased süžeejooned); I. Granti «Lennukas vaarao» (mis ei meeldinud Waltarile teosofilise lähenemise tõttu); D. Merežkovski «Ehnaton, Egiptuse kuningas» (jäi samuti kaugeks) ja eriti R. Gravesi looming (sealt pärineb minajutustuse vorm). Kahtlemata on ka Saalomoni tarkuseraamat «Sinuhet» sisuliselt ja stiiliselt mõjutanud; näiteks mõtte meeldejätmise vahendina kasutatakse mõlemas teoses kujundi kordust.

Välispoliitilistest sündmustest mõjutasid teose iseloomu Teise maailmasõjaga kaasnenuid põhimõttelage suurriiklik poliitika ja hingeahistavad sõjakoleused. Waltari on ise märkinud, et kui poleks puhkenud sõda, siis oleks romaan valminud võib-olla juba 1940. aastal, olles sel juhul aga arvatavasti hoopis teine raamat. Ajastu märgina võib vaadelda ka asjaolu, et romaanis on teravdatud kujul ühendatud isiksuse valikuvõimalus konkreetse ajaloolise situatsiooniga. Viimast lastakse jälgida massist kõrgemal seisva idealisti silmadega, mis lõppkokkuvõttes viib kangelase sügava ajaloolise pessimismi tunnetamiseni (ka selles suhtes erineb Waltari G. Ebersist ja B. Prusist).

Mika Waltari «Sinuhe»

Vaatleksimegi nüüd lähemalt «Sinuhe» sündmustiku ja peaidee arengut. Kõigepealt küsimus raamatu pealkirja ja peategelase nime vahelisest seosest. Siin on autor võtnud eeskujuks vanaegiptuse samanimelise jutustuse ühe üliku elust ja juhtumistest Egiptuses ja Kaananis. See Keskmise Riigi (2040—1785 e. m. a) ajal loodud kirjandusteos oli omal ajal egiptlaste seas väga populaarne. On säilinud üle 20 papüüruselehele ja ostrakonile kirjapandud tekstifragmendi (tähtsamateks

on Papüürused B 3022 ja R 10499 ning Ashmoleani ostrakon). Waltari on toonud sündmustiku Uue Riigi, täpsemalt 18. dünastia aega (umbes 1554—1305 e. m. a). «Sinuhe» nimi tähendab vanaegiptuse keeles «Sükoomoori poeg» (S. nh. t). Nimi ei olnud küll eriti levinud, kuid samal ajal ka mitte tundmatu. Sükomoor oli armastus- ja rõõmujumalanna Hathori ning taevajumalanna Nuti sakraalpuu. Seega oli nimel teofoorne (jumalale viitav) tähendus, mida Waltari kasutab kangelase rännakute sümboliseerimiseks. Igal juhul võib suure tõenäosusega oletada, et romaani geograafilise mänguruumi määramisel oli oma osa ka vanaegiptuse tekstil, ehkki Waltari on seda veelgi avardanud. Samuti lähendavad kaht teost mõned sarnased motiivid, näiteks peategelase salajane sunnitud põgenemine kodumaalt ning hilisem tagasipöördumine, rikkuse ja kuulsuse saavutamine Ees-Aasias, komplitseeritud suhted mõnede valitseva dünastia esindajatega, piirsituatsioonide vaheldumine, Sinuhe igatsus elu mõtte tunnetamise ja igavikulise järele jne. Samas on Waltari läinud kaugele muistse teksti raamidest, luues sugestiivse ajaloolistel faktidel, teadlase intuitsioonil ja kirjaniku fantaasianägemusel põhineva romaani, mis pakub rohkesti interpreteerimisvõimalusi.

Kirjanik jaotas teose 15 raamatuks, igaühel neist on oma pealkiri ja tähendus. Tegevust esitatakse elu lõpul kirjapandud eikellelegi suunatud pihimusena (muide, kui varem arvati, et egiptuse kirjanduses seda vormi põhimõtteliselt ei esinenud, siis on nüüd hakatud selles kahtlema). Päevikut või pihimustusvormi on Waltari kasutanud mujalgi («Johannes Angelos», «Turms Surematu», «Riigi saladus» jt).

«Sinuhe» viisteist raamatut võib tinglikult jaotada peategelase noorust (õpinguaastad, põgenemine välismaale, elu pagulasena, kodumaale tagasitulek) ja vanadust (Sinuhe elu ja tegevus Ehnatoni usureformi vahetu pealtnägija- ja kaasosalisena, pagendus) käsitlevaiks. Kui esimeses osas domineerib ekspressiivselt väljendatud seikluslik-süžeeiline käsitluslaad, siis teises osas omandab üha suuremat kaalu filosoofilis-psühholoogiline mõttepeinge.

Intriigi hakkab hargnema kohe romaani alguses, kui ilmneb, et Sinuhe on oma tõeliste vanemate poolt hüljatud ja kasvavamate üles kasvatatud. Viimased on ta leidnud kõrkjalootsikust (võib-olla on Waltari siin saanud inspiratsioonini Moosese ja Sargoni pärimustest). Sellel tema loomingule nii iseloomulik viitel peategelase ebaharilikule või lausa erandlikule päritolule on suur tähtsus kirjaniku taotluste väljendamisel, sest see

avab kangelase ees hiljem täiendavad eetilised valikuvõimalused (nagu ka romaanis «Turms Surematu» ja eriti «Johannes Angeloses»).

Sinuhe kasuvanemateks on rahvaarst Senmut ja tema naine Kipa, kes üsna pea hukuvad Sinuhe taltsutamatu elujanu tõttu. Sinuhe ise on sunnitud põgenema välismaale. Rännakute kestel läbib ta praktiliselt kogu tolleaegse teadaoleva tsiviliseeritud maailma, mis lugeja ees rullub lahti katkematu pingestatud voona. Nii võime sisse elada Foiniikia kaubalinna miljöösse, imetleda Baabülioni kõrgeid torne ja väravaid, tunda aukartust hetitiide pealinna Hattuša võimsate müüride ees, joobuda kreentalaste ebakindlast elurõõmusest. Sinuhe silmade, mõtete ja kahtluste kaudu võime tunnetada foiniiklaste julget ja ettevõtlikku äriavaimu, hetitiide salakavalat kannatlikkust ja sihikindlust, babüloonia aastatuhandetevanust tähetarkust, süüvida põhimõttelageda suurriigipoliitika keerdkäikudesse ning ühe või teise rahva languse või tõusu põhjustesse. Kõikide oma üldistavate mõtiskluste lähtealuseks võtab kirjanik Sinuhe nägemuses kogetud konkreetse inimese, temas oleva hea ja kurja. Sinuhe hoidub kiirete otsustuste tegemisest, lastes endale esitada erinevaid, sageli lausa vastandlikke seisukohti. Kõneldes ühelt poolt ümberkaudsete rahvaste halvast suhtumisest hetitiidesse, viimaste vallutusihast, julmusest (nii torkasid hetiidid silmad välja veskikive ringiajavatel orjadel) ja salakavalusest, lubab ta ka hetitiidel enda kaitseks sõna öelda. Viimased teatavadki Egiptuse õukonnas viibides, et kõik jubedad lood Hetimaast on sepi-
setud ainult vähem elujõuliste ning kadestate naabrite poolt, kes seepärast tulebki alistada. On ju Hetimaa väga kitsas, kuid seal on palju lapsi, kes kõik vajavad hädasti eluruumi oma rahvale.

Igatahes on raamatus hästi kujutatud Heti riigi kiiret tõusu (eriti raudrelvade kasutuselevõtmisega seoses) ja lastud aimata selle paratamatut ning sama kiiret hävingut, mille põhjusi ka nüüdisaegne teadus pole lõplikult selgitanud. Ent Sinuhe naasmisel kodumaale enam kui kümneaastase rändamise järel oli Heti riik tõusuteel ja valmis-
tus suureks sõjaks Egiptusega majanduslikult ja poliitiliselt tähtsa Süüria pärast.

Jõudnud tagasi koju, ei leia Sinuhe igatsetud hingerahu. Vaarao Ehnaton kuulutab päikesekeetta Atoni Egiptuse ainujumalaks, kelle ees on kõik võrdsed — nii rikkad kui ka vaesed, nii orjad kui peremehed, nii egiptelased kui võõramaalased. Uue jumalaõpetuse kohaselt kuulutatakse kõik senised vanad jumalad eesotsas Amoniga väärjumalateks ning neid teeniv preesterkond Atoni ja rahva

vaenlaseks. Uueks pealinnaks ja tähtsaimaks kultusekohaks nimetab Ehnaton Ahet-Atoni, mille ta ka välja ehitab ja kust töötab mitte lahkuda enne oma ürituse lõpuleviimist. Aland põhjalikud muutused puudutavad religiooni kõrval peaaegu kõiki Egiptuse eluvaldkondi: kunsti ja kirjandust, valitsusaparaati, sise- ja välispoliitikat. Võib ainult hämmastuda, kui kõitvalt ja kaasahaaravalt Waltari seda kujutab. Nii ei raiu õueskulptor Thotmes ja tema õpilased vaaraod kivvi mitte ametlik-tardununa, vaid traditsioonivastaselt ekspressionistlik-naturalistlikuna, tuues esile ja isegi rõhutades kuninga kehaehituse eripära: naiselikku rinnakorvi ja puusi, paisunud kõhtu, kõhnu jalgu, lahjat nägu, hullunult hõõguvaid silmi. Liialdades pööraselt tõelisust, peavad nad karikatuuri eluks endaks.

Uus usk põhjustab ka uue sakraalarhitektuuri tekkimise. Ehnatoni käsul Ahet-Atonisse püstitatud templites on ülikülluses ohvrialtareid, kuhu ulatuvad päikesekiired ning kus vaarao igal hommikul palvetab.

Hariduse ja kirja vallas algatab Ehnaton uue rahvaliku kirjaviisi rakendamist, et lastel oleks hõlpsam Atoni õpetust vastu võtta: «Sellepärast tuleb kõik koolid uuendada ja vanad õpetajad lahti lasta ja lastele koostada uusi kirjutustekste. Ka tahan lasta kirjutusviisi lihtsamaks teha kui enne, sest ma ei vaja pilte kirjutuse mõistmiseks ja seepärast moodustan kirjaväsi, mille ka lihtnimene võib kergesti ära õppida, nii et igas külas, ka kõige väiksemas, on keegi kirjaoskaja, kes oskab lugeda, mida neile kirjutatakse. Sest hakkame neile sageli kirjutama ja palju ja kõiksuguseid asjast, mida nad peavad teadma» (lk 48).

Põhjalikult muutuvad riigi välisuhted. Ehnatoni diplomaatia põhiprintsiibiks saab Atoni tõe rahumeelne kuulutamine võõramaalastele. Jeruusalemma kavatseb ta ehitada Atoni templi, et sellest saaks Süüria keskus ja palverännakute sihtpunkt (siin on Waltari nähtavasti arvestanud selle linna hilisemat usulis-poliitilist ajalugu, ehkki pole sugugi kindel, kas Ehnaton tõepoolest tahtis sinna Atoni templit ehitada). Kuid välissuhteid ei saanud juba tol ajal rajada üksnes kokkuleplusele. Seetõttu kaotab Egiptus ühe linna teise järel, kuid kuningas jääb ometi kurdiks liitlaste abipalvetele. Vaideldes Sinuhega, oma ihuarstiga, teatab ta: «Kui ma pahaga võitleksin paha vastu, on sellest tekkiv paha suurem kui siis, kui heaga võitleksin paha vastu. Ma ei taha surma valida elu asemel. Sellepärast teen oma kõrvad kurdiks su sõnadele ja ära räägi mulle enam Süüriast, kui mu hing on sulle kallim ja sa mind armastad, sest Süüriale mõeldes elan läbi kõigi nende kannatused, kes peavad surema mu tahtmise

tõttu, ja inimene ei suuda kauda mitme inimese kannatusi. Sellepärast jäta mind rahule Atoni pärast ja mu töö pärast» (lk 58).

Sinuhe, kes üheaegselt on nii realist kui idealist, kõhkleb kaua, enne kui ühineb Ehnatoniga. Viimase idealismis leiab ta endale sobiva maailmavaate, kuid ta pole siiski pime järgija. Sinuhe tunneb liigagi hästi elu, et näha, kui ohtlik võib olla võim selle käes, kelle nägemused pole siinpoolsest maailmast ning kelle kavatsused pole seetõttu teostatavad. Ometigi ei suuda terve mõistus maha suruda Ehnatoni õpetuse suurst; võideldes tema aate eest tunneb Sinuhe esimest korda end iseendast kõrgemana. Vestluses oma oponenti preester Hrihoriga ütleb Sinuhe: «Jumalad on minu üle kõik ühesugused ja mul on neist villand, aga vaarao Ehnatoni jumal on teistsugune kui kõik teised jumalad, keda kunagi on olnud, sest tema jumal ei ole kuju ja kõik inimesed on üheväärsed tema jumala ees ja igal inimesel, vaesel orjal ja muulaselgi, on oma väärtus tema jumala ees» (lk 113).

Loomulikult tekitab niisugune ühiskonna traditsionaalseid aluseid vapustav ideoloogia vastuolulise reaktsiooni egiptuse rahva seas. Kõik need, kellel vähegi midagi on, hoiavad vanadest tavadest kinni (eeskätt väljendus see senise peajumala Amoni avalikus ja salajas kummardamises) ning avaldavad üha tugevamat vastupanu vaarao reformikatsetele. Rahva vastuseisu tõttu peab Ehnaton koos õukonnaga isegi vanast pealinnast Teebast ümber asuma tema poolt asutatud Ahet-Atonisse.

Kokkuvõtvalt väljendab vana korra pooldajate seisukohti Teeba Amoni templi preester Hrihor oma vestluses Sinuhega: «Soovin vaid, et kõik oleks nii nagu enne ja et ka vaene saaks oma täie mõõdu ja seadused oleksid jõus. Tahan vaid, et igaüks võiks julgeolekus oma ametit toimetada ja uskuda, mida ise tahab. Tahan, et see kõik edasi püsiks, mis teeb elu edasikestvaks, vahe orja ja ta peremehe vahel, teenri ja ta isanda vahel. Tahan, et Egiptuse võim ja au puutumatuks säiliks, et lapsi sünniks meie maal, kus igaühel on oma koht ja igaühe eluülesanne on ette ära määratud ta elu lõpuni, ja et asjatu rahutus ei kulutaks kellegi südant. Seda kõike ma tahan ja sellepärast vaarao Ehnaton peab langema» (lk 114).

Kuid viha tekitab alati veel suurema viha. Rahva vastupanu ärritab vaarao Ehnatoni väga ja ta läkitab inimesi «kõigisse linnadesse ja küladesse kukutama vanu jumalaid ja hävitama nende nimesid». Ning suur taplus läheb lahti üle kogu maa, eriti Teebas, kui Atoni valitsus maa peale on toodud ja

inimestevahelise võrdsuse printsiipi päikesejumava Atoni õpetuse uue, kohustusliku vormi saanud. Kurjategijad, keda vaarao ei oska ega tea eemale hoida, röövivad ja mõrvavad, kus juhtub, ja selletõttu hukkub palju süütu inimesi. Lõpuks on relv ja tugev rusikas ainsad asjad, mis maksavad.

Nii viisi mõõdub kaks kuud, kuni vaarao vastu ülestõusnud ülik Eje poolt palgatud neegrid ja šerdanad (sardiinlased) piiravad Teeba ümber, nii et keegi Ehnatoni poolda-jaist ei pääse linnast välja. Ja ühes Eje vägedega «tõusid mässule kõik, kes tahtsid head Egiptusele, ja ka tasased, pikameelsed ning rahulikud inimesed tõusid mässule üteldes: «Me tahame vana korda tagasi, sest me oleme kurguni villand saanud uuest korrast ja Aton on meid küllalt juba riisunud» (lk 212).

Sinuhe võitleb lõpuni Ehnatoni õpetuse eest, tundes siiski vältimatu kaotuse saabumist. Veel otsustava heitluse eel julgustab ta kaaslast: «Võib-olla on palju ülekohut sündinud neil päevil ja võib-olla on ülekohtu jalge alla tallanud õigust ja mõnigi süütu on sattunud kannatama ülekohtu asemel, aga sellest hoolimata on Amon kartuse ja pimeduse jumal ja valitseb inimeste üle nende teadmatus tõttu. Aton on ainus jumal, sest ta elab meis enestes ja väljaspool meid, ja muid jumalaid ei ole. Võidelve seepärast Atoni eest, kõik orjad ja vaesed ja teenijad, sest teil pole enam midagi kaotada, ja kui Amon võidab, saate töesti jälle orjust ja surma maitsta. Võidelve vaarao Ehnatoni eest, sest temataolist ei ole veel kunagi maa peale sündinud ja jumal kõneleb tema suu läbi ja niisugust võimalust maailma uuendamiseks ei ole kunagi olnud ega tule enam pärast seda» (lk 213).

Meeleheitlik võitlus lõpeb siiski vaeste kaotusega. Sinuhe ise maksab oma veendumuste eest väga kallist hinda: hukuvad tema naine ja poeg. Ulatades maailmas ja inimestes pettunud Ehnatonile mürgikarika, tahab ta sellega tappa ka oma idealismi, sümboolselt protesteerides fanaatilise aatelisuse vastu, mis ideaalide nimel tahab tarvitada vägi-valda tõelisuse kallal ning mis head mõeldes võib hävitada terveid rahvaid ja riike. Ka Ehnaton ise on sunnitud elu lõpus tunnistama, et tema poolt väljamõeldud riik ei mahu maistesse raamidesse. Kuid Sinuhe ei suuda lõplikult oma idealismi hävitada. See taandub lihtsaks elutarkuseks («Sellepärast on hea inimene parem kui kuri inimene ja õigus on parem kui ülekohtus»), mida ta ümberkaudsetele inimestele jutlustab ning mis toob järjekordse, seekord viimase pagenduse. Ta läheb sinna ilma vastupanuta, teadmises, et põlvneb vaaraode jumalikust soost, kuid tegemata katsed võidelda võimu pärast.

Sest niipalju on elu Sinuhet õpetanud, et ta teab, mida võim endaga kaasa toob — inimese kõlbelise hävingu. Pagenduse saadab ta aga Horemhebi, mees, kes kunagi oli Sinuhe ja Ehnatoni sõber, nüüd aga on tõusnud Egiptuse ainuvalitsejaks, Horemhebi taastab suhteliselt kiiresti endise korra ja stabiilsuse. Kuid seda tehes juhindub ta ainlast eesmärgist: oma piiritu võimuha rahuldamisest. Ta peidab ka Ehnatoni surnukeha Amoni preestrite eest, päästes selle niiviisi teotamisest ja hävitamisest. Nii suur on Horemhebi austus kuninga jumaliku aujärje ees. Sest ta on inimene, kes usub ja teab vaid seda, mida näeb ja võib käega katsuda (terviklikkusest arendab Waltari seda tüüpi valitseja Muhammed II tegelaskujus oma kõige dünaamilisemas romaanis «Johannes Angelos»). Kohtumisel Sinuhega ütleb ta nii: «Ma pigistan rikkaid, kes on liig rikkaks paisunud, ja pigistan ka jumalaid, kes on liig rammusaks läinud, nii et mu riigis rikkad ei oleks liiga rikkad ega vaesed liiga vaesed ja et ükski inimene või jumal ei võistleks minuga võimal pärast. Aga ma räägin sulle asjata, sest sa ei saa ometigi mu mõtetest aru ja su oma mõtted on nõrga ja jõuetu mõtted, ent nõrkadel ja jõuetuil pole õigust maailmas elada, vaid nad on loodud tugevate tallata ja päris õige on, et neid tallatakse. Nõnda tallatakse ka nõrgad rahvad suurte jalge alla ja suured võtavad väikeste suust nende osa. Nõnda on alati olnud ja nõnda õn alati» (lk 368).

Ka välispoliitikas toob Horemhebi valitsemine põhjaliku pöörde. Andes sisevõitlustest laostunud ning kibestunud rahvale suure «püha sõja» (Sinuhe ühe raamatua pealkiri), tagab ta endale paljude potentsiaalsete rahulolematute toetuse. Kuningal õnnestub pikaajalise julma sõja tulemusena vallutada hetiididelt tagasi suurem osa Süüriast. Sõlmides Horemhebiga rahu, reedavad hetiidid külmavereliselt oma senise ustava liitlase Aziru, kelle ohverdamine on tagatiseks mõjusäärde jaotamisel Süürias Egiptuse ja Hetiidi superriigi vahel. Hetiidi sõdadega algab uus, maailmaavalitsusele pretendeerivate üliiriikide ajastu, mis omakorda viib nende riikide tulevasele varingule (ilmselt on Waltari selle idee üle võtnud Spenglerilt).

Horemhebi võimutäiuse saavutamisega läheneb Sinuhe pihtimus lõpule. Mitte asjata ei kanna viimane, viieteistkümmes raamat pealkirja «Horemhebi», otseselt osutades teose ühele juhtmõttele: «Paracelsuse järel ratsutab alati Oprinus», st idealistile järgneb alati omakasupüüdlilik, külmalt arvestav poliitik. Ning seda tõendab kogu inimkonna läinud ja veel tulemata ajalugu.

Kuid samavõrd on «Sinuhe» juhtmõtteks veendumus, et kuigi inimese loomus jääb

tõepoolest samaks, tuleb inimestevahelisi suhteid siiski püüda humaansemaks muuta, et maailm hävingust pääseks. Küsimus on vaid selles, kuidas seda teha. See on veendumus, mis saadab Sinuhe viimaseid, tulevikku suunatud sõnu.

Ajalooline taust

Egiptusele nii palju vapustusi toonud Amenhotep IV (pärast nime muutmist Ehnaton) valitsemine (1364—1347 a. e. m. a) algas üldiselt samamoodi nagu eelmistel kuningatel. Uus kuningas lasi end kujutada nagu eelmisedki, ohverdama maa peajumalale Amonile. Kuid juba siis eelistas ta Amoni kõrval päikeseketast Atonit, keda alguses kummardas kui kullipäise päikesejumala Ra-Harahte ilmumisvormi. Seda Atonit olid juba Thutmosis IV (1412—1402. a. e. m. a) ja Amenhotep III (1402—1364. a. e. m. a.) jumaliku päikeseketast austanud, kuid Amenhotep IV (Ehnaton) andis sellele uue religioosse sisu ja alustas sellega egiptuse ühiskonna peaaegu kõiki valdkondi puudutavat «ülaltpoolt» teostatavat revolutsiooni. See ajaloo üks vanimaid revolutsioone kasutas sageli juba varem väljatöötatud konventsionaalseid kultuurivorme. Nii on Ehnatoni hümnidel sama fraseoloogiat kasutavate tekstide näol eelkäijaid, paljud Amarna kunsti motiivid (päikeseketas, maa suudlemine alluvate poolt, sootum jumal) esinevad juba varem. Sotsiaalselt oli Uus Riik (1551—1070. a. e. m. a) võrreldes Vana ja Keskmise Riigiga (vastavalt 2640—2155. a. e. m. a ja 2040—1730. a. e. m. a) palju avatum kõigele uuele ja isegi võõrapärasele. Milles siis väljendus Amenhotep IV (Ehnatoni) tegevuse revolutsiooniline olemus? Tundub, et eelkõige egiptuse komplementaarsete mõtteviisile vastuvõtmatu monoteistlikus usundis, mis senised mitmetahulised, üksteist vastastikku täiendavad jumalavormid otsustavalt elimineeris. Just selline sallimatu ekstreemsus oli egiptlastele vastuvõtmatu. Muutnud oma sünninime, asendades Amenhotepi («Amon on rahul») Ehnatoniga («Kasulik Atonile»), alustas vaarao oma reformide järjekindlat elluviimist. Tema metoodilisus on hämmastav, lausa hirmuäratav! See reedab kõike muud kui teovõimetut utoopilist unistajat. See vanaja suurimaks müstikuks nimetatud valitseja ei olnud vaarao troonil istuv eluvõõras filosoof. Ta ei oleks saanudki midu nii kaua valitseda (selles mõttes on Waltari Ehnatoni mõnevõrra idealiseerinud). Samuti ei kasutanud ta võimuvahendeid vähem efektiivselt (kaasa arvatud repressiivsed vahendid) kui tema eelkäijad. Tema peavaenlaseks oli aga liig mõjuvõimsaks muutunud Amoni preesterkond. Olgugi et hõivatuna riigi siseprob-

leemidest ei juhtinud Ehnaton suuri sõjalisi ekspeditsioone, on säilinud arvukalt kujutusi vangivõetud võõramaalaste toomisest vaarao palge ette. Selles nüansis kajastub ka Ehnatoni poolt aktsepteeritud egiptlaste iidne ettekujutus kuningast kui grandioosse igavesti korduva ajaloorituaali peateostajast ning jumalate maailmakorra kaitsjast, kui ajaloo subjektist, kelle suhtes on ülejäänud maailm ja inimesed vaid objektiks ja statistideks. Vaarao kui jumal-inimese arvukate ja võrdväärsete kohustuste hulka (ehitustegevus, kultustoiming, piiride kaitse jne) kuulus ka vaenlaste hävitamine. Egiptuse valitsejad lasid seda meelsasti kujutada, sageli rõhutades säärase aktsiooni sunnitud, kaitsetstarbelist iseloomu. Vaaraod esinesid alati võitjatena, kaotused olid välistatud. See kujutus kinnistus ametlikus ajalooarusaamises ka siis, kui reaalsus sellele ei vastanud. Sündmuste «õige» kujutamise kaudu lootis ametlik historiograafia ajalugu «parandada». Kuid sellise teguviisi hindamisel ei tohi läheneda üksnes Õhtumaade pragmaatilis-kriitilise ajalootunnetuse seisukohalt ja näha selles vaid ajaloo võltsimist ja propagandat. Egiptlaste jaoks oli sel toimingul sageli maagiline tähendus, see oli reaalne vahend tegelikkuse muutmiseks. Ilmselt lootis ka Ehnaton, kel polnud piisavalt aega välispoliitika jaoks, niiviisi katastroofilist välisolukorda mõjutada.

Esimene kindel samm revolutsiooni läbiviimiseks toimus kuninga neljandal valitsemisaastal, kui Ehnaton pani Amoni ülempreetri, kelle võimu juba Thutmosis IV mõnevõrra oli kärpinud, «idakörbe» kivimurdudesse suunduva ekspeditsiooni juhiks. Sellelega oli too võimukandja otsustavate sündmuste eel Teebast ajutiselt eemaldatud. Arvatavasti kasutas Ehnaton seda aega Atoni templi ehitamiseks Karnakisse (Teeba idaosas asuva paiga tänapäevane nimetus). Selle templi raidkujud ja relieefid väljendavad oma ekspressiivsusega fanaatilist kartmatust, mis esitas väljakutse senisele maitsele, ei pörganud tagasi eemaletõukavate inetuste kujutamist (isegi vaarao inetu kehaehitusega). Kuningas lubas end kujutada mees-naisena, olles niiviisi alamate ees kui nende «Isa ja Ema» (pole välistatud, et Ehnatonil oli tegelikult mitmeid hermafrodiitse tunnuseid; võib-olla dünastias praktiseeritava intsesti tagajärjel). See Amarna kunstile nii iseloomulik julgus viljastus ideest, et kõike ümbritsevat, nähtavat ja nähtamatut, on võimalik kujutada. Mitmed tolle aja sümbolid esinevad ka aastatuhandeid hiljem, näiteks nn Uroboros — oma saba hammustav madu.

Koos nende usulis-poliitiliste ettevõtmistega muutis Ehnaton päikesejumala ilmutisvormi ja tähtsust. Kullipäise Ra-Harahte-

Atoni asemele astub «kiirteketas» Aton (*itn*), mis ühemõtteliselt viitab Ehnatoni õpetuse seosele Heliopolise Atum-Ra «Solaarse teoloogiaga». Ainujumala nimi ümbritseti ovaaliga, nii nagu seda tehti vaaraode nimede puhul. Sarnaselt Egiptuse valitsejale pühitsetes uus jumal nn uuenemispidu (*Sed*-pidu), olles ka mitmes teises suhtes otseselt seotud kuninga perekonnaga. Samal ajal pretendeeris ta universaalsele maailmareligioonile. Võib-olla esimest korda ajalooos on siin tegemist uue religiooni teadliku rajamisega ja selle ideoloogilise põhjendamisega. Egiptlaste kõrvad kuulsid esmakordselt jumalast, «peale kelle ei ole kedagi teist». Maailmareligioonile viitab juba varasema eellooga Ehnatoni valitsemise ajal järsult tugevnenud seisukoht, et Aton on loonud nii egiptlased kui võõramaalased ja viimased on egiptlastega sama-väärsed (kujukalt kajastub see «Hümnis Atonile», mille üheks võimalikuks autoriks on Ehnaton ise). Pole aga täpselt teada, kas võrdsusprintsip laienes kõikidele Egiptuse sotsiaalsetele kategooriatele, nagu see on Waltari romaanis. Kuigi vanade jumalate kumardajaid revolutsiooni algetapil taga ei kiusatud, sai Atonist vaieldamatult peajumal.

Kuningas ümbritses end ka uue ametnikkonnaga, kes koosnes kas alamkhiitide esindajatest või välismaalastest. Suurem osa vanadest võimukandjatest saadeti «erru». Ehnaton tõstis *homo novus*-eid kõrgetele positsioonidele ja nemad, olles tõusnud heale järjele, olid valitsejale ustavad. Ametnike ning preesterkonna väljakoolitamisega lõppes ümberkujunduste algfaas, misjärel võis alata otsustav võitlus riigi ja religiooni ümberkujundamise eest. Selle juurde kuulus eelkõige uue kuningaresidentsi Ahet-Atoni («Atoni horisont», praegune Tell el-Amarna) asutamine «mitte ühelegi jumalale ega jumalannale» kuuluval maa-alal (seda tõika on maininud ka Waltari). Nii nime muutmine kui ka uue kultusepaiga asutamine olid Egiptuse ajaloo pretseedendit, järsus vastuolus iidsete traditsioonidega. Kesk-Egiptuses, eemal vanadest religioosetest keskustest Memphise, Heliopolisest ja Teebast, märkis Ehnaton 6. valitsemisaastal uue linna asukoha, mille piire ta vandus mitte ületada. Järgmise aasta lõpus (1357. a. e. m. a) kolis uude kohta õukond ning kerkisid esimesed paleed, templid ja elamud. Kuid Ehnaton teus ainult kitsale õukondlaste ja ametnike kihile. Samal ajal juhiti suuremat osa maast endiselt Memphise ja Teebast. Pärast uue pealinna esialgset väljaehitamist hakkas Ehnaton Amoni kultust järjekindlalt välja juurima. Amoni nime püüti hävitada kogu maal, sealhulgas kauges Nuubias, see kraabiti maha isegi kõrgete obeliskide tippudelt, sammaste

kullatiselt ja välisasjade arhiivide kiilkirja-tahvlitel. Sest kõik, mis ei vastanud uue õpetuse olemusele, pidi surema vaikumise ja unustuse läbi. Vähem süstemaatiline oli teiste jumalate jälitamine, kuid arvatavasti oleks järg jõudnud ka nendeni. Usumääratsuse ohvriks langes isegi muistne jumalätahvist (ntr), sest see tuletas meelde vanu jumalaid; vaid Aton oli nüüdsest peale see, kes endas kõike kätkes.

Ehnatoni hümnidele olid iseloomulikud motiivid, mis teistes lauludes puudusid. Näiteks öö ja surm kui Atoni jumalavalitsuse negatsioon. Vastukaaluna senistele traditsioonidele hakati hauakambreid Ahet-Atonis ehitama Nulugeida läänekaldale (loojangupoolele). Hauakambrite telge seati nüüd niiviisi, et päikesevalgusel oleks neisse vaba sissepääs. Varem tähtsatel kohtadel olnud surnutejumalatest (näiteks Osirisest) ei ole sõnagi juttu. Koos jumalate eemaldamisega jäi peaaegu täiesti välja ka usundi rikas mütoloogiline tagapõhi, mis varasemates hümnides pidevalt esines rohkearvuliste vihjete kaudu. Atoni olemus ei avanenud mitte müütilliste pärimuste, vaid mõttepingutuse ja ekstaasi kaudu. Seepärast oli ainult Ehnaton Atoni tundja ning kuulutaja (Waltari on kujukalt edasi andnud tema usufanatismi). Kuigi Ehnatoni ajal eksisteeris Atoni ülempreestri institutsioon, ei olnud selle roll sugugi nii tähtis kui eelmiste kuningate ajal. Ehnaton pidi toepoolset väga sageli, arvatavasti iga päev teenima oma jumalat. Nii nagu üks vaarao valitseb Egiptust, nii peab ka maailma valitsema üksainus jumal. Kuid Aton ei olnud lihtsalt päikesejumal, vaid ka teiste jumaluste ilmutusvorme elimineeriv päikesevalgus. Uus jumal ei ilmutanud enast ühelgi inimlikul, veel vähem loomalikul kujul. Üksnes Atoni eluandvates kätes on säilinud viimane osake antropomorfismist. Abstraktne jumalakuju ei kõnelnud iialgi inimestega, kusagil ei kohta me nii tüüpilisi kahekõnesid jumala ja kuninga vahel.

Seega vastas ühe jumala absolutiseerimine täielikult kuninga enda absolutismipüüdele. Vaaraost sai ainus vahendaja jumala ja inimeste vahel. Indiviidi siin- ja teispoolne eksistents sõltus täielikult valgusjumalast ning tema saadikust Ehnatonist. Tekkis religioon, mida võiks tinglikult väljendada vormelis: «Ei ole jumalat peale Atoni ja Ehnaton on tema prohvet.» Vaarao erandlikkust rõhutas ka Atoni ja kuningaperekonna kujutistega kodualtarite ilmumine, mille ees vaarao proslüüdid palvetasid. Seegi oli uus nähtus, sest seni ei tuntud elava ja valitseva kuninga kodujumalakultust. Seda fenomeni võib pidada omapäraseks, ajaloos hiljem nii sageli esinenud juhikultuse eelkäijaks.

Kuningaperekonda kujutavad reljeefid ei suutnud varjata üha süvenevat lõhet kuningliku prohveti ja tema alluvate vahel. Need kujutised on aga uue õpetuse propaganda: elu, valgus ja armastus kuuluvad Atoni olemuse juurde. Tegelikkuuse varjukülgedel ei olnud Ehnatoni religioosnes maailmapildis kohta. Keskendades tähelepanu siinolemise helgetele, lõbusatele külgedele, võib Amarna aeg jätta idüllil mulje, mida ta aga kindlasti ei olnud; arvatavasti eksisteeris Ehnatoni ideaalriik ainult ühes kohas — tema õukonnas Ahet-Atonis. Ametnike ustavuse toonitamise hoolimata pidid välismaalastest palgasõdurid üsna sageli siseellu sekkuma. Kasutades diktaatorlikke valitsemisvorme, jõudis Ehnaton läbi viia reforme ainult neljas tähtsamas linnas (ei ole täpselt teada, mis sai vanadest templitest ja nende varast; tõenäoliselt nad rüüstati). Teistes kohtades võeti ümberkujundused vastu aktiivse ja passiivse vastupanuga. Kas see aga toimus nii ägedas vormis, nagu Waltari on seda kirjeldanud, ei saa praegu kindlalt öelda. Igatahes välistatud see ei ole, sest elu lõpul langes Ehnaton äärmisse (müstitsismi, andes mõtlematuid käsked jumalatele ja neid teenivate preestrite hävitamiseks, teda hakati nimetama «suureks närukaelaks».

Välissuhetes tabas Ehnatoni üks lüüasaamine teise järel. Universaalse Atoni-usu väljatöötamise püüd vapustas maailmariiki. Amarnast leitud kiilkirjaline arhiiv annab suhteliselt hea pildi tolle aja välispoliitilisest olukorrast. Amurrumaa valitseja Aziru (ka Waltaril on säärane tegelaskuju) ja Kadeši linna valdaja Aitakama alustasid hetitiide toetusel Egiptuse-vastast mässu. Varsti haaras rahutus kogu Süüria ja Palestiina. Kõige halvem oli Egiptuse jaoks sadamalinnade kaotus. Ugarit läks üle hetitiide poole, Byblos kihutas välja vaaraode truu valitseja Ribaddi ning ühines Aziruga. Koos Halebi (Aleppo) ja Alalahi linnade vallutamise ja Aziru ning Aitakama enda poole tõmbamisega muutus Hetiidi riigi kuningas Suppiluliuma peaaegu kogu Süüria valitsejaks, ainult Damaskus jäi Egiptusele ustavaks.

Sellises ärevas välisolukorras suurenes sisepeinge ka valitsevas dünastias eneses. Ehnatoni peanaine Nofretete («Kuningatar on tagasi tulnud»), keda kunstnikud erinevalt tema mehst kujutasid väga ilusana, sünnitas talle ainult kuus tütart (kõik füüsilise degeneratsiooni tundemärkidega), kuid ei ainusti poega. Seepärast nimetas vaarao 1351. a. e. m. a oma noore sugulase Smenhkara kaasvalitsejaks ja väimeheks. Umbes samal ajal pidi Nofretete kas surema või ebasoosingsusse langema, tema nimi asendati mõningatel mälestusmärkidel kroon-

printsessi Meritatoni («Atoni poolt armastatu») nimega. Elu lõpul tõusis Ehnatoni uueks favoriidiks Kia.

Lõppkokkuvõttes pidi Ehnaton nägema oma revolutsiooni läbikukkumist. Sellest annab tunnistust tõik, et ta püüdis Smenhkara vahendusel, kellel lasi Teebas Amonile pühendatud templi püstitada, Amoni preesterkonnaga kokkuleppele jõuda (milline terav vahe Waltari Ehnatoni kompromissitusega!). Algas umbes viis aastat kestnud ülemineku-aeg, mille kestel Amonit ja Atonit austati võrdselt nii Teebas kui Ahet-Atonis. Vanade jumalate radikaalne jälitamine ei kandnud vilja, neid austati isegi Ehnatoni ametnike seas. Nüüd võidi aga vaarao nuuskureid kartmata avalikult Amoni ja Osirise poole palvetada.

Pärast Smenhkara, Tutanhamoni ja Eje lühikest valitsemist algas pikaajaline Horemhebi valitsemisaeg (1333.—1306. a. e. m. a.). Tema ei põlvnenud vaaraode soost. Horemhebi stabiliseeris riigi siseolukorra, võitles korruptsiooni ja ametnike omavoli vastu. Tema ajal ei esinenud Atoni nime otsest hukkamõistu, vaid ta unustati tasapisi koos mahajäetud residentsi Ahet-Atoniga. Atoni ja Ehnatoni mälestuse juurisid välja juba Horemhebi järglased, 19. dünastia kuningad.

Paljuski avaldusid Amarna aja mõjud edasi. Kõige rohkem ehk kirja ja kirjanduse vallas. Ehnaton soodustas rahvakeele, nn uus-egiptuse keele kasutuselevõttu kirjakeelena ning just see uuendus suutis hiljem kõik tagasilöögid üle elada ja fantaasiarikast ilukirjandust pakkuda. Atoni maailmajumala iseloom mõjutas ka egiptuse rahvusustundit; selle mõjul arvati nn «Värvateraamatus» Ra ja Horose poolt kaitstud «karja» hulka peale egiptlaste ka võõramaalased.

Horemhebi pidas tõepoolest hetitidega pikaajalist sõda Süüria pärast, kuid ilma erilise eduta. Alanud katk katkestas mõlemapoolse sõjategevuse.

Mis siis oli Ehnatoni ülaltpoolt juhitud revolutsiooni läbikukkumise peapõhjuseks? Kõigepealt see, et Ehnaton tahtis monoteismi sissetoomisega kardinaalselt muuta egiptlaste

senist mõtteviisi, milles rohkearvulised jumalate ilmutusvormid ühinesid ja vastastikku üksteist täiendasid. Ühel jumalusel võis olla mitu kuju ja nime (jumalanna Hathorit kujutati nii naisena, lehmana kui ka taevalaotusena). Kuid erinevate nimede andmine ühele ja samale nähtusele ei olnud mütopoeetiline võte. Juba tollal kasutasid egiptlased täiendusprintsipi, mille kohaselt üks ja sama nähtus võib tähendada täiesti erinevaid fenomene. Nimetatud printsibiil on põhimõteline tähtsus ka tänapäeval kõige erinevates teadusvaldkondades. Üks tema esimesi formuleerijaid oli kuulus füüsik Nils Bohr (valgus on nii osakeste voog kui ka laineline nähtus), keda omakorda inspireeris tutvumine S. Kierkegaardi filosoofiaga. Loomulikult oli Ehnatoni katse asendada mitmevalentset loogikat kahevalentse *Ja/Ei* loogikaga egiptlastele täiesti võõras. Nad oleksid saanud Atonit taluda ainult teiste seas esiletõusnud (täpsemalt tõstetud) peajumalana, sest seni ei olnud ühegi jumala esilekerkimine elimineerinud teiste jumaluste paljusust. Ning vaarao vägivald oma tõe kuulutamise läbiviimisel kutsus loomulikult esile vastupanu, põhjustades ka Ehnatoni revolutsiooni läbikukkumise.

Kuid Ehnatoni tormiline usulis-poliitiline intermetso on õpetlik ka tänapäeval, viidates otseselt, et üksnes vastastikusele sallivusele ja ideede pluralismile rajatud maailmakord võib päästa inimkonda hävingust. Sellele osutab otseselt ka Mika Waltari ajaloo-filosoofiline looming, mis on leidnud laialdast vastukaja kogu maailmas, viimasel ajal üha enam ka meil.

Eesti keeles pole vanaaja olustikku käsitlevaid romaane just palju ilmunud. Meenuvad R. Gravoni Rooma impeeriumi kajastused «Mina, Claudius» ja «Jumal Claudius» ning L. Feuchtwangeri «Juudi sõda», «Juut Süss», «Vale Nero» jt. Mika Waltari «Sinuhe, egiptlane» pakub senisele mõtlem-panevat vaheldust.

1986

TARMO KULMAR

KATSE KIRJELDADA INKADE ÜHISKONDA SOTSIOLOOGILISEST JA SOTSIAALPSÜHHOLOOGILISEST VAATEPUNKTIST

Käesolevas essees püütakse vaadelda Muinas-Peruu inkade ühiskonna makro- ja mikrostruktuuri. Jaotuse aluseks on L. Broomi ja Ph. Selznicki sotsiaalse organisatsiooni liigen-dus: makrokorraldus vaatleb ühiskonnakorra tasandit (sotsiaalseid institutsioone), mikrokorraldus grupitasandit (primaarsed grupid, formaalsed grupid, gruppidevahelised suhted) ja interpersonaalset tasandit (isikutevahelised ja rollisuhted).¹ Sellest lähtuvalt püütaksegi kõigepealt kirjeldada inkade ühiskonda institu-tiooniliselt ja seejärel väikegrupiliselt.

Uurimine toetub tekstianalüüsile. Peruu vallutamise ajajärgul 16. sajandil kirjutati mitmeid ajalookroonikaid, mille usaldusväärsuse aste on erinev. Üldlevinud seisukoha järgi sisaldab kõige autentsemat materjali Inca Garcilaso de la Vega teos *Los comentarios reales de los incas*, mille venekeelsele tõlkele alljärgnevalt tuginetakse. Autor oli inkade valitsejasoost printsessi ja hispaania konkistadoori järeltulija, põlisrahva seas üles kasvanud ja omandanud hariduse nii amautade (inka õpetlaste) juures kui ka kato-liku kloostris. Inca Garcilaso informatsiooni toepärasust on kinnitanud võrdlemine teiste kroonikute, näiteks Cieza de Leóni, Poma de Ayala ja Bernabé Cobo töödega. Raama-tus on objektiivne informatsioon ja autori subjektiivsed hinnangud selgesti eristatavad. Seega võib «Kommentaares» pidada nii kul-tuuri- kui isiklikuks tekstiks, kusjuures tal on väga vähe ametliku teksti tunnuseid (viimase näiteks on ka sihiteadlikke võltsinguid sisal-dav Pedro Sarmiento de Gamboa kroonika).

* * *

Makrostruktuurne käsitlus. Inkade riigi (ketšua k *Tahuantinsuyu*) kujunemiseks kul-lus ligi 200 aastat. Nn klassikalisel aja-järgul oli riigi ja ühiskonna struktuur põhi-joontes välja kujunenud. Vallutuste teel li-sandus uusi territooriume, kuhu kanti üle olemasolev halduskorraldus.

Tahuantinsuyu tähendab tõlkes «nelja il-makaare riiki». Vastavalt sellele koosnes riik neljast provintsist — *suyust*. Iga *suyu* ees-

otsas seisis inka valitseja lähedaste sugulaste sekka kuuluv kuberner. Inkad säilitasid ka kohalike ülikute sünnipärase isandaseisuse, eelistades nad oma riigistruktuuri sisse lüli-tada. Seega kubernerid valitsesid, tülitamata end kohapealse juhtimisega, kohalikud ülikud — *curacad* — aga juhtisid, kuid ei valitsenud. Muidugi mõista seisis iga madala-ma territoriaalse allüksuse kohaliku haldaja kõrval ka inka soost allkuberner, kes kontrol-lis oma aparadi kaudu kohalikku juhtimist ja kellele allus kohalik garnison. Niisugune oli riigi territoriaal-administratiivne jaotus.²

Inkade riik oli allutatud sõja vajadus-tele. Ta ketkis ketšua tähtsaima linnriigi Cuzco (ketšua k «maailma naba») ekspan-siooni käigus ja tulemusena. Igasugune sõja-line ettevõtmine oli riikliku tähtsusega üri-tus. Riik muutus Cuzco absolutistliku ainu-võimu juures totalitaarseks impeeriumiks, mille üheks tunnuseks oli kõikide võimu-organite tsentralisatsioon.

Riigi kogu aktiivne elanikkond oli riigi tee-nistuses ja vastutas oma tegevuse eest valitseja (*Sapa Inca*) ees. Hierarhia viimase ülemuse — maaharijast või käsitöölisest perekonnapea (*puric*) — kohal tronis ülenevalt kogu au-stmestik kuni riigi kõrgeimate ametikandja-teni välja. Iga *camayok* (kümnik) vastutas talle usaldatud «majapidamise» eest, olgu sel-leks siis pere või terve provints. Iga *camayoki* vahetu ülemus jagas vastutust temaga täiel määral: seega mitte ainult oma tegude, vaid kõigi oma alamate tegude eest.³

Selline valitsemisaparaat ei saanud muidu-gi enam toetuda veel mitte välja surnud sugukondlikele suhetele. Viimaseid iseloo-mustasid kogukondlik demokraatia ja teised arhailised institutsioonid, mida inkad aga säi-litasid kohalike kommete ja traditsioonidena. Inkad leidsid probleemile efektiivse lahendu-se: nad kandsid impeeriumi elanikkonnale üle oma sõjaväe struktuuri põhimõtte. Inkade ar-mee jaotati väeosadeks 10, 50, 100, 500, 1000, 5000 ja 10 000 sõdalase kaupa. Algüksused koosnesid eranditult ühe kogukonna, ülene-

² J. Alden Mason, *The ancient civilizations of Peru*. Baltimore-Maryland, 1964, lk 174.

³ Инка Гарсиласо де ла Вега, *История государства инков*. Лен., 1974, lk 285 jj.

¹ L. Broom, P. Selznick, *Sociology*. NY, 1973, lk 21.

vad üksused vastavalt suurema territoriaalpiirkonna elanikest. Analoogiliselt olid jaotatud kõik kogukonnad, asulad, provintsid ja etnilised grupid impeeriumis kümnekondadeks, poolsadakondadeks, tuhatkondadeks jne, ent mitte üksikisikute, vaid majapidamiste kaupa.⁴

Nii territoriaalne kui ka aritmeetiline jaotus olid omavahel tervikuks põimitud. Kogu riik oli nõnda jagatud suurenevateks gruppideks, millest igaühel oli oma pealik. Viis, kümme ja viiskümmend majapidamist valisid ise endale *camayoki*. Sellega demokraatia ka lõppes, sest saja ja enama majapidamise eesotsas seisis juba pärandatava võimuga *curacad*. Kurioosumiks ei tohi pidada ka krooniku nimetatud «miljoni majapidamise ülem*curacad*» — kümne miljoni elanikuga riigi kohta ei ole see imelik nähtus. Temast kõrgemal seisis siis küll juba terve *suyu* üle valitsev territoriaalne kuberner.

Ühiskonda reguleeriti mitmete äraproovitud vahenditega. Üks neist oli assimilatsioonipoliitika: uue territooriumi vallutamise järel asustati osa elanikke sunniviisil teistesse piirkondadesse, asemele toodi vastaval arvul «naturaliseerunud» peresid või kogukondi. Segaabielusid erinevate hõimude vahel aga ei soositud, sest inkad nägid heameelega etnograafiliste erisuste ja kohalike keelte säilimist, et suurtel pidustustel demonstreerida nii üksteisele kui ka alamatele, kui üksmeelselt eri rahvad koos elavad. Sama kehtis allutatud rahvaste usundite kohta. Küll pidid aga kõik omaks võtma ketšua kui riigikeele ja päikesekultuse kui riigiusundi.

Inimese elu ühiskonnas oli rangelt reglementeeritud. Kõikehõlmava statistikateenistuse andmestikule toetudes oli alati täpselt teada, kui palju oli riigis vaja mingi elukutsega inimesi. Seega langetati riigialama saatus juba tema sünnihetkel. Talle määrati tulevane elukutse ja hakati maast madalast vastavat väljaõpet andma. Kõige rohkem oli alati vaja maaharijaid, käsitöölisi ja sõdureid, naisi ülikonna liiginaisteks või «päikeseneitsiteks» (need olid vallalised Päikesele pühendatud naised, kes elasid suletult kloosterelamuis ja töötasid templite ning õukonna heaks). See oli teine suurem sundmigratsiooni liik.

Üldse oli inimese elu jagatud perioodidesse: ühekuised imikud, kuni aasta vanused väikelapsed, 1—9aastased «mängivad lapsed», 9—16aastased jõukohast tööd tegevad noorukid, 16—20aastased eriväljaõpet saavad noorukid, 20—25aastased «peaaegu täiskasvanud»,

25—50aastased täies elujõus kogukondlased ja sõdurid, 50—60aastased eakad inimesed kergematel töödel, üle 60aastased riigi- või kogukonnajärgi olid (viimaste seas ka haiged ja invaliidid). Naiste lapseiga kestis 5. eluaastani, 5—8aastased aitasid vanemaid, 9—12aastased tegid kergemaid töid, 12—18aastased omandasid vajalikud oskused ja 18aastased abiellusid. Abiellumine oli kohustuslik ja partnerid määrati sageli sunniviisiliselt.⁵

Inkade ühiskonda võib kujutada järgmise struktuuripildina. Tipus olid inkad kui valitsejad eesotsas *Sapa Incaga*. Inkadele järgnesid vahetult kohalikud mitte inka soost ülikud *curacad*, kel oli kohtadel inkade kontrolli all teatav tegutsemisautonoomia. Järgnesid kolm vahekihti: inkade ja kohalike ülikute segunemisel tekkinud nn segaverelised inkad (*bastardid*), seejärel «päikeseneitsid», kelle kiht täienes kõikide ühiskonnakihtide arvel, ja lõpuks «inkad eesõiguse poolest» (inkadele esimestena alistunud ketšua hõimud). Seejärel tuli rahvastiku põhimass — kogukondlaste laiad hulgad. Kõige madalamal asetses väga väikesearvuline, alles tekkiv orjade (*yanacunade*) kiht.⁶ Kuristik nende kahe äärmuse vahel süvenes vastavalt sellele, kuidas toimus kogukondlaste kollektiivse (totalitaarse) orjuse ülekasvatamine individuaalseks (klassikaliseks) orjuseks. See protsess seiskus 1530. aastatel seoses hispaanlaste vallutustega.

Teravaid sotsiaalseid pingeid põhjustas üla-kihtides 16. sajandi algul nn segavereliste inkade kihi plahvatuslik suurenemine, mis viis 1525. a paiku võimuhaaramiseni «segavereliste» hulka kuuluva prints Atahualpa poolt, kes vangistas seadusliku valitseja, oma poolvenna Huascari, ja korraldas puhastverd inkade seas tõelise terrori koos massiliste tapatalgute ja interneerimisega.⁷ Neid sündmusi ning nende motive ja ajendeid on kroonikates põhjalikult kirjeldatud, mistõttu tundub tänuväärne seda situatsiooni edaspidi ka sotsiaalsühholoogiliselt uurida.

Enne kui asuda mikrostruktuurilise vaatluse juurde, on tarvilik mainida järgmist. Tahuantinsuyu majandus- ja sotsiaalelu algeühik oli kogukond — *ayllu*. Mingis mõttes kujutas isegi valitsev dünastia kogukonda, väljendudes nn kuningliku *ayllu* nimetuses. Kogukonnad tegid kogu töö. Kogukonna hooleks jäi tööliste, seega riigitööle saadavate kogukonnaliikmete ja nende koju jää-

⁵ Инка Гарсиласо де ла Вега, lk 294 jj.

⁶ H. Cunow, Die soziale Verfassung des Inkareiches. Berlin, 1896, lk 326 jj.

⁷ Инка Гарсиласо де ла Вега, lk 627 jj.

⁴ A. W ed in, El sistema decimal en el imperio incaico. Madrid, 1965, lk 10—12.

vate pereliikmete varustamine elutarvetega. Riik võttis oma ülalpidamisele vaid sõduri, kuid tema pere jäi kogukonna hooldusele ja seda ka siis, kui sõdur hukkus. Kogukonna aluseks oli isaõigusklik monogaamne perekond, mille peaks oli (maaharijate puhul) *puric*, kes vastutas talle ja ta lastele eraldatud jaosmaa — *topu* — eest. Iga lapse sünniga eraldati perele täiendav maalõigend. Kui poeg sai 25aastaseks, lahkus ta perekonnast koos oma *topuga*. Kui tütar abiellus, jäi tütre isa *topust* ilma, selle sai tütre mees.⁸

Kogukond ei olnud maaomanik, tal oli vaid maakasutusõigus. Maa ise kuulus riigile. Pärast uue territooriumi vallutamist saadeti sinna vastavad toimkonnad, kelle ülesandeks oli maa kaardistamine ja majanduslike väärtuste arvelevõtmine. Seejärel rajati riigitööde korras irrigatsioonivõrk, sillad, teed, haldushooned. Peale sellist ettevalmistust jagati haritav maa 3 ossa: üks osa kinnistati kogukonnale elatise hankimiseks, kaks osa aga Päikesele ja *Sapa Incale* (s. o riigile). Hari ma pidi seda kõike kogukond. Samuti võrandati riigile kaks kolmandikku saagist.⁹

Kogukond pidi maad harima ja ka kaitsma. Asumi piiridest loata lahkumine ja väljuminegi oli keelatud. Niisiis oli kogukond asetatud täielikku isolatsiooni. Iga kogukond pidi kandma oma «rahvarõivast». Elu kogukonnas, pereelu kaasa arvatud, oli pidevalt kontrollitav. Maja ukсед pidid olema alati avatud kontrolöridele (*tocticokkidele*) ja arvestajatele (*qipucamayokkidele*). Individuaalse eraldumise võimalus oli minimaalne. Sotsiaalne staatus võis muutuda ainult siis, kui kogukondlane leiti mingil alal eriti andekas olevat. Sel juhul saadeti ta kõhe pealinna, kus liideti mingi spetsialiseeritud kogukonnaga. Rohkem tähendas see elukutse, mitte tegeliku sotsiaalse staatuse muutust.

Kogukondlane oli seega totalitaarse riigi kollektiivne ori.

* * *

Mikrostruktuurne käsitlus. Igasuguse ühiskonna liiget või väikegruppi on võimalik kirjeldada ka sotsiaalsühholoogiliselt. Antud juhtumil on kaks põhitunnust: tegemist on muistse kõrgkultuuriga, mille riigile oli omane totalitaarne valitsemisviis. Sellest tulenevad alljärgneva käsitluse eeldused. Silmas tuleb pida veel kolme momenti. Esiteks, võttes aluseks Margaret Meadi kultuuritüpoloo-

gia¹⁰, on inkade ühiskond konfiguratiivne, kus kultuuri järjepidevus kandub üle mitte ainult vanematelt lastele nagu eelneva postfiguraatiivse kultuuri tüübi puhul, vaid erinevat laadi tegevuste kaudu ka eakaaslaselt eakaaslasale. Teiseks allus inkade ühiskonna liige pidevale ideoloogilisele töötlusele. Sisendatavateks ideedeks olid inkade kui «päikesepoegade» tsivilisaatorlik missioon, Päikeses kui jumaluse soov inimesi õnnelikuks teha, riigi kui Päikeses loomingu kõrvalekaldumatu teenimine, töö kui vahend selle teostamiseks, usk *Sapa Inca* kui Päikeses Poja ilmeksimatusesse ja kestva õnne ja heaolu saavutamine inkade seaduste järgi käituses. Sharon S. Brehmi teooria¹¹ järgi on tulemuseks kogu isiksust emotsionaalselt, tunnetuslikult ja käitumistasandil haarav suundumus kujutletavale õnnele — nn emotsionaalne imperialism, mille järgi inimese teod ja mõtted on vallutanud oodatav emotsionaalne heaoluseisund. K o l m a n d a k s on võimalik lähendada Julian Rotteri tunnetatud kontrollkeskme teooriast.¹² Inimene püüab leida põhjusi kõikidele sündmustele, mis toimuvad temaga või tema ümber. Kuna põhjuseks peeti inimesest sõltumatuid jõude (päikesejumala tahe, inkade seadused), siis tuleb arvata, et inkade ühiskonna liikmetel toimus väline tunnetatud kontrollkese ja tegemist oli valdavalt eksternaalse ühiskonnaga. Võib oletada, et isegi *Sapa Inca* oli pigem eksternaal kui internaal, sest ka tema pidi käituma väljakujunenud normide kohaselt, tema käitumine oli reguleeritud väljastpoolt.

Vaatlusaluseks väikegrupiks on mõistlik võtta kogukonna algrakk — maaharija või käsitöölise pere. See ei saanud olla väga arvukas kas või sündivuse reguleerimise tõttu (kogukonnamaa suurus oli jääv, mistõttu laste arv pidi olema piiratud 4—6-ga; poeg sai jaosmaad 1 *topu*, tütar 0,5 *toput*, perekonnaliikmete arvu tõustes ei kasvanud ka maaharimise tööjõudlus, sest tehnoloogia oli sõduritevajaduse arvel). Arvestades väikegrupi tunnuseid ja inkade ühiskonna omapära, võiks seal väikegrupiks lugeda ka väikeses kogukonnas või asulas, mis koosneks 5 või 10 perest: ta on suhteliselt püsiv, tema liikmete vahel on otsekontaktid, valitseb eesmärkide, normide, hoiakute ühtsus. Suurem asula ei saa enam väikegrupi tunnustele vastata, sest vastavalt aritmeetilisele süsteemile sai ta koosneda juba 50 perest. Niisugune suurem asula on aga ebastabiilne

⁸ Op. cit., lk 245 jj.

⁹ J. Alden Mason, lk 177.

¹⁰ М. Мид, Культура и мир детства. М., 1988, lk 322.

¹¹ A. Pulver, Armastuse anatoomia II. — «Akadeemia» 1990, nr 10, lk 2056.

¹² J. B. Rotter, Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. — Psychological Monographs, 1966, 80, nr 1.

ja kõigi liikmete vahel pole enam otsekonnakte.

Pere või väikekogukond tegeles ühe elatusalaga, seega oli ta formaalne grupp. Tema liikmete seisund oli reglementeeritud rangete normidega, seega oli ta ka ametlik grupp. Informaalsed struktuurid võisid kujuneda pereliikmete eelistuste, samuti perede eelistuste alusel üksteisesse või kümniku (*camayoki*) eelistuste alusel peredesse. Eelistused kõrgemate jõudude (inkade, riigiametnike, jumalate) suhtes loomulikult eksisteerisid, kuid need hoiti kiivalt enda teada, kuna üksteise jälgimine ja pealekaebamine oli kohustuslik ja negatiivsed sanktsioonid väga ranged. Ka üllaloetletud informaalsed eelistused ei saanud väga laialt ilmneda, sest kogukonna seemisi suhteid jälgis ka inkast ülevaataja, kes vajalikul hetkel «sotsiaalse õiguse» maksuma pani. Referentgrupina ehk eeskujugrupina võis kõne alla tulla tubli ja kiita saanud naaberpere, autoriteetse ekspertgrupina muidugi inka dünastia kui mütolooiline ideaal. Referent- ja ekspertisikute ring kohapeal oli muidugi palju laiem (loomulikult lubatavuse tsoonis). Siinkohal tekib kohe küsimus formaalsest ja informaalsest juhist. Meenutagem, et kümnik valiti, seega võis juht olla nii formaalne kui informaalne. Võib aga arvata, et valimine toimus *curaca* või inkast ametniku näpunäidetel, mistõttu võidi sisimas tunnistada informaalseks liidriks hoopis mõnda auväärset naabrimeest. Pereisa oli loomulikult mõlemat — seda kohustas tema kui maakasutaja vastutus ja majanduslik positsioon.

Ayllut ja selle liikmeid iseloomustab kõrge konformsuse aste. Kogukondlane pidi piirduma talle etteantud väheste rollidega ja tema õiguste ring ning otsustusvabadus olid väga piiratud. Konformsus kui seemise kalle alitudate teiste arvamustele on eriti omane eksternaalidele, inkade riigi alam oli aga oma keskkonnatingimuste ja kasvatusetõttu tüüpiline eksternaal. Kuna kogukondlase infohange ja tegevusväli oli piiratud, siis tuleb arvata, et samavõrd piiratud oli tema sotsiaalsete rollide hulk, kuna need tulenesid talle võimaldatud tegutsemis-, käitumis- ja suhtlemisviisidest. Normatiivsed piirid olid väga ahtad ja nende ületamisel ähvardas inimest vältimatu karistus.

Eksternaalsuse ja range sotsiaalse reglementeerimise tingimustes oli oletatavasti ka kogukondlase enesehinnang suhteliselt madal. Kuna ta elu oli pidevalt suunatud ebaedu vältimisele (edu saavutamisele suunatud toimetulekustrateegia ei andnud ju tulemusi), siis tema distressivalmidus, seega ka kaitstuse tase oli kõrge. Mida enam kasutatakse minakaitsemehhanisme, seda ebaadekvaatse-

malt tajutakse maailma ja ennast. Totaalse kontrolli, infosulu ja ajaloputuse tingimustes oli see aga vältimatu. Võimalik, et ainult pere kitsas ringis võis enesehinnang tõusta ja kaitstuse tase langeda, võimaldades inimesel kaaslast adekvaatsemalt tajuda.

Kuidas toimus inkade kogukonnas sotsiaalne mõjutamine? Raveni ja Frenchi käsitluse järgi on sotsiaalse mõju liikideks positiivne ja negatiivne kinnitus, legitiimse mõju allikas, referentne mõjutus ja ekspertne mõjutus.¹³ Antud kontekstis on ilmne, et negatiivne kinnitus (pidev karistusähvardus) ja inkade riigivõim kui legitiimse mõju allikas avaldasid kogukondlasele suuremat mõju kui positiivne kinnitus (ergutus), mida peaaegu ei praktiseeritud. Ühiskonnas peeti nimelt loomulikuks, et kogukondlane inkade riigi seadusi ei riku, mistõttu ergutus polegi eriti tarvilik. Elu oli ju reglementeeritud, inimene minimaalsete elutarvetega kindlustatud, materiaalne rikastumine oli võimatu; vaid kõige erakorralisematel puhkudel sai kogukondlasele suure õnnena osaks võimuesindaja kiitus. Referentne mõjutus toimus eeskujuga läbi, ekspertmõjutus aga «päikesepoegade» kui ülilusliku kihi autoriteedi läbi. Sotsiaalse mõju mehhanismid on veenmine, domineerimine ja surve avaldamine. Tundub, et võrdsel määral toimised kõik kolm: survet avaldati sanktsioonide kaudu, domineerimist ühiskondliku hierarhia ja juhtide autoriteedi kaudu, veenmine toimus aga ühelt poolt välise käitumise võrdluse, teiselt poolt jällegi referent- ja ekspertmõjutuse omaksvõtu ehk internaliseerimise kaudu. Kogukonnas valitsev konformsus soodustas seemist nõustumist, mis kasvas üle ka avalikuks nõustumiseks. Mis puutub mõjutust takistavatesse teguritesse, siis oli avalik opositsioon mõeldamatu, seda soodustas ka ohtlikust situatsioonist hoidumine. Vastuseis võis ette tulla erandlikel juhtudel, kui kogukondlasel tõesti oli midagi varjata. Niisiis jääb üle ainult hoiakuline inertus, mida sai intensiivse mõjutusega kergesti murda. Muidugi tuli vajadusi selleks ette haruharva, võib-olla vaid seoses uue *Sapa Inca* troonileastumisega, kui lugalauljad kogu maal ringi käisid ja uue valitseja elulugu tutvustasid, mis võis esile kutsuda väärtushinnangute muutumise ja tarviduse mõjutada hoiakuid. Lähtudes Kelmani kolmeosalisest seemise vastuvõtu moodusest,¹⁴ võib arvata, et alistumine saavutati negatiivse kinnituse (karistuse) surve, seejärel võeti üle emotsionaalne tervikmudel

¹³ K. G. Shaver, Principles of social psychology. NY, lk 468.

¹⁴ Op. cit., lk 267—268.

(identifitseerimine), millele järgnes ratsionaalne väärtustamine (internaliseerimine).

Hoiakute muutmist ülalloodud harvadel juhtudel võib vaadelda Sherif-Hovlandi sotsiaalse otsustuse teooria alusel, mille järgi sõltub hoiaku muutumine sellest, kas uus informatsioon satub kujutletava skaala nõustumise, ükskõiksuse või eituse tsooni.¹⁵ Inkade ühiskonnas oli humanitaarteaduste arendamine pehmeltselt öeldes ebasoosinguks: uued teadmised jäid pidama ülakihtidesse, kogukondlaste laiadele hulkadele anti aga väikeste annuste haaval sellist teavet, mis mitte mingil juhul ei oleks võinud sattuda eituse tsooni (see oleks olnud liiga uus ja vastuvõtmatu). Puudus vajadus hoiakuid ka reaalselt muuta — ilmselt küllaltki harva anti kogukondlasele skaala ükskõiksuse tsooni jäävat teavet. Küll aga asus uus info reeglina jaatuse tsoonis, mis tõi kaasa nõrga hoiakumuutuse. Kui sellist teavet anti korduvalt, siis toimus hoiaku muutumine märkamatuks ja kogukondlane säilitas inkadele vastuvõetava väärtushinnangute süsteemi, mis vastas riigivõimu poolt soovitud. Pere- või kogukonnasiseses elus esines muidugi juhtumeid, kus tuli muuta igapäevaelu puutuvaid hoiakuid.

Otsuse vastuvõtmine sõltub sellest, kui suur on etteantud vabaduse aste, kas ähvarduse allikas on reaalne ja kui võrd on potentsiaalne otsus suunatud tulevikku. Kui sisendatav seisukoht kattub kujutletava seisukohaga, veenmine toimub aga jõupositsioonilt, tekib psühholoogiline vastuseis.¹⁶ Inkade ühiskonnas psühholoogiline vastuseis kindlasti tekkis, kuid see suruti maha, sest kuigi vabadusaste oli väike, oli ähvardusohu alati enam kui reaalne. Seda tõendab ka asjaolu, et kroonikad teatavad alistatud hõimude vastuhakkudest vaid mõnel üksikul korral ja ka siis on need olnud väga lokaalsed. Pealegi, kuna tegu oli ikkagi totalitaarse ühiskonna alamatega ja eksternaalidega, siis võib oletada, et kõrge allutatus astmest hoolimata olid ühiskonna liikmed kõrge autoritaarsusega (toimivad nii frustratsiooni kui ka kompensatsiooni efektid). Teatavasti on aga kõrge autoritaarsusega inimestel teistele lähenemiseks vähem hüpoteese. See avaldas otsustuste langetamisel suhtlemisprotsessis kindlasti mõju. Kogukonna ühiselu taset, usundipsühholoogilist kon-

flikti (alistatud hõimude tootemikumardamine *contra* polüteismist monoteismiks ülekasvatav riigusk), maagiast ja seetõttu keerukat eelarvamuslike hoiakute süsteemi arvestades kehtis suhtlemisel suures osas kindlasti Kelly kausaalse atributsiooni kovariatsiooni põhimõte¹⁷: otsustuse suuna määrasid info konsensus, konsistentsus ja erilisus (pealiskaudne analüüs tulenes küsimustest, kas ta samas olukorras ka nõnda käitus, kas see on temaga toimunud ka varem, kas ta käitub teistes olukordades teisiti).

Lewini grupidünaamika printsiipidest¹⁸ lähtudes toimis pere või väikekogukond kindlasti efektiivselt, mis oli ka inkade eesmärgiks. Eeltoodu põhjal võib arvata, et meie-tunne oli grupis väga tugev. Väikekogukonnal oli nii osalejajuht (kümnikust *camayok*) kui ka ülevaatajajuht (kontrolörist inka). Kuna grupi põhitegevus oli tema eksistentsi tarbeks kõige olulisem, oli ta ka relevantne. Iga püüd kehtivaid norme muuta leidis kohe kindla vastuseisu, mingisugune hälve ei olnud lubatud ja normidest kõrvalekaldujat tabas karistus. Võib oletada, et grupp oli oma liikmetele ka piisavalt atraktiivne, sest kogukond oli liikmete jaoks ainus olemuslik ja teistsugune kogemus lihtsalt puudus. Väliskommunikatsioon oli vähe (inkast ülevaataja, valitsuse kuller, läbimarsis sõjaväeosa, sõjaretkelt koju naasnud väljateininud või invaliidistunud sõdur). Ainult koju saabunud sõduri kui maailma näinud inimese kaudu võis mõjutuse allikas asuda kogukonna kui grupi sisse ja hakata nõo plaaniväliselt hoiakuid muutma. Võib siiski arvata, et saabunud eriliselt jälgiti ja muutuse võimalus hävitati juba eos.

* * *

Samas vaimus võib inkade ühiskonna vaatlemist veel kaua jätkata. Kuid juba praegu saab selgeks, et vähegi formaalsemat laadi suhted inkade *ayllu*'s taandusid lõppkokkuvõtteks indiviidi ja riigivõimu vahelisteks suheteks, kus riigivõim oli subjektiks ja kogukondlane objektiks. Just selles seoses avaldub inkade totaalse riigi sotsiaalpsühholoogiline olemus.

¹⁵ Op. cit., lk 272.

¹⁶ R. Brown, Social psychology. NY, 1965, lk 654.

¹⁷ D. G. Myers, Social psychology. NY, 1987, lk 76 jj.

¹⁸ R. Brown, lk 604 jj.

OLEV REMSU

TŠUKTŠID, ESKIMOD, VENELASED JA TEISED EHK KUUS PÄEVA UELENIS

3. Isanimed ja bolševikud

«Kas ma pean tõepoolest kirjutama isanime?» küsin võõrastemaja perenaiselt ja selle ainukeselt palgaliselt tšuktšitar Margarita Grigorjevna ankeeti täites. «Meie, eestlased, ei kasuta isanime, see on meile koguni solvav, kui keegi ütleb meile näiteks Olev Anttiviitš.»

Margarita Grigorjevna naeratab jahedat tšuktšinaeratust, neurootiliste klientidega harjunud administraatori kannatlikku naeratust, ja vastab vaikselt: «Kõigil inimestel on isa ja isanimi. On eestlastel, on venelastel, on tšuktšidel. Ja teie, Olev Anttiviitš, kirjutage, nagu nõutakse.»

Seletan talle, et isa on tõepoolest kõigil inimestel (välja arvatud kunstlikult sigitatu- tel), kõigil isadel on ka nimed, kuid isanime niisuguses funktsioonis, nagu on venelastel, pruugivad väga vähesed rahvad, need, kes on olnud Bütsantsi mõju all. «Ja ka teil, tšuktšidel, ei kasutatud varem isanime. Teil on üks, hüüdnimi, mis võis elu jooksul muutuda, kui see nimi ei sobinud. Oli näiteks inime haige, ei vedanud tal porodega või jahipidamisega, siis panid šamaanid talle teise, parema nime. Ei tundnud mehed huvi neiu vastu, sai piiga endale peibutavama nime.»

«Šamaanid olid rahva vaenlased, parasii- did, kes tööd ei viitsinud teha,» lausub Margarita Grigorjevna, lisab, et tal pole aega, ta peab postkontorisse tagasi minema. Kas kõlas naise toonis irooniline noot? Vist küll, aga väga mahe, väga täpselt doseeritud. Vaatan talle näkku — arktilise rassi, paleoa- asia rahva esindaja nurklikud sarnad, mustad jäigad juuksed, tugev mongolikurd, pak- sud huuled, lai lõmmnina, aga huultel pune- tab pumat, silmalaud on sinetatud. Kui vana see naine võiks olla? Ei tea, võimatu on määrata võõrast rassist inimese vanust. Meile on kõik aasialased ühesuguste nägudega ja üheelised. See on meie kohanematus, meie kaemuse rikutus. Ja kas tohin mina talle õpetada, mis on tšuktšipärane ja mis mitte? Mis õigust mul selleks on, hoolimata tõigast, et vahest tean ma tšuktšide ajalugu temast paremini? Ent mina tean kirjutatud, see on euroopastatud ajalugu, tema on aga seda ajalugu elanud, vähemalt osa sellest. Temal on vahetu kogemus, minul raamatute infor-

matsioon ja oma eesti elust pärit eelarva- mused.

Täidan dokumendi (*kak položeno*: Olev Anttiviitš), mulle antakse toavõtmed. Tänan. Jätan ütlemata, et võõrastemaja ankeedi puhul on tegemist ehtsa politseidokumen- diga, milles iga lahter karjub sulle näkku: sind kahtlustatakse, sind jälitatakse, küllap oled sa petis ja me peame sind varsti leidma, kui sa siit midagi kaasa varastades lahkud, aga võibolla sa oledki juba tagaotsitav, võibolla oled sa kuskilt kinnipidamiskohast plehku pannud. Just selleks on ankeedis nõu- tavad kaadriküsimusega tegelevale ametni- kule ohtralt informatsiooni jagavad passi- numbrid, passi väljaandmise kuupäev, passi väljaandnud miilitsaosakond (järsku esitasid sa võltspassi?), sünnikoht, aadress, kuhu sa oled sisse kirjutatud jne. Tean, et Margarita Grigorjevna viib ankeedi sõjaväekomanda- tuuri, seal tehakse viie minutiga kindlaks, kas niisugune inimene nagu mina on üldse olemas või pole teda mitte. Politseilikeks ettevõtmisteks Venemaal kompuutreid jätkub, isegi sputnikusidet ei hoita kokku, mis sest, et kontrollimine läheb kalliks maksma. Kõigi meie passiandmed on nn üleliidulises raalis, kõik me oleme seal talle. Võim tunneb end ainult siis kindlalt, kui tal iga alama kohta kõik teada on. Kui selgub, et mu pass on ehtne, järeldub sellest, et minagi olen olemas, mul on esialgu õigus veel eksis- teerida.

«Kas tõesti on siin käidud Balti rahva- rinnetest tšuktše ja eskimoid venelaste vastu ässitamas?» küsin Margarita Grigorjevna.

«Kust te selle võtate?» pärib naine vastu.

«Mulle ütles seda sõjaväekomandandi abi.»

«Mina ei tea sellest mitte midagi.»

«Kuidas teie ei tea? Teie näete kõiki inimesi, kes siia tulevad.»

«Ma ei tea ja ma ei tahagi teada,» sõnab naine juttu lõpetades.

Nõukogude süsteem juurutab umbusku. Vaid enesehävitava või siis väga aus ja üllas inimene julgub N. Liidus võhivõõraga rääkida poliitikast — nagu too vana tšuktš ookeani kaldal, kes võrguga kala püüdis. Ja ausus, üllus ning julgus ongi siin riigis enesehävitamine.

Toaukse lukk käib raskelt, mul on võtme pööramisega tegu. Venemaal on vähe lukke, mis korralikult töötavad. Aga tšuktšid ja eskimod ei lukustanud varem üldse uksti, isegi siis veel mitte, kui nad tundrast ja jarangadest poolsunniviisiliselt küladesse peibutati, selleks et neil parem oleks, ja p a r e m tähendab n õ n d a n a g u v e n e l a s e d. Veel hiljuti jätsid nad tundrassa lahtise taeva alla ja ilma valveta ladunartadele talve- ja suvemoona, et kevadel või siis sügisel, kui nad ringiga ladude juurde tagasi jõudsid, sealt vastava aastaaja varustus võtta, kaasasolnu sinna jätta õiget aega ootama. Need ladunartad muutusid ringihulkvate migrantide ründeobjektiks. Mõelda vaid: õnnestub sul avastada niisugune koht, oled kohe paljude-paljude poronahkadest kasukate, viltide, kinnaste, tekkide jne omanik. Ja üks niisugune kasukas maksab üle tuhande rubla (ja mõni tuhat dollarit!), vildidki (pimbid) vähemalt paarsada. Mis sest, et oled sügisel lao juurde naasva rändhõimu talverõivastest paljaks varastanud. Ja kui sul taolist ladu leida ei õnnestu, võid kõik saada «ausamale» teel — pudeli viina eest. Jaa: osavalt, küüniliselt ja petturlikult äri ajades võid siin viinapudeli eest teenida vähemalt tuhat dollarit. Esiteks pead sa vahetama pudeli kasuka vastu, seejärel leidma võimaluse kasukas Alaskale sokutada. Kuna aga läbikäimine Tšukotka ja Alaska vahel tiheneb, tekib neid võimalusi aina juurde. Tšuktšid ja eskimod ise ei varastanud üksteiselt eales, ka vaenulikult hõimult mitte, ka siis mitte, kui sõda peeti. Tapeldi oma taplemised, ent vastase moonalao kallale ei mindud. Midagi peab ju ka püha olema. Või ei pea?

Margarita Grigorjevna aitab mul luku lahti keerata, me jätame hüvasti. Mõne päeva pärast õnnestub mul ta siiski jutule meelitada, siis, kui mu ankeet on kontrollitud, kui on selgitatud, et ma olen ehtsa passiga aus N. kodanik. Tema mured on naiselikumad, olmelisemad, aga siiski sündinud rahvuslike vastuolude pinnal: «Töötan kahes kohas — võõrastemajas ja postkontoris —, mees joob päevad läbi, lasteaiakohti lastele ei jätku. Uustulnukad rabavad kõikendale. Oleks viin riigihinnaga vabamüügil, nagu vana oli, tuleksime lihtsamalt toime, kuluks mehe jooma peale vähem raha. Põhisukaile jäetakse alati kõige viletsam — ükski tšuktš ei ela kesklinna ja vanniga korteris, seesugused on ainult venelaste jaoks. Pole riideid ei laste, mehe ega enda tarvis, neidki jätkub vaid sissesõitnutele. Juba kolmandat aastat olen kooperatiivi poes kasukajärjekorras üheteistkümnes ja ettepoole ei liigu ma sugugi. Vaadake venelasi — kõigil

soojad kasukad seljas, tšuktšid aga kandku puhvaikasid. Kasukad, mida kooperatiivi poes müüakse, on lambanahast, lähimad lambad kasvavad siit umbes kolme tuhande kilomeetri kaugusel. Kasukad on õmmeldud Ukrainas! Meie oma nahk — poronahk — läheb Moskvasse ja kaob jäädavalt. Minul isiklikke porosid ei ole, nagu neid ei ole enam paljudel tšuktšidel, mina pean kõik riided ja toidu ostma poest. Elu läheb aina viletsamaks ja viletsamaks. Poodides töötavad venelased, tšuktš saab paremal juhul koristajakoha. Ja need koristajad räägivad, et tegelikult on laod kaupa täis, ainult et ei lubata müüa. Meid diskrimineeritakse, meid diskrimineeritakse oma kodus. Siin pean mina võõrastemaja, aga Anadõris, Bilibinos või Lavrentijas mind võõrastemajja ei lasta — olen seal venelasest administraatori jaoks räpane tšuktš, kes võib toa ära määrida. Anadõris tegid tšuktšid juba demonstratsiooni, mis kestis üksnes viis minutit ja kus nõuti ainult koduloomuuseumile oma maja, midagi rohkemat nõuda keegi ei julgenud, aga kõik ülemused olid jahmatanud. Inimesed, nii venelased kui tšuktšid, kes sattusid juhuslikult demonstrantidega ühele tänavapoolle, põgenesid kiiresti loosungite kandjate eest. See oli üldse esimene mitteametlik miiting kodusõjast alates. Ja väike kasu oli ka — muuseum pole küll uusi ruume saanud, aga kui varem võis tšuktš kuus püüda 13 kala, siis miitingu järel tõsteti limiit kaheksateistkümnele. Seda polnud keegi taotlenudki, aga on näha, et ülemused siiski kardavad demonstratsioone. Tšuktše solvatakse igal sammul — sööklas, tänaval, poes. Varem talusid tšuktšid mõnitusi vaikides, pärast miitingut on aga hakatud vastu ütlema. Ja milline mõll käib mööbli pärast! Kevadel toodi siia kolm diivanit, paar nädalat kakeldi, lõpuks kadusid ühel õösel diivanid ära, keegi ei tea, kes need endale sai. Nüüd käib rahvas Ameerikas, sinna tšuktše kaasa ei võeta, või kui, siis üks inimene ilu pärast lisatakse delegatsiooni. Kõrgemad parteilased on Alaskas olnud juba mõnisteist korda, ja kõik sõidud on riigi kulul. Kohalik ajalehes ilmub väga palju tšuktše halvustavaid ja venelasi ülistavaid artikleid, kui me väiksegi piukstu teeme, on see nationalism. Meid on ainult 17 tuhat, venelasi 170 miljonit, aga meie oleme ohtlikud natsionalistid.»

Oma liikuva eluviisi tõttu olen õõbinud sadades ja sadades võõrastemajades, luksusapartementides ja viletsaimat sorti ubrikutes, nagu too Uelenis. Ja kuskil ei leia sa sisse astudes sinu jaoks veel võõras toas üles lülilit, et valgust teha. Harilikult on need peidetud kõige ebaloogilisemasse kohta — kuhugi kapi taha või hoopis vastasseinas asuva aknakardina varju. Mõnigi kord — kui

sa veerandtunnise otsimise järel ikka hämaras või suisa pimedas konutad — sööstab peast läbi mõte: meelegal, see on mõnuga ette kalkuleeritud võigas irvitus kimpus külalise üle, see ongi see kuulus vene sadism, mis sunnib aina halba ja halba tegema. Praegu ei saa nad kuule kuklasse, elektrivoolu munandesse lasta, praegu harrastatakse lülitite nalju. Oma majanduse ja kultuuri on nad tuksi keeranud, oma looduse ja linnad lagastanud, oma inimesed neurootikuiks muutnud, kuna elada selles riigis on lausa piin. Kas tõesti juhuslikult, kas tõesti ekslikult? Või meelega? Võibolla keegi kuskil naudib üldist häda ja laokilolekut? On teinegi ühine joon olmeasjanduses ja see ei iseloomusta ainult hotelle, vaid ka kortereid. Nimele pole ma terves N. Liidus näinud mitte ühtki korras vesikemmergut, ikka on neil midagi viga. Kujutlege vaid: eksisteerib terve tööstusharu, mis toodab sajabrotsendilist praaki! Ja eksisteerib kenasti, õitseb, nagu kõik plaanimajanduse osad, on tõstnud mõne mehe ministriks, jaganud kõrgeid ordeneid ja tiitleid, produtseerinud sotsialistliku võistluse eesrindlasi ja rändpunalippe, pahnud direktoreid mustadesse ametiautodesse (vene slängis *tšlenovoz*), aga peldikupotid muudkui nürisevad ja nürisevad, vesi pidama ei jää. Miks? Aga sellepärast, et sanitaarsõlmede tööstus on monopoolses seisundis, konkurents on bürokraatliku aktiga likvideeritud, ekspord on nii kasinaks kärbitud, et välismaa potte jätkub ainult sotsialistliku võistluse organiseerijaile, ministritele, plaanikomitee ässadele ja teistele, kes niisuguse olukorra on tekitanud. Kas tõesti jälle juhuslikult?

Sedapuhku leian ma laelambi lüliti ukse tagant, esikust. Ja klosetiski vesi ei jookse — see asutus paikneb õuel ja on veeta.

Päev hiljem küsin siiski Margarita Grigorjevna, miks ikka lüliti on esikusse peidetud? Naine vabandab, et ta unustas mulle selle asukohta näidata, ja selgitab: elektrit tuleb kokku hoida, paljud inimesed aga jätavad lahkudes toas tule põlema, nõnda on temal kergem seda kustutada. Täheandab, lüliti ei paikne koridoris juhuslikult. Lüliti on koridori asetanud ürgsovetlik kõige-kahtlustamine, politseilik usaldamatus, lüliti on sinna pandud profülaktilise abinõuna, mõeldes eelkõige iseendale, aga mitte võõras-temaja külalistele. Lüliti on koridoris samal põhjusel, miks N. Liidus eksisteerivad politseipassid, sissekirjutusrežiim, ankeedid ja iseloomustused, KGB toimikud, nuhid, salajane hierarhia, miks N. Liidus kasseerib riiklik ettevõtte iga teenustöö eest (olgu see võõras-temajja majutamine, kella parandamine või ülikonna õmblemine) raha ette, miks valitseb üldine kontorite kultus, miks ametnik on

tähtsam inimesest, miks asutus ja riik kõrge-
mal kodanikust, miks igas inimeses igal pool
lurjust eeldatakse. Kas varga peas põleb
müts? Kas eeskirjade tegijad peavad kõiki
endasugusteks?

Viskan koikule pikai ja mõtlen: kust algavad bolševism ja imperialism? Õige! Täna-
päeva vaevad ja sekeldused algasid võõras-
majaankeedi täitmisest.

Kas venelastel endil oli raske kohaneda
isanimedega? Millal ja kuidas muutus nende
kasutamise loomlikuks, kohustuslikuks? Kas
tšuktšidel oli raske kohaneda ees-, isa- ja
perekonnanimedega, mida on veel keela-
tud terve elu jooksul muuta, ka siis, kui laps
muudkui põeb ja põeb, ka siis, kui elus ei vea
ega vea ning on kohe aru saada, et nimi, mida
inimene kannab, talle lihtsalt ei sobi? Kas
eestlastel oli raske harjuda perekonnanime-
dega? Kaua me kutsusime üksteist talu, metsa-
tuka, põllusiilu ja eesnime järgi, vaatamata
sellele et mõisahärra juures olid kirjas juba
meie perekonnanimed? Ja kas nüüd, mil saksa
kultuuri mõju (tänu millele saime perekonna-
nimed) on nulliks kahanenud, mil saksa
mõjuga tasakaalustamata vene mõju on tohu-
tuks kasvanud ja lausa surub peale, kas nüüd
harjume kunagi ka isanimedega, nõnda nagu
tšuktšid ja kümned teised rahvused on har-
junud, näevad selles austavat kõneviisi? Ei
maks arvata, et sufiksid *-vitš* ja *-vna* liitu-
vad ilusti vaid venekeelsest Uuest Testamen-
dist pärit slaavilikuks mugandatud apostli-
nimedele. Koraanist pärit muhameedlikele
nimedele sobivad nad viimased paar-
kümmed aastat niisama hästi, seda kinnitab
Kesk-Aasia ja Aserbaidžani pruuk. Iga asi
tahab vaid harjumist. Millal harjume meie?
Millal hakkame tajuma pöördumistes *à la*
Jaan Voldemarovič, Malle Ülovna jne res-
pekti (nagu tajuvad juba tšuktšid), aga mitte
pilget (nagu tajume siiani meie)?

Olen isanimedest rääkinud eestimeelsete
ja demokraatlikult mõtlevate venelastega, kes
lausa vihkavad sovetismi, kes on valmis iga
hetk kõigile nn liiduvabariikidele andma täie-
liku iseseisvuse, kes soovivad, et Venemaa ise
astuks N. Liidust välja. Niisuguseid venelasi
pole sugugi vähe, ent kõik (absoluutselt
kõik!) on tunnistanud, et nad pole senini näi-
nud asjaolus, et igas venekeelses dokumendis
nõutakse sufiksistatud isanime kasutamist,
midagi imperialistlikku, nad pole tulnud selle
peale, et kellelegi võiks see mitte meel-
dida. Olen siis täpsustanud: välismaalastele
määratud dokumentides (lennupiletites, ho-
telliiankeetides jne), ka venekeelsetes või mit-
mekeelsetes, kus üheks keeleks on vene keel,
isanime üleskirjutamist ei nõuta, järelikult
keegi ikka mõtleb selle peale, et isanime kasu-
tamine pole just ülemaailmne pruuk. Mu

venelastest sõbrad on õlgu kehtanud ja tõdenud vana tõdemust: Venemaa on mõisteta-matu. Venemaal pole kunagi olnud loogikat.

Imperialism ja totalitarism (bolševism) algavad inimese seest ja väljenduvad eel-kõige pisiasjades, alles seejärel valitsemismeetodites ja riigistruktuurides. Ei ole kunagi nõnda, et elu on mugav, aga diktaator on vastik. Totalitaristlikes ühiskondades peab olema elu vastik, diktaator võib mõnel harval erandjuhul olla päris meeldiv ja haritud isik-sus, ent igapäevalme peab alati olema inimese jaoks piinav, muidu ta diktatuuriga ei lepi. Totalitarism toodab nälga, viletsust, üldist laokilolekut enese püsimiseks, enese püsimise ideoloogiliseks õigustamiseks, justkui nende vastu võidelda soovides. Ei saa olla nii, et tšuktš või eskimo võivad emakeeles hari-dust saada, vabalt korteri või kasuka muret-seda, püüda niipalju kalu kui süda lustib, samal ajal kui Kremliis istub Stalin või Brežnev. Põhimõtteliselt ei saa olla nii, et peldikud on korras, et eestlane või venelane astub õdusasse hotellituppa ja lülitab seal kohe tule põlema — olmelised mugavused õõnestaksid diktatuuri. Totalitarismis peab inimest kogu aeg jälgima stressi ja neuroosi tekitav sund, avaldagu see ennast pealegi absurdsetes ja totrates nõudmistes (nagu isanimed), mida absurdsemates, seda parem.

Vene imperialismi üheks tunnusjooneks on selle eriline loomulikkus, sobivus vene rahvusele. Ma ei tea, kas venelasi on kasva-tatud nn missioonirahvuseks või on see neile kuidagi ürgselt omane, aga lõppude lõpuks polegi see tähtis, lõppude lõpuks taandub niisugune dilemma tuntuks küsimuseks: kumb on vanem, kas muna või kana? Sest, kui me lepiksime kokku, et õigeusk, monarhism ja/või bolševism on venelased kasvatanud mis-sioonirahvuseks, tekiksid kohe uued küsimused: miks niisugused ideoloogiad on teinud just niisuguse valiku ning miks niisugused ideoloogiad on juurdunud just vene rahva hulgas? Igatahes istub marksismi sovetiseeritud variant venelaste lausa õlitatult, sest see õpetus on säilitanud venelaste jaoks tähtsaima osise — missioonirahvuse tunde. Enne 1917. aasta viinakuuputši pidasid venelased end Jehoova poolt eriliselt äravalitud rahvaks, kes on loonud Kolmanda Rooma (Moskva), kes oma innuka (silmakirjaliku?) usklikkusega juhivad kõik maailma rahvad Kristuse juurde. 1917. aasta oktoobris võitnud bolševism jät-tis ahvatleva tuuma muutmata — Moskva (venelased) on maailmale headuse ja õigluse majakaks, mis näitab kõigile rahvastele teed helge tuleviku suunas. Juba Kolmanda Roo-ma kontseptsioon jagas maailma rahvad hierarhiasse — olid paganad, olid mitte-kristlikud religioossed rahvad, olid mitte-

õigeusklikud kristlased, olid õigeusklikud (ent mitte Moskvale alluvad) kristlased ja lõpuks olid õigeusklikud, Moskva patriarhaati kuuluvad kristlased. Kui ilusti sobis sellele ettevalmistatud pinnale marksistlik format-sioonide teooria — on ürgkogukondlik, on orjanduslik, on feodalistlik, on kapitalistlik ja on sotsialistlik (kommunistlik) ühiskonna-kord. Paneme tähele, et mõlemas hierarhias on tšuktšid ja eskimod kõige alumisele astmele tõugatud — nad on paganad, neil valitses enne 1917. aastat ürgkogukondlik kord. Näeme, et mõlemas jadas on venelaste kui missioonirahvuse positsioon säilitatud, mõlemas on nad endile liidri koha reserveer-inud — on Moskva patriarhaadi alla kuu-luvad õigeusklikud kristlased, neil kehtestati 1917. aastal sotsialistlik kord. Mõlemad kont-septsioonid on imperialistlikud, lausa sunni-vad teistele «head» tegema, see tähendab teisi õpetama, vallutama, oma rüppe ja enda alla suruma. Keda tuleb päästa paganlusest ja ürgkogukondlikust korras (nagu tšuktše ja eskimoid), keda luterlusest ja kapitalismist (nagu eestlasi). Venelasi endidki ei tohtinud jätta vabastamata — kapitalismi sugemetega feodalismist ning (kuna bolševism on ateist-lik, siis ka) pühast õigeusust. Ateism oli ja on jälle vajalik konkurendi, eeskuju ja idee-loogilise isa — õigeusu kiriku — likvideerimiseks. Ja alati on teineteise suhtes kõige vaenulikumad sugulasõpetused — antud juhul bolševism ja õigeusk. Siiski oli Kolmanda Rooma kontseptsioon pisut vähem sõjakas, kuna selles puudusid agressiivsed arengu- ja progressiõpetused, paljud oli jäetud jumaliku ettemääratuse hooleks. Issanda veskid jahva-tavad teatavasti aeglaselt, Jumal on võrd-lemisi laisk. Seepärast oli tšuktšide ja eski-mote maa küll vallutatud, rahvad ise aga ristimata — tuhandeaastaseks pürgivas Kol-manda Roomas oli aega piisavalt, seal ei kiir-rustatud. (Seepärast edenes eestlastegi õige-usustamine tsaaririigis vahelduva, kasina eduga.) Kommunismi teoorias ja praktikas on liikumine, muutumine ja hoog saanud iseväärtuseks, mida enam ei mõtestata ega analüüsita. Pole oluline, kas elu on läinud paremaks või halvemaks, tähtis on see, et elu on muutunud. Tsaariajal jäeti eskimod ja tšuktšid oma loomuliku elu juurde, selle muutmiseks puudus alus. Õigeusklikus dog-maatikas pole kuskil üht majandusviisi tei-sest paremaks kuulutatud ja nõnda säilis kahel rahvusel (nagu paljudel, paljudel teis-telgi) ellujäämisvõimalus. Kärtsitu, progressi-õpetusega võrstsitatud bolševismi jaoks on aga kõik vana halb, kõik uus hea. Muidugi tähendab see lõhkumist ja lammutamist, arengut nähti eelkõige vana hävitamises — tšuktšide ja eskimote puhul seega nomaadliku

eluviisi sunniviisilises lõpetamises, kolhoseerimises ja hiljem ka venestamises. Ja peamine: usklikku soovad nii või teisiti käsuõpetus ja moraalireeglid, bolševism on aga kõlblusetu. Enamgi: kuritegelikkus ja tapmine olid selle tõestuseks, et sa olid tõeline leninlane. Bolševik ei tohi kahelda ja kahetseda, usklik peab oma käitumist mõõtma Moosese seadustega. Nõnda: tsaariajal ei ähvardanud tšuktše ega eskimoid väljasuremine, kuna tollal valitses lugupidamine elu vastu. (Muidugi oli erandeid, muidugi on moraalioõpetus leebem teiseusulise ja uskmatu kui kaasuskliku suhtes.)

Bolševismi üheks tunnusooneks on enesekindlus. Nõukogude kord oleks nagu ühtviisi sobiv elamiseks mägedes, orgudes ja lausmaal, külmas põhjas ja kuumas lõunas, poro-, kaameli- ja veisekasvatajatele, suurlinlasele ja taigaerakule, kütile ja kalurile. Tõeline universaalsus! Kõik peab olema nii nagu Moskvas, isegi Uelenist peab saama Moskva minikoopia. Bolševismi üheks trumbiks on olnud asjaolu, et venelased on peaaegu naturaliseerunud. Mitte kuskil ei omanda venelased kohalikku keelt, kultuuri ning töö- ja olmetraditsioone, vaid suruvad peale omi, mis nende arvates on paremad, sest samasugused on Moskvas.

Tšuktšimaal nagu igal pool mujal alustasid bolševikud näidistapmistega ja suurte lubadustega. (Kas asjaolu, et nad ise neisse lubadustesse uskusid, on koomiline või traagiline?) Mis sest, et mitte ükski sovetiseerimise kasuks töötatud hüve pole täitunud — sotsialism ja nõukogude kord on ju ometi kõige progressiivsemad maailmas, sest seda kinnitab marksistlik formatsioonide teooria! Teoks on saanud olulisim, just see, mille pärast võideldi, mis võitlema kihutas: bolševike käes on võim, mida käest ei anta. Tšuktšide elujärg pole paranenud — see on halvemaks muutunud. Kirjaoskamatus pole likvideeritud — vastupidi: tšuktšid on kaotamas emakeelt. Tõsi, on elekter, aga seda vajavad rohkem kolonistid, elektergi on asulates, tundrasse pole traate keegi vedanud, kuna tundrasse satub koloniste harva. Elektrit on tarvis piirivalve projektorisse, et merd valgustades takitada tšuktše «salaja» kalale minemast. (Paadid, kui need on kaldale tõmmatud, on okastraadiga ümbritsetud aedikus, mida valvab püssimees.) Kõik muutused, mis sunniti peale ehtbolševistliku vägivallaga, on olnud struktuuraalsed, mitte kvalitatiivsed. Tšuktšide eluiga (praegu 43 aastat) pole pikenenud — laste suremus on kasvanud.

Vaatame seda pisut lähemalt, sest selles faktis peegelduvad kõik euroopalikud (sovetlikud) eelarvamused, ja seda koguni mittepoliitilises sfääris. Laste suremuse kasvu

põhjuseks on sündimajades sünditamise nõue. Imik satub sündimajast hoopis teistsugusesse hügieenilisse keskkonda ning hügieenilise keskkonna järsk muutus põhjustabki alla-aastaste laste kõrge suremuse. Laps peab sündima keskkonda, kus tal tuleb elada. Vanasti, kui tšuktši ja eskimo naised sünditasid põlviliasendis jarangades, jäi rohkem lapsi ellu.

Ma ei kasutanud sõnu hügieeniliselt puhtama ja hügieeniliselt sobimatu, nagu seda tehakse loendamatu-tes propagandartikkelites, mille ülesanne pole muu kui progressi ja sotsialismi kiitmine ning põljarahvuste halvustamine, kui väljakujunenud viletsa meditsiiniteeninduse õigustamine. Asi on selles, et tšuktšidel ja eskimotel — nagu kõigil põhjarahvastel, nagu kõigil rahvastel — oli, hoolimata asjaolust, et nad pesemisel ei tarvitanud vett ega seepi, mis ju hoopis teistest kultuurist ja kliimavõttest pärit, oma, rahvuslik, väliste tingimustega sobiv hügieen, aga see toimis ainult omas kindlas miljöös, miljöös, millest tšuktšid ja eskimod sunniviisiliselt välja kisti. Kõik poronahkadest rõivad ja jalatsid «pesid» inimesi, neid kanti lühikest aega, seejärel tuulutati lumel kaua-kaua. Kuivpesuvahendena kasutati veel taimi ning lõuna pool metsatundras ka niint. Tähendab: hügieen saavutati oma, karmis arktilises kliimas kohaste vahenditega. Oldi puhtad, vaatamata sellele et jarangades polnud dušše, vanne ega bideesid. Ja lapsed sündisid keskkonda, kus nad üles kasvasid. Ja lapsed jäid ellu.

Tänapäeval kannavad tšuktšid peamiselt vene puhvaikasid, mõned õnnelikumad ka lambanahkseid kasukaid. Kummalgi ei ole pesevat ja isepuhastumistoimet. Ja kui kellelgi ongi veel poronahkseid rahvusõivaid (mis alles muuseumides saavad rahvarõivasteks), on neid ometi niivõrd vähe, et sagedaseks vahetamiseks ei jätku, lumel tuulutada ei saa. Põhjus: kolhoseerimine, porode arv, mida pere võib pidada, on minimaalne ja limiteeritud (20—70). Tähendab: rahvusliku hügieeni võimaluste kasutamine on tšuktšidelt röövitud, midagi uut asemele pakutud pole ning tšuktšide eluasemed on tõepoolest räpased võrreldes sündimajade steriilsusega. Ometi ei järeldu tõdengust, et tšuktšitarid peaksid sünditama kodudest eemal, vaid vastupidi: nad peaksid seda tegema just kodudes, et keskkonna muutusel poleks imikule tapvat toimet. Tšuktšitarid võiksid sünditada sündimajades vaid juhul, kui nende lapsed jääksid sündimajadesse elama. Kas üks nõukogude meditsiinibürokraat oleks nõus niisuguse arvamusega? Ei. Tema on oma eelarvamustes samamoodi kinni nagu bolševik,

kes organiseerib nälga külvates kolhoose, kes revolvriga ähvardades sunnib tšuktše jarangadest kolima külladesse, kus veel viletsaid barakkegi valmis ehitatud pole, kes on veendunud, et kooselu ja barakk on tundraüksindusest ning jarangast paremad, kuna ta ise eelistab esimesi teistele. (Kõrvalepõikeks: ehk tundub eestlasele, kel nõukogude korra ajal lubati pidada 1—2 lehma, eespool toodud porode arv — 20—70 — liiga suur, vahest koguni humanistlik. Meenutame: eestlane ei ehita lehmast maja, ei sõida lehmaga, ei kanna lehmanahast rõivaid. Tšuktšipere karjas peaks olema 250—400 poro, alles see tagaks elatusmiinimumi. Poro sünnitab ainult ühe vasika, sedagi mitte igal aastal. 6—7-liikmelisele perele kuluks loomuliku tundraelu puhul toiduks aastas umbes 50, rõivastuseks samuti 50, transpordiks 30 ja jaranga peale 100 poro, kaubavahetuseks elementaarsete tööriistade, tubaka, maitseainete, piirituse jne muretsemiseks samuti ca 100 poro. Arv ongi juba lõhki, sest emaporoosid ja vasikaid lahutada ei tohi. Aga mis siis, kui poeg tahab naist võtta — pruudiluna oli suur, seda nõudis pere väarikus. Eksib see, kes arvab, et toiduporodest jäävad nahad üle ja neid saab kasutada rõivaste ja jaranga tarvis ning et veoporod on otstarbekas pärast ära süüa. Eri vajadusteks minevad porod tuleb tappa eri, aga väga kindlatel aegadel. Porod, mille nahk töödeldakse rõivasteks, tapetakse enamalt jaolt augustis (naisterõivaste jaoks kuu esimesel nädalal, meeste rõivaste jaoks hiljem, lasterõivaste jaoks juba juulis, jalatsite jaoks novembris), mil liha veel süüa ja säilitada ei kõlba. Toiduporod tapetakse detsembris, mil nahk enam töötlemiseks ei sobi. Veoporoosid saab kasutada ainult nartade vedamiseks ja ei millekski muuks. Ainult tänapäeva uhkenimelistes — NLKP XXIII kongressi, Lenini- jne nimeline — sovhoosides kasutatakse porosid mitmes funktsioonis ja tulemuseks on ebakvaliteetset nahad ning maitsetu ja vilets toit. Nõnda

et tšuktši porovajadus on tunduvalt suurem eestlaste lehmavajadusest.)

Aga kui jutt eespool juba hügieeni peale läks, tuleks rääkida ka ühest detailist, mis kaks aastasada tagasi mõnevõrra vapustas eurooplast Tšuktšimaal. Katariina II teenistuses olnud šotlastest maadeuurija Joseph Billings, kes varem oli olnud James Cooki kuulsatel reisidel astronoomina kaasas, kirjutab oma päevikus, et kõige šokeerivama mulje jättis talle see, et tšuktšid õiendavad isiklikke vajadusi jaranga sees ning sunnivad külalisi samuti talitama. Jube on see muidugi, kui seda lugeda aastal 1991, pealegi Euroopas. Ent aastal 1791 oli väljakäigu puudumine päris tavaline asi isegi Inglismaal (muidugi mitte õukonnas, muidugi mitte laevastikus), ja kindlasti polnud see saladus Billingsilegi. Tema on nina kirtsutades soovinud näidata oma kuulumist kõrgematesse ja rikkastesse kihtidesse, rõhutada, et temas ei kadunud džentelmen metsikus Arktikaski. Tollal suhtuti ekskrementidesse nii, nagu meie suhtume väikelapse kakasse — ja seda nii Inglismaal kui Tšuktši poolsaarel. Vapustav on hoopis see, et nüüd on kindlaks tehtud, et taolisel suhtumisel on meditsiinilis-hügieeniline toime ning et šamaanid teadsid seda!

Kuidas resümeerida? Aga väga lihtsalt: kunagi ei maksa teistest oludest, teisest ruumist ja ajast pärit tarkusi mujal rakendada, seda enam, kui tegemist on bolševistlike pseudotarkustega, seda enam, kui neid surutakse peale vägivallaga. Sovetiseerimine on tšuktšidele olnud genotsiid, mis kestab tänase päevani, ja nagu kõiki kommunismi-orje on tšuktšegi sunnitud kuulutama: me oleme kõige vabamad inimesed maailmas, ikka selleks, et uusi orje juurde sigiks. Ja nagu kõikide bolševike ikestatud rahvaste puhul, on tšuktšidegi hulgas hüüdjaid jätkunud. Nende elu on väheke paremaks tehtud, sest nemad on rahvuse väljasuremist soodustanud.

TÄNA KOLM AASTAT TAGASI: EVE PÄRNASTE AVALDUS

Tallinna Linna Rahvasaadikute Nõukogu
Täitevkomitee esimehele

Ärakerjad:

ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele
Tallinna Lenini raj. RSN TK esimehele
ENSV prokuröridele
ENSV massiteabevahenditele

Eve Valdo t. Pärnaste
eluk. Tallinn, Koidu 66-2

Avaldus

Mind sunnib Teie poole pöörduma Teile otse-
selt alluvate isikute häbiväärne ebaseaduslik
käitumine.

25. märtsil k. a. kell 18 väljusin kodust
koos Arvo Pestiga. Paarsada meetrit majast
eemal ilmusid meie selja taha jooksmisest
hingeldavad miilitsad, kes teatasid, et nad on
kriminaaljälitusest («ugolovnoi rozõsk»). Il-
ma igasuguste selgitusteta viidi A. Pesti kahe
miilitsa vahel «Volgasse», mind juhutati teise
«Volgasse» ja sõidutati Nõmme t. 39 ühis-
kondlikku korrakaitsepunkti. Seal istusid pika
laua taga naine ja kaks meest, kes hakkasid
ülemuslikul toonil nõudma, et ma end neile
tutvustaksin. Mind pani see väga hämmasta-
ma ja ma küsisin, kas nad tõesti lasevad
miilitsatel tänavalt suvalisi inimesi püüda ja
tutvustamiseks enda juurde tuua. Nad eitasid
seda ja ma leidsin, et sellises olukorras on
hoopis nemad kohustatud end tutvustama.
Selgus, et mul on tegemist Tallinna Linna
RSN TK sotsiaalkindlustuse osakonna ju-
hataja Irina Kaldega, organiseerimis- ja juri-
dilise osakonna juhataja Andrus Laureniga ja
Lenini raj. RSN TK sama osakonna ju-
hataja Alar Eichega. (Veel üks ruumi sise-
nenud mees ütles mu küsimise peale, et ta on
siseministeriumist («iz MVD»), ent kuna ta
keeldus oma nime nimetamast ja dokumenti
esitamast, nõudsin temalt, et ta otsemaid lah-
kuks, mida ta ka tegi.) Kolmik teatas, et nad
peavad mind vestlemisega kinni hoidma, kuni
linnas kõik lõpeb — üpris masendav perspek-
tiiv, sest kuni Tallinna linn eksisteerib, kestab
seal miski ikka edasi. Et saada selgust, kes
neid on sundinud minuga sellist kummalist
lõpmatuna näivat vestlust pidama, küsisin, ega

järsku ka nemad pole tänavalt vägisi miilitsa
poolt sinna toodud. Kolmik eitas seda, ja kuigi
neil oli vaieldamatult piinlik mulle silma vaa-
data, püüdsid nad säilitada ründavalt ülemus-
likku tooni ja mind endaga vestlema panna.
Mind ei huvitanud taoliselt alanud «vestlus»,
ma tahtsin hoopis kuulda, mida neil on oma
häbematu käitumise õigustuseks öelda. Mingit
arukat vastust ma ei saanud, sest põhjendus,
et nad tahtvat minuga lihtsalt rääkida, oli
ühest küljest murretun ja naeruväärne, teisalt
aga pahaendeline: kui tsiviliseeritud inimesel
on soov kellegagi lihtsalt jutelda, siis annab
ta sellest viisakalt teada ja jätab ka võimaluse
keeldumiseks; kui aga võimuesindajad hakka-
vad oma soovi rahuldamiseks kasutama nii
drastilisi vahendeid, siis ei oska ma küll
arvata, kuhu see võib välja viia. Nähes kol-
mikut küllalt ebameeldivas seisus vaevlemas,
saades aru, et mul pole mingit võimalust lah-
kuda ja pidades mingil määral võimalikuks, et
nad ei pea mind seal oma algatusel kinni,
soostusin ma meie kõigi olukorda kergenda-
ma ja lasksin end vestlusse tõmmata. Pinge
leevenes ja jutt kulges üpris normaalses
õhkkonnas. Nende huvidele vastu tulles rää-
kisin Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei
loomise kavatsusest ja mis abi linnavalitsuselt
selle teostamiseks tarvis oleks (ruumide üüri-
mine, võimalus kasutada ajakirjandust nii
ettepaneku kui vastavasisuliste artiklite ja
teadete avaldamiseks), MRP-AEG tegevus-
sest, võimude ning massiteabevahendite senis-
test inetustest inimeste vastu, kes kuuluvad
nimetatud rühmitustesse. Rõhutasin, et ise-
seisvuse ja sõltumatuse saavutamine peaks
olema iga inimese ja rahvuse loomulikuks
püüdeks, avaldasin kahetsust, et pean nägema
täitevkomitee töötajaid nii häbiväärse rolli
täitjatena. Selgus, et nad olid seal oodanud
juba kolm tundi, kuid miskipärast ei saadud
miilitsaid mulle koju järgi, vaid oodati, kuni
ma väljun. Mind vabastas kell 23.45 kellegi
poolt telefoni teel antud korraldus.

Kirjeldatud situatsioon ja järgnevad küsi-
mused on seda kaalukamad, et 25. märtsil
püüti miilitsate (jälle kriminaaljälitus) poolt
tänaval kinni ja tiriti autosse ka MRP-AEG
liige Tiina Hallik, töökohalt viidi miilitsatega
autosse MRP-AEG liikmed Kalju Mättik ja
Jüri Mikk. Kõik nad toimetati Tallinna eri-
nevatesse korrakaitsepunktidesse, kus nende-
ga vestlesid täitevkomiteede töötajad. Ainult
K. Mättikule esitati sealjuures mingi kutse,
kus oli ettepanek ilmuda Kadaka 177 kor-
rakaitsepunkti, kuid samas ei jätud talle või-

malust ettepanekut mitte vastu võtta. Tiina Hallikule teatas üks «vestlejatest» küüniliselt, et T. Hallik tuli ju sinna ise, vabatahtlikult, «vabatahtlikkuse» rõhutamiseks seisis üks turkse mees demonstratiivselt ukse ees, andes selgelt mõista, et lahkumine ei tule kõne alla. (MRP-AEG liikmed Endel Ratas ja Erik Udam viidi samal päeval miilitsate poolt sunniviisiliselt Paide SAO-sse, E. Ratas sealt edasi ülekuulamisele ENSV Prokuratuuri, kus peeti samal eesmärgil kinni ka sunniviisiliselt kohale toodud MRP-AEG liiget Mati Kii- rendit.) Kõik kinni võetud isikud vabanesid südaöö ajal. Mina kasutasin laual olevat telefoni sõpradele oma asukoha teatamiseks, mispeale kolmik sattus ärevusse ja minu selja taha ilmus miilits, kuid mind siiski ei takis- tatud. Teistele kinnipüütutele öeldi, et helis- tamine on keelatud.

Igaks juhuks teatan Teile juba ette: mind ei huvita Teile võimalik vastus, et nimetatud inimesi oli vaja takistada minemast A. H. Tammsaare ja Linda monumendi juurde 1949. a 24.—25. märtsi suurküüditamise ohvrite mälestuseks lilli asetama, kuna lilled asetamine oli täitevkomitees registreerimata üritus ja ei olevat ka kooskõlas ENSV Ülem- nõukogu Presiidiumi 28. 01. 88. a otsusega, sest kahjustavat sotsialismi huve. Sellist vastust, mis tugines juriidilises mõtteski kriitikat mittekannatavale otsusele, ma juba kuulsin pealesunnituid vestluses Teile alluvate töötaja- tega, ehkki nad ei suutnud selgitada ega põhjendada, kuidas lilled asetamine sotsialis- mi huve kahjustab. Sotsialismi mõiste sisu pole küll piisaval määral konkretiseeritud ja seetõttu on raske määratleda ka sotsia- lismi huve, kuid igal juhul võin ma täie veendumusega öelda, et neid huve kahjustas ja sotsialismi nime määris nii 1949. a suurküü- ditamine kui üks stalinismiaja inimsusevas- tastest kuritegudest, samuti ka muud võimu- depoolsed seadused ja vägivaldsed aktid, mis kestavad paraku kuni tänaseni ja mille lõppu ma ei näe. Vastupidi, mida päev edasi,

seda sagedamini nad hakkavad toimuma vä- hemalt MRP-AEG liikmete ja Eesti Rahvus-liku Sõltumatuse Partei loomise ettepanekule allakirjutanute kallal. Kuid kui siiani osalesid nendes aktsioonides KGB-, prokuratuuri- ja miilitsatöötajad, siis suurküüditamise aasta- päeval lisandusid neile ka rahvasaadikute nõukogude täitevkomiteede töötajad.

Nüüd ma küsin Teil:

1) kes andis rahvasaadikute nõukogude täi- tevkomiteede töötajatele Irina Kaldele, And- rus Laurenile ja Alar Eichele (ning ka teis- tele, kelle nimesid ma kahjuks ei tea) käsu mind, Tiina Hallikut, Arvo Pestit, Kalju Mät- tikut ja Jüri Mikku miilitsa abi kasutades südaööni korrakaitsepunktides kinni pidada?

2) kes andis kriminaaljälituse miilitsatele käsu meid sunniviisil korrakaitsepunktidesse viia?

3) kui meie suhtes kohaldatud vägivald- jaoks ei olegi vaja seaduslikku alust (sest seda ei saanud mingil juhul olemas olla!), kas tähendab see siis, et meid on kuulutatud l i n d p r i i k s ja igaüks võib meiega teha, mida heaks arvab?

4) kui meid on kuulutatud lindpriiks, siis kelle otsuse põhjal?

Eesti NSV Konstitutsiooni § 2 kõlab kau- nilt:

«Kogu võim Eesti NSV-s kuulub rahvale.

Rahvas teostab riigivõimu rahvasaadikute nõukogude kaudu, mis moodustavad Eesti NSV poliitilise aluse.

Kõik teised riigiorganid on rahvasaadiku- te nõukogude kontrolli all ja annavad neile aru.»

Järelikult Te p e a t e s u u t m a m u küsi- mustele täiesti konkreetselt vastata. Vastu- pidisel juhul n õ u k o g u d e võim ju enam ei kehti.

Eve Pärnaste
MRP-AEG liige,
Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei
loomise ettepanekule allakirjutanu

Tallinn, 27. märts 1988

MÜÜT, MÕTE JA MEIE

JAAN KAPLINSKI

Seletamine ja ületamine

Buddhism on huvitat sellepärast, et temas avaldub teooriavälisus, teooriate ületamine selgemini kui teistes filosoofiates ning religioonides. Buddhismi eesmärk pole maailma seletamine, vaid ületamine. See tähendab ka igasuguste formuleeritud ja formuleerimata väidete ületamist, loogiliselt lihtsalt eitamist nagu juba nimetatud Hridaya-suutra. Senise euroopa traditsiooni järgi on teooria koherentne väidete süsteem, mis ei sisalda vastuolusid. Vastuolusid sisaldav teooria kaotab mõtte ja väärtuse, kuna temas kehtivad kõik võimalikud väited — see on formaalloomika elementaarne tõde, mis oli selge ka keskaja skolastikutele. Tõepoolest, ilma formaalloomika valemitesse laskumata on selge, et näiteks aritmeetika, kus ühtaegu kehtivad väited, et kaks korda kaks on neli ja kaks korda kaks ei ole neli (on näiteks viis), ei ole üldse mingi aritmeetika, tema järgi ei saa rehkendada. Kui teoloogia tunnistab ühtaegu, et Jumal on loonud maailma ja et ta ei ole loonud maailma, siis ei ole selle teoloogiaga samuti suuremat peale hakata. Vähemalt ei saa selle abil enam maailma ja Jumala plaane seletada. Seda on aga läänemaises traditsioonis alati väga tahetud teha. Teoloogid on olnud usu advokaadid, kes kõiki filosoofia võimalusi appi võttes katuvad tõestada mõnede põhiliste usuväidete õigsust, lepitada inimesi usutõdedega, mis omakorda saaksid inimest lepitada paradoksaalse ja kohutava tõelusega.

Paraku ei ole ükski teoloogia suutnud seda päriselt teha. Paradoksaalse tõeluse seletamine harmooniliseks, Jumala hea ja õiglase plaani järgi loodud maailmaks on toonud uusi paradokse ja pahandusi inkvisitsiooni ja ususõdadeni välja. Ma usun, et inkvisitsioon sündis peamiselt sellest, et Läänes püüti ühte liita religiooni ja ratsionaalset maailmaseletust. Ei aidanud sellest, et usk oli pragmaatilisel õige, tuli ka näidata, et ta on loogiliselt õige. Isegi sellest oli vähe, usk pidi olema ainuõige. Religiooni põhidogmad nagu loomine eimiskist, Jumala headus, õpetus kolmainsusest, Isa ja Poja samasus, Jeesuse neitsistsündimine, surnute ülestõusmine ja igavene elu on ajatud, õiged igal pool ja kõigile. Usutõed on objektiivsed, mitte subjektiivsed, nende kehtivus ei sõltu

sellest, kes neisse usub või neid väljendab. Selles avaldub Lääne vaimu platooniline idealism. Tõdesid, ideesid, dogmasid on siin peetud primaarseks, inimest, subjekti sekundaarseks. Küsimus on ju ikkagi selles, kas inimene usub olemasolevat, ideaalselt eksisteerivat ning kehtivat tõde, mitte selles, mida see tõde temale tähendab, kas üldse midagi tähendab ja mis mõju tal inimesele on. Endastmõistetavaks peeti, et see mõju on igal juhul hea.

Läänemaine religioosus on valdavalt omaks võtnud idealistliku realismi ja ratsionalismi. Tõde on objektiivne nagu mõistus, *ratio*'gi ja subjektiivsusel on negatiivne tähendusvarjund. Subjektiivsus, näiteks emotsioonid, võib inimest tõe tunnetamisest kõrvale kallutada, subjektiivsusest tuleb üle saada. Mõte, et tõde võiks olla subjektiivne, sõltuda inimese eripärast, et eri inimestel võiksid olla oma tões, mida ka eri meeleoludest väljendatakse, on Lääne klassikalisele traditsioonile võõras. Pole siis ka ime, et kvantmehhaanika oma määramatuse printsiibiga ja arusaamaga, et eksperimendi tulemus ei väljenda objektiivsust, vaid objekti ja subjekti vastasmõju, tekitas Läänes nii suurt segadust. Ida-Aasias võeti kvantmehhaanika vastu ilma erilise üllatuseta — siin oli buddhistlik ja taoistlik maailmanägemine talle pinna paremini ette valmistanud.

Arusaam tõe objektiivsusest ja ratsionaalsusest tähendab ka seda, et ei pöörata palju tähelepanu inimese «minale» ja psüühikale. Ka inimese ideaal on objektiivne, inimest käsitletakse-kirjeldatakse täiesti objektiveeritud mudeliga, kus Voorused ja Patud omavahel võitlevad. Kahest keskajal eksisteerivast teoloogilis-filosoofilisest traditsioonist — aristotellikust ja augustinlikust üks, aristotellik, millesse kuulub näiteks väga mõjukas tomistlik filosoofia, jätab inimese «mina», subjektiivse ja individuaalse üsna tähelepanuta objektiivse ja üldise kõrval. Illustratsiooniks sellele võib olla Aquino Tooma arusaam, et inglid pole indiviidid nagu inimene, vaid igaüks neist on nagu liik, üldmõistele vastav olevus. Sealjuures on Aquino Tooma filosoofia veel tunduvalt mõõdukam äärmuslike idealistide omast, kelle meelest isegi inimõtlemine pole sedavõrd individuaalne tegevus kui jumaliku mõtlemissuuna kaja meis.

Pole ime, et seal, kus abstraktne mõtlemine, üldmõisted, dogmad ja teooriad olid

nii olulised ja reaalsed, tuli asju ja inimesi nende järgi painutada. Kui inimene ei võtnud omaks kõigile ühist ja objektiivset Tõde, siis oli tal kas midagi viga, ta ei saanud tõest aru või oli ta Tõega vaenujalal. Ta vajas kas ravi või õpetamist või siis tuli ta kahjutuks teha nagu vaenlane kunagi. Nii katoliikliku, protestantliku kui kommunistliku inkvisitsiooni taga oli sama arusaam tõe objektiivsusest ja universaalsusest. Inimest, kes ei võtnud omaks marksismileninismi, kasvatati, kui ta kasvatusale ei allunud, võeti appi psühhiaatria või repressioonid. Ainsast Tõest erinevaid tõdesid ei olnud olemas. Nad olid eklskuid, ebatõed ja nende taga oli Vaenlase, Saatana või rahvusvahelise imperialismi kavatus.

Nii vaadati inimest tegelikult nagu materialiseerunud mõistet või väidet, mis pidi sobima ainuõigesse teooriasse, süsteemi. Sobimatu tuli ümber sõnastada või siis teooriast, see on maailmast eemaldada, heita kas vangitorni, tuleriidale või gaasikambrisse (mida kasutasid nii NKVD kui SS). Inkvisitsiooni protseduurides oli oluline see, kuidas inimene end defineeris, kas õige katoliiklasena (luterlasena, nõukogude inimesena) või ei. Nii inkvisiitorid kui ketserid olid enamasti üht liiki inimesed: mõlematele oli oluline end õigesti defineerida. Seda tehti usuliste vormelite kaudu, mille hulka kuulub näiteks meil kreedona tuntud: «Mina usun ühe Jumala, taeva ja maa looja sisse jne. . .» «Ketser» defineeris end teisiti, näiteks keeldudes tunnustamast surnute ülestõusmist või kiriku võimet patte andeks anda. Kuna ka ketser pidas oluliseks dogmasid, vormeleid, sõnu, kuna ka tema oli realist ja ratsionalist, oli tallegi oluline esitada õigeid teoreetilisi seisukohti. Inkvisiitor pidi ta sellelt tabama. See oli hõlpus, kui ketser vastas küsimustele otse ja siiralt. Mõnel puhul ta aga keerutas ja püüdis ülekuulajat sisse vedada, näiteks vastas küsimusele, kas ta usub, et S on P, et miks ta ei peaks seda uskuma, või et kes siis seda ei usu. See oli inkvisiitorile ohu märk.

Nii inkvisiitorid kui enamik nende ohvriest pidasid oluliseks sõnu ja sõnastusi. Inimese olemuse määras sõna, mitte see, mis ta selle sõnaga mõtles, mis see talle tähendas. Usk oli teatud sõnastuste omaksvõtmine. Kõik inimesed, kes olid nõus samade sõnastustega, olid sama usku, kuigi nad võisid nende all mõelda hoopis eri asju. Sõnade mõistmise erinevusi ei peetud oluliseks sõnade samasuse kõrval. Läänemaine vaim ja religioon olid ja on nüüdki väga formaalsed. See loob ühtsuse illusiooni nii usus kui näiteks poliitikas, annab aga nendele, kes ei pea vormi ja sõnastust nii oluliseks, suuri vabadusi.

Kristlase ja katoliiklase sildi alla on mahatunud tegelikult igasuguseid inimesi. See silt tähendab vähe praegugi, tähendas aga eriti vähe keskajal, kui katoliikluse kõrval Lääne-Euroopas muud usku polnudki. Skolastiline filosoofia tunnistas, et tegelikult oli mõnel filosoofil, kes end loomulikult katoliiklaseks nimetas ja ehk ka pidas, rohkem ühist islami või juudi filosoofiidega (Avicenna, Averroes, Maimonides) kui mõne kristlasest ametivennaga, rääkimata külavaimulikust või müstikust. Skolastikas olid olemas kõik filosoofia põhisuunad materialismist äärmusliku platoonilise idealismini, kuigi formaalselt pidanuksid filosoofid olema nii põhilistes asjades nagu Jumala, vormi ja substantsi mõiste ühel meelel. Kuid nad ei olnud seda kiriku võimu hiilgeajal ja ei ole nüüd. Kas tänapäeval on filosoofias ja religioonis vaadete erinevused suuremad kui siis? Nii enamasti arvatakse. See ei pea aga tingimata nii olema. Vahe vaimse kliima vahel tollal ja nüüd pole tegelikult väga suur. Vahed saavad lihtsalt selgemini avalduda, neid ei pea enam varjama sarnase sõnastuse taha nagu siis. Kuid sarnasus sõnastustes ja kreedodes on petlik.

Võidakse väita, et sõnades väljendatu on põhiline, olemuslik, et need, kes end tunnustavad näiteks kristlasteks, katoliiklasteks, luterlasteks vms, on milleski põhilises ühel meelel. Kas aga väljendab sõnastatu kõige paremini kõige olulisemat? Ja mis on oluline? Mis on olemuslik? See toob meid lähedale skolastikute vaidlustele universaalide reaalsuse üle, mida ühed, realistid, uskusid, teised, nominalistid, mitte. Nominalistlikult positsioonilt vaadates ei pruugi ühtsete sõnastuste taga olla midagi olulist ega isegi mitte selget. Tegemist võib olla vaid rühma, kollektiivi solidaarsuse hoidmiseks rituaalselt korrutatavate lausetega, mis on liigest kasutamisest kaotanud ühese tähenduse. Kiriku ja kristlaskonna ühtsus võib olla rohkem illusioon kui tõelus. See ühtsus oli omal ajal sotsiaalne fakt, kuid ei ole kunagi olnud vaimne fakt. Sõnastatav, teoretiseeritud kristlus ei ole kunagi olnud ühtne. Tegelikult ei ole kristlust olemas olnudki. On olnud hulk inimesi, kes mitmel põhjusel, küll veendumusest, küll harjumusest, küll hirmust karistuse või üksinduse ees, küll esteetilistel või filosoofilistel põhjustel, on olnud valmis tunnustama teatud laused õigeks ja võtma osa teatavatest rituaalsetest toimingutest. See on kõik.

Suure massi hulgas, kes end kristlasteks kutsuvad, on muidugi olemas inimrühmi; keda ühendavad tõepoolest ühised kogemused, kellele sõnad «Kristus», «Jumal», «Iunastus» ja teised tähendavad tõepoolest üht ja sama. Need rühmad ei ole aga suured, neisse ei

kuulu ilmselt rohkem kui mõnisada inimest, suuremas rühmas ei ole enam võimalik hoida isiklikku emotsionaalset kontakti. On huvitav, et just Poolas, kus kirik on erakordselt populaarne ja võimas, kohtasin katoliiklasi, kes ei olnud rahul kiriku formalismiga ning püüdsid elada tõelist usu-elu väikestes rühmades, mille eeskujuks olid algistikogudused. Eks koonduti need usklikud nagu baptistid või metodistid, kellele on oluline usuline kogemus ja selle jagamine teistega, väikestesse rühmadesse, moodustamata nii formaalselt organiseeritud kirikut kui katoliiklased. Sama käib ka «uute religioonide» kohta Läänes nagu krišnaism, buddhism või islam. Nende tekkimine on midagi Lääne ühiskonnale ja vaimule omast ning ei pea sugugi olema alla-kaigü märk, nagu on kombeks arvata.

Igasugu usurühmi sündis Rooma impeeriumis juba ammu enne impeeriumi langusaega. Mõned neist pungusid ja levisid laialt, nagu Isise kultus, mitraism ja kristlus, mis hiljem kõik teised välja tõrjus. Asjale võib vaadata ka nii, et loobudes oma algsest vabakoguduste assotsiatsiooni vormist ja muutudes jäigalt ja formaalselt kontrollitud kirikuks, hiljem veel riigikirikuks, sai kristlusest midagi muud kui kristlus, kristlus lakkas olemast. Jäi hulk inimesi ja hulk uskumisi, mis pidid mahtuma ühe kristliku sildi alla — peale selle sildi aga ei ühendanud neid inimesi õieti miski.

Kui ühe sildi all võib olla äärmiselt erinevaid inimesi ja vaateid, kas ei saa olla ka vastupidi, see tähendab, kas ei saa eri siltide all olla samasuguseid, samamoodi tundvaid ja mõtlevaid inimesi? Seda on pidanud võimalikuks eriti mitmesuguste müstiliste voolude pooldajad. Islamiilma kõige kuulsamaid müstilisi luuletajaid Dželaluddin Rumi on öelnud, mõeldes eri religioone, et lambid on erinevad, valgus aga, mis tuleb teispoolsusest, on sama. Kõigis religioonides on olemas niisugune müstiline alge, pürgimuse teistsuguse, vabastava kogemuse poole. Mõnikord eeldatakse, et see kogemus on lihtsalt tuntud ja omaks võetud usutõdede läbikogemine, valgustus, mis näitab inimesele selgelt seda, mida pühad raamatud ja usuisad on õpetanud. Mõnikord aga võetakse müstilist kogemust hüppena tundmatusse, imelisse kogemusse, mida ei ole keegi suutnud adekvaatselt kirjeldada. Ratsionaalsemad vaimud näiteks Indias ja Hiinas on püüdnud ka seletada, miks müstilist kogemust ei saa tavalisele kirjeldada. Kõige lihtsamini öeldes on asi selles, et keelt kasutades eeldame me mitme asja kehtivust, olgu need loogika põhiseadused (identsuse ja vasturääkivuse seadus) ning kindla «mina» olemasolu. Kogemuses,

mis ületab nende loogikaseaduste ja tavalise minakujutelmata piirid, muutub ka keele ja keele abil kirjeldatu vahetult. Tavakogemusest rääkides on faktide ja nende kirjelduse vahel selge, tihti isegi üksühene vastavus. «Võti on mati all» ei saa öelda väga mitmel viisil — ja kirjeldus on ühetähenduslik, st kui «Võti on mati all», siis võti on mati all. Näib aga, et kogemuse puhul, mida läänemaailmas tavatsetakse nimetada müstiliseks, selline keele ja kogemuse korraldatud vastavus ei kehti. Ühel kogemusel ei ole enam üht õiget, normaalset kirjeldust, võimalikke kirjeldusi on palju ja ükski neist ei ole adekvaatne, kuna erilist, tavalistest raamidest väljuvat kogemust tuleb kirjeldada tavakogemusena.

Et rõhutada oma kogemuse erakordsust, ebamaisust, on müstikud kasutanud keelt erilisel viisil, vahel rõhutatult ebaloogiliselt, paradoksaalselt, metafoorselt. Teise tõeluse, müstilise kogemuse vastandamine sellele tõelusele, sellele kogemusele on müstilistes tekstides väga tavaline. Kristlikus traditsioonis on vaimust osasaanu, Kristusega osadust kogenu sellele maailmale surnud. Buddhistlikus traditsioonis räägitakse «teisele kaldale läinust». Juba nimetatud Rumi räägib ühes luuletuses minavormis maailmavaimust:

*Ma olen olnud öid askeetidega kloostris,
ma olen maganud paganate kõrval iidolite
ees.*

*Ma olen armukadedana piin, ma olen haige
vaev.*

*Ma olen nii pilv kui vihm: ma olen
sadanud aasadele.*

Sufistlikus müstilises luules on tavaline oma tavaidentsuse lõhkumine paljudesse osadesse: mitmes luuletuses räägib poeet sellest, et ta on olnud ja on kõigivõimalikkudes asjades ja olendites. India traditsioonis on tavaline ka eitav väljendus: inimene ja Jumal ei ole see ega teine, nirvaana ei ole kirjeldatav mingite atribuutidega nagu Buddha loomuski. Mõnel puhul on rõhutatud ka müstiku või tema jumala kummalisust, allumatust tavalistele reeglitele. Johannese evangeeliumis räägib Jeesus nii: «Vaimuhingus hingab, kuhu tahab, ja teie kuulete tema häält, aga ei tea, kust ta tuleb ja kuhu ta läheb. Nii on iga vaimuhingusest sündinu». Tõlge on minu enda oma, märkida tuleb, et sõna «pneuma», mida tavaliselt tõlgitakse «vaimuks», on samas tekstis nii tuule kui vaimuhinguse tähenduses. Lõigu algus tõlgitakse tavaliselt «Tuul puhub, nagu tahab». Hiina taoistid ja buddhistid armastasid end analoogisel viisil võrrelda «pilvede ja veega» (hiina *yunshui*).

See näitab, et müstikas on sageli selgelt

rõhutatud tavakogemuse ületamist ja eitamist. Tavakogemusega seostub tema filosoofiline seletamine ja usupraktika, mida see filosoofia omalt poolt õigustab. Tegemist on süsteemiga, mis kaldub olema konservatiivne. Ta pakub maailma ja käitumise seletuse ning õigustuse ning ei stimuleeri inimest väljuma selle maailma piiridest. Pole siis ime, et müstikas on sageli tunda trotsi ja mässu, müstikud on tihti konfliktis religioossete autoriteetidega ja vastandavad end neile. Teame hästi Jeesuse ja tema aja juudi usumeeste pidevaid tülisid, mis Jeesusele lõppesid traagiliselt. Traagiliselt lõppes ka mitme islami müstiku elu, kes eksiõpetuste levitamise ja inimeste ässitamise eest hukati.

See, et müstikuid jälitati, tähendab, et neid kardeti. Vahel tuli see kartus müstikute sidemetest revolutsiooniliste liikumistega, enamasti aga lihtsalt sellest, et nende kogemusest sündinud isepäisus ohustas ametliku usu dogmasid ja institutsioone. Nii kristluses, islamis kui judaismis, mis on nende mõlema emareligioon, on tunnetuslikult domineerinud maailma seletamine, maailma ületamine on jäänud kõrvale ja sellesse on suhtunud kahtlustavalt. Muidugi on maailmatunnetus vaid üks religioonide aspekt, ta on aga üks olulisemaid. Kuna religioon minevikus oli omamoodi kultuuri kvintessents, temas peegeldusid hästi kultuuri põhijooned, siis võiksime nii religioone kui kultuure jaotada kaheks põhitüübiks selle järgi, kas nad kalduvad maailma seletama või ületama.

Maailma seletamine domineerib kristlikus ja islami maailmas, mille piirides eksisteerib killukestena ka juutlus. Siin on väga olulised teoloogilised ja filosoofilised süsteemid, filosoofias domineerib (tihti ratsionalistliku hoiakuga) realism, usk maailma kirjeldatavusse keele abil. Nominalismi, mis eitab keele ja maailma lähedust, suhtutakse tõrjuvalt. Üht filosoofiat või teoloogiat peetakse teistest õigemaks, oma religiooni ainuõigeks. Müstikat kahtlustatakse, kiusatakse taga või püütakse allutada kontrollile. Sallimatus on tavaline.

Maailma ületamine domineerib seal, kus on tugev buddhismi ja taoismi mõju, seega Hiinas, Jaapanis ja mujal Kaug-Idas. Seal ei ole filosoofilistel süsteemidel olnud nii määravat tähtsust kui Läänes, kaheldakse maailma seletamise võimalikkuses keele abil, soositud ei ole ka ratsionalism. Nominalism on populaarsem kui realism, maailma peetakse üldiselt lõpuni mõistetamatuks ja kirjeldamatuks tavamõistuse ja tavakeele abil. Müstika on religiooni keskmeid ja temasse suhtutakse lugupidavalt. Üht filosoofilist suunda, üht maailmakirjeldust ei peeta ainuõigeks, kuna ükski neist ei saa haarata

haaramatut. Usuline sallimatus on tundmatu või väga haruldane. Selle suhtumisega sobib ka konfutsianism oma traditsionalismiga ja leebe skepsisega erilise kogemuse vastu. Konfutsianismgi ei ole põhiliselt huvitatud maailma seletamisest, vaid sellest, kuidas inimene selle maailmaga, ennekõike teiste inimestega harmooniliselt läbi saaks.

India religioonid ja kultuur sisaldavad mõlemaid jooni. Siin on müstika, maailma ületamine alati olnud oluline, samal ajal aga on Indias loodud suurejoonelisi filosoofilisi sünteese nagu sankhya või vedanta. India filosoofias kohtame nii äärmuslikku realismi kui nominalismi, usulist sallimatust aga on esinenud äärmiselt harva. Küllap tuleb see suuresti sellest, et juba väga varastel aegadel on nii jumalast kui inimesest isiksuse tuuma, tema «mina», peetud transsendentaalseks, kättesaamatuks tavakogemusele ja kirjeldamatuks tavakeele abil, mis küll sobib muude asjade kirjeldamiseks, filosoofia arendamiseks. India suured süsteemid erinesid läänemaistest oma avatuse poolest.

Buddhism seab kahtluse alla ka tavakogemuse, tavamaailma kirjeldatavusse keele abil, kujutlused maailma loogilisest struktuurist, osutades sellele, et igasugune maailma rangem kirjeldus viib paradoksile. Nagarjuna püüab näidata, et tegelikult on kõik transsendentaalne, meie elementaarkujutlused asjadest, liikumisest, põhjuslikkusest jne on vastuolulised ja valed. Meie skeemi järgi võiks öelda, et Nagarjuna meelet ei saa tõelust üldse seletada, ainult ületada. Temast lähtuv filosoofia muutub omamoodi metafiloofiaks, filosoofia ja keele kriitikaks, mille pragmaatiline ülesanne on päästa inimesed seletava filosoofia haigusest ja suunata täielikult ümber hindama ja muutma oma vahekordi tõelusega, sealhulgas muidugi ka iseendaga. Paralleelid viimase saja aasta Euroopa filosoofiasse ilmunud «keele kriitikaga», mida esimesena püüdis teha kirjanik ja filosoof Fritz Mauthner ja mille muutis tavaliseks praktikaks Ludwig Wittgenstein, on selged. Huvitav on see, et Fritz Mauthner suhtus suure süm-paatiaga müstikasse, tema lemmikud olid nii keskaja filosoof Eckhart kui hiinlane Zhuangzi.

Müstika hõngu on kahtlemata ka Wittgensteini ümber, kes oma esimeses teoses «Tractatus logico-philosophicus» leiab, et faktide ja probleemide ring, millest saab mõistlikult rääkida, on palju väiksem, kui senine filosoofia on tunnistanud. Nii Jumal, eetika, õnn ja õnnetus kui inimese «mina» jäävad väljapoole faktilise ja kirjeldatava maailma piire. «Millest ei saa rääkida, sellest tuleb vaikida», lõpetab Wittgenstein

oma «Tractatuse». Temast saaksid väga hästi aru Nagarjuna, Zhuangzi, zen-õpetajad kui ka paljud keskaja müstikud. Võib küsida, kas Wittgensteini filosoofia märgib mingit olulist murrujoont Euroopa kultuuris, senise Ida—Lääne erinevuse erosiooni algust, millele aitasid kaasa ka paljud muud liikumised, näiteks teosoofia. Kui Lääs võtab täiesti omaks Wittgensteini algatatud mõtlemisuuena, ei ole ta enam see Lääs, mis ta oli viimase sajandivahetuseni.

On aga olemas ka võimalus, et Wittgensteini loodud suund lõppude lõpuks tõrjutakse tagasi nagu nominalistlikud ja müstilised voolud varasematel aegadel ja Lääs pöörduvad oma põlise ratsionalistlik-realistliku traditsiooni juurde tagasi. Selle märgiks võib olla praegune traditsionalistlik suund religioonis, mis on kahtlemata seotud mõjuka neokonservatismiga. See toob aga arvatavasti kaasa hoiakute jäigenemist, mis avaldub juba praeguse paavsti poolt vanameelsuse poole tüüritavas katoliku kirikus kui ka näiteks abordivabaduse ja immigratsiooni piiramises. Kui need tendentsid tugevnevad, võib Euroopast tõepoolest kujuneda konservatiivne ja muule maailmale suletud «Festung Europa», millest äsja kirjutas soome esseist Johannes Salminen. Selle Euroopa kindluse tornis lehviks muidugi kristlikke väärtusi rõhutatav neitsi Maarja tähepärga-lipp, mille alla koguneksid need, kelle jaoks praegune läänemaadel valitsev vabadus tähendab vaimset kaost ja eetilist ning kultuurilist allakäiku. Selliseid inimesi on küllalt, neid on ka Eestis. Ma ise nende hulka ei kuulu ja ei ole kunagi hästi aru saanud, miks peaks näiteks kristlased nii ihalema keskaega. Ma ise võtaksin katoliku maailmast endale eeskujuks näiteks nominalist Occami ja humanist Erasmusse, kelles ei ole nii palju läänemaist hirmu vaimse vabaduse ees.

On tõepoolest nii, et veel mõnedsajad aastad tagasi oli vaimset vabadust Kaug-Idas ja Indias palju rohkem kui islamimaadel ja Euroopas. Hiina talupojad võisid olla verivaesed, nii et nad vahel müüsid nälja hirmus oma lapsi. Kuid niisugust talupoegade müümist või vahetamist jahikoerte vastu, nagu juhtus veel kahesaja aasta eest Eestiski, Hiina ajalugu ei tunne. Ei tunne ta ka inkvisitsiooni laadis sorimist inimese uskumistes ja mõtetes. Sama kehtib India kohta. Mõlemates maades said enam-vähem vabalt areneda igasugu religioonid, mis lääne pool olid keelatud või pidid harrastama mimikrit, et alles jääda.

Müstikutel õnnestus see allesjäämine ortodoksses Lähis-Idas või Euroopas päris hästi. Kuna nad ei usu maailma seletamisse, sellesse, et on olemas üks ainuõige teooria,

teoloogia või filosoofia, on nad valmis formaalselt aktsepteerima selle, mis parajasti kehtib, olgu see katoliiklus, islam või luterlus. Selle kattevarju taga mõeldakse oma mõtteid ja aetakse oma asju.

Vahel on vaja oma müstilist praktikat ja filosoofiat kehtivaga ka teoreetiliselt lepitada. Ka selleks on olemas vahendid. Kõige paremini on nad välja töötatud islami piirides. Seal ei ole üldiselt mõeldav Muhammadi ja tema Koraani autoriteedis kahtlemine. Kahelda saab aga selles, kuidas Koraani tõlgendada. Nii leiavadki müstikud, et Koraanil on mitu tähenduskihti — avalik (zahir) ja varjatud (batin). Esimene on lihtsamatele vaimudele, kes leiavad sealt kindlad käitumisreeglid, käsuõpetuse, nagu meie seda nimetame. Virgematele vaimudele avanevad Koraanis varjatumad tähendused, neile räägib püha raamat hoopis muid asju. On võimalik, et vaimselt arenedes leiab inimene Koraanist õige mitu tähendust. Võib küsida, kas need tähendused saavad olla üksteisega vastuolus. Siin erinevad islami koolkonnad omavahel. Meile kõige tuttavam islam suhtub varjatud tähenduses kahtlusega ja usaldab vaid avalikku, sõnasõnalist tähendust. Teine, eriti Iraani šiiismis levinud arusaam on, et mõlemad tähendused või tähenduskihid on olemas ja olulised, üks aga ei eita teist, avaliku ja varjatu vahel on harmoonia.

See tähendab ka, et müstik ei pea tingimata eitama ortodokssset, avalikke tähendusele toetuvat teoloogiat, nagu Einsteini teooria ei eita Newtoni oma, vaid täiendab ja avardab seda. Müstika ei ole siin revolutsiooniline. Kolmas koolkond, mille tuntumad esindajad on ismailiidid, kes saarekestena asuvad Kesk-Aasias, Lähis-Idas ja Jeemenis, ei pea Koraani avalikku tähendust oluliseks, seal esitatud käsuõpetust inimestele tingimata kohustuslikuks. 1164. aasta augustis kuulutasid ismailiidid muide oma tähtsamas keskuses Alamutis välja «Suure Ülestõusmise», mis tähendas inimeste vabastamist igasuguste käsuseaduste ja reeglite alt. See andis muidugi põhjust süüdistada ismailiite kõiksugu kõlvatustes. Analoogset umbusku, hirmu ja laimu on tunda saanud paljud teised müstilised liikumised, kui nad pole olnud piisavalt ettevaatlikud, et maskeerida oma arusaamu vaimsest vabadusest.

Analoogne on pilt judaismis ja kristluses. Need müstilised voolud, kellel oli piisavalt tarkust, et hoiduda ortodoksiaaga tülli minemast, said siin rohkem või vähem vabalt tegutseda. Neil aga, kes ametlikkudes dogmades kahtlesid, läks halvasti, nagu «vaba vaimu vendadel ja õdedel» või Florise Joachimi õpetuse pooldajatel, kes leidsid, et igal ajastul on oma tõde. «Isa ajastu» tõde

oli käsuõpetus, «Poja ajastu» tõde oli evangeelium, «Püha vaimu» ajastu tõde on vabadsus ja armastus, mida ei piira mingid reeglid.

Seal, kus valitseb maailma seletamine, usk teooriatesse ja teoloogiatesse, on müstikutel aga igal juhul raskem kohaneda kui seal, kus niisugust sundusku ei ole. Kuna iga mõju sünnitab vastumõju, siis on loomulik, et ateism ja muu opositsioon kehtivale usule ja valitsevale kirikule levis nii laialt just Euroopas, kus ühe religiooni võim oli kõige jäigemini kehtima pandud. Inimiskuses toimuvad analoogsed protsessid kui ühiskonnas — läänemaine müstika on sageli väga romantiline ja pateetiline, temas on oluline eitus, tavakogemuse ja tavaarusaamade ületamise rõõm, imelise kogemuse õhin ja üllatus. Lääne müstikud asuvad enamasti kahe ilma — tavakogemuse ja müstilise kogemuse piirimal ja kulutavad palju aega mõlema võrdlemisele.

Indias ja Hiinas, kus maailma seletamine ei ole saanud sääraseid sundvorme kui

Euroopas ja Lähis-Idas, on müstikas vähem niisugust võrdlemist. *Chan-(zen-)*traditsioonis vaadeldakse asja nii, et alguses, kui kogemus on värske, tundub see imeline ja põnev, hiljem saab inimene aru, et tegelikult ei ole midagi erilist juhtunud. Virguv vaim saab aru, et jõed ei ole jõed ja mäed ei ole mäed — kõik on hoopis imelisem ja suurem, kui mingi kirjeldus saab näidata. Ta rõhutab seda, et uus kogemus on midagi enamast kui vana, kirjeldusest sõltuv, nimesed kinni olev. Hiljem, kui algne õhin on möödas, on jõed jälle jõed ja mäed jälle mäed. Vaba inimene võib kasutada endisi sõnu ja kirjeldusi, kuna igasugune kirjeldus on meelevaldne. Kõige kaugemale jõudnud müstikut ei ole märgatagi, et ta oleks saavutanud mingeid imelisi kogemusi. Virgunud inimesele on puulõhkumine müstiline tegevus ja vaade koduuskelt metsa poole sama imeline kui vaade paradiisi. See, kes jõudis tavalisest ebatavalisse, saab viimaks aru, et ebatavaline on tavaliseski. Ning ta tuleb tagasi tavalise juurde, koju nagu kord Buddha.

VAATENURK

TOOMAS VARRAK

Kas teooria või hüpotees?

HARRY ECKSTEIN. STABIILSE DEMOKRAATIA TEOORIA. Inglise k tlk T. Tiivel. «Valgus», Tallinn, 1990. 68 lk. 5000 eks. Hind 0.85 rbl.

Liberaliseerimisaeg on eesti avalikku ellu toonud arvukalt politoloogi nime kandvaid asjatundjaid, kes sõnas või kirjas löövad kaasa vana režiimi ideoloogiliste alustalade koristamisel ja uue poliitilise süsteemi rajamisel. Kirjas esitatu kuulub žanriliselt enamasti siiski publitsistika valdkonda, sest Läänes levinud tähenduses politoloogia ehk poliitikateadus Eestis praktiliselt puudub. Viimase aasta-kahe jooksul on küll tehtud pingutusi selle loomiseks, kuid nii nõudlikus kultuurivaldkonnas nagu teadus ei saa tõsiseid, autonoomse väärtusega tulemusi niipea oodata. Meie lähtepositsioone silmas pidades ei ole muidugi välistatud, et politoloogia nime all õilmitseb edasi teaduslik kommunism oma normatiivse mõtteviisiga. Uuem eestikeelne trükisõna pakub ka selliseid näiteid.

Nüüd on kirjastus «Valgus» toonud lugejani esimese raamatukese, millest võime järele vaadata, mida Lääne teadus ja kultuur politoloogia all mõistab. Kuigi käsitlus hõlmab kitsast lõiku politoloogilistest uurimisvaldkonnast, ilmneb sellest piisavalt selgesti teadusliku kommunismi ja politoloogia erinev lähene-

misviis oma uurimisainele. Nii mõnigi pettub lootuses leida raamatust salatarkusi sellest, kuidas teha õigeid otsuseid või ehitada stabiilselt funktsioneeriv poliitiline süsteem, mida raamatu pealkiri näib lubavat. Samal ajal peaks H. Ecksteini tekst stimuleerima neid, kes soovivad vabaneda ideoloogilise dressuuri kammitsaist, tahavad õppida midagi uut ja huvituvat poliitikast rohkem sellisena, nagu ta on, mitte nagu ta ideoloogiliste ettekirjutuste kohaselt olema peaks.

Nagu Rein Taagepera eessõnas ütleb, on autor tuntud ameerika politoloog. Ehkki meie ettekujutus ameerika või euroopa politoloogias on ähmane, teame hästi, kes on Rein Taagepera. Tema sõnades pole põhjust kahelda. Kui keegi seda siiski teeb, võib ta leida kinnitust 60ndate aastate Ameerika Teadlaste Biograafilisest Leksikonist (*American Men of Science*, 1962). Kuidas H. Ecksteini käsitlus eesti lugejani jõudis, pole ka raske arvata. Usun, et R. Taagepera soovitusel. Et see päris õnnestunud ei ole, seda püüan alljärgnevalt näidata. Siiski ei tule märkusi mõista kui vihjet, et H. Ecksteini raamatu avaldamine eesti keeles oli ülearune. Lihtsalt esimene eestikeelne politoloogiaramat oleks võinud oma ülesannet veelgi paremini täita.

Kuna eestikeelset teaduslikku politoloogia- kirjandust pole praktiliselt olemas, olnuks puhta platsi täitmist sobiv alustada millegi asjalikumaga kui ühe spetsiifilise teooria esi-

tamisega. Tuleks silmas pidada, et politoloogia on valdkond, kus teooriaid kasvab kui seeni. Nagu selgub raamatu eessõnast, on stabiilse demokraatia teooria sünniaastaks 1961. Seega on tal piisavalt vanust, et elujõulisuse korral ajada juuri ning harusid monograafiate, koolkondade jm näol. Eestist on ameerika politoloogia arengu üle raske otsustada. Kuid sellesama R. Taagepera eessõna järgi paistab, et omaaegsele mõttevõlgatusele ühiskonna eri tasandite võimustruktuuride kongruentsi tähtsusest stabiilse demokraatia tagamisel (selles teooria tuum seisnebki), ei ole poliitikateadusel peale H. Ecksteini Norra-raamatu (*Division and Cohesion in Democracy: A Study of Norway*, 1966) midagi olulist lisada. Stabiilse demokraatia teooria on jäänud nähtavasti tänaseni välja arendamata, temast pole saanud üldisemalt aktsepteeritud õpetust. Arvatavasti teenib kongruentsiteooria Lääne politolooge rohkem mõttepolügoonina vabadel hetkedel kui stardiplatsina teaduslikus uurimistöös. Kindel aga on, et üheksakõiteline prestiižikas *International Encyclopedia of the Social Sciences* ei tunne 70ndate algul ei H. Ecksteini ega tema teooriat. Sellepärast oleks ehk sobivam alustada eesti lugeja tutvustamist politoloogiakirjandusega selle vanemaist või uuemaist klassikuist (R. Michels, G. Mosca, M. Weber, G. Jellinek, S. Rokkan, S. M. Lipset, M. Duverger jt) või siis üldkäsitlustest (V. O. Key, J. Wahlke ja A. Dragnich, W. Abendroth jt).

Teiseks tahaks öelda, et eesti lugejal on raske orienteeruda kõigis neis teadusmeestes, teooriates ja poliitilise ajaloo faktides, mida H. Eckstein asjatundja sundimata esitab. Tõsi, mõnes kohas aitab orienteeruda joonealune viide, kuid mitte kõikjal. Viidete puhul kerkib aga küsimus nende autorist: on see H. Eckstein, tõlkija või toimetaja? Kellele adresseerida märkused? Orienteerumiseks on mõeldud ka biograafilised märkmed raamatu lõpus. Paraku on needki esitatud «entsüklopeediliselt» ega hõlbusta eriti teksti mõistmist. On küll hea teada, et K. Deutsch on tšehhi päritoluga USA politoloog või D. Apter Yale'i ülikooli professor, kuid veelgi parem oleks teada, milliseid politoloogilisi kontseptsioone nad esindavad ning mis on nende kontseptsioonide sisu. Vähe aitab lugejat teadmine, et MacMahon oli prantsuse poliitik ja marssal, kui tekstis räägitakse tema väärarvestusest (lk 9). Milles see väärarvestus seisnes? Või millised olid parlamentaarsete diktaatorite Lavali, Chautemps'i ning Daladier' tudud ja miks on neil suurem tähtsus Kolmanda Vabariigi püsimisel kui valimiste tulemustel (lk 10)? Millised on Apteri, Levy, Parsonsi seletused süsteemide stabiilsusest (lk 12) või

mis on Beeri ja McKenzie standardanalüüside iva (lk 15)? Mida tähendab oligarhia raudne seadus (lk 40) või mis on müüt võimu ühtsusest (lk 41)? Niisuguseid näiteid võiks tuua teisigi.

Teooria enda puhul tahaks kõigepealt juhtida tähelepanu desorienteerivale mõistekäsitlusele. Nagu H. Eckstein ise selgelt ütleb, mõistab ta stabiilse demokraatia all konstitutsioonilist korda, mis on võimeline püsima jääma tänu kohanemisele muutuvate tingimustega (lk 9). Ingliskeelses tekstis kõlbal mõtet väljendada mõiste *government*. Eesti keeles on selle otsevastel — valitsus — tavakäibes hoopis kitsam sisu. Seetõttu viivad väited «valitsusel on tendents olla stabiilne...» (lk 15), «valitsuslik demokraatia saab olla stabiilne...» (lk 39) või koguni «Weimari Vabariigi puhul on meil tegemist valitsusega...» (lk 30) lugeja teksti jälgimisel kergesti eksisteerle. Silmas on peetud konstitutsiooniliste režiimide, mitte valitsuste stabiilsust. Weimari Vabariigis oli oma kaksikümme valitsust.

Stabiilse demokraatia teooria iva on ühildumise- ehk kongruentsiprintsiibis. Selle kohaselt on valitsus (õigemini konstitutsiooniline režiim) stabiilne, kui ühikondlikud võimustruktuurid (perekonnast parteide ja kirikuni) on sarnased ehk ühilduvad valitsuse (riikliku) võimustruktuuriga (lk 15, 20). Mõtte illustreerimiseks valitakse kaks kontrastset näidet: Inglismaa ja Weimari Vabariik. Esimene iseloomustab stabiilset, teine ebastabiilset demokraatiat. Teooria kohaselt peaksid Inglismaa võimustruktuurid ühilduma, Weimari Vabariigi omad aga mitte. Konkreetset näidet ka kinnitavad seda. Aga nende kõrval peab autor mõnema, et keiserlik Saksamaa (Weimari Vabariigi eelkäija) oli üks esimesi riike maailmas, kus kehtestati üldine valimisõigus. Saksa «prodemokraatlikud» parteid võitsid üldistel valimistel kuni Hitleri võimuletulekuni 80—90 protsenti häältest (lk 30). Inglismaa puhul öeldakse, et «üldiselt sarnane seal valitsuse võimustruktuur kõige enam suhetega kõrgema klassi liikmete vahel... kõige vähem on tal sarnasust klassidevaheliste suhetega» (lk 25). Ka Prantsuse Kolmanda Vabariigi puhul, mida esitatakse stabiilse demokraatia näitena, peab autor tunnustama, et selle konstitutsioonilise režiimi pikaealisus on rohkem õnneasi ning juhuslikkustel, mis aitasid Kolmandal Vabariigil säilida, on väga väike statistiline tõenäosus (lk 10). Niisiis on põhjust küsida, millised tõendid on tähtsamad: kas need, mis kinnitavad teooriat, või need, mis on temaga vastuolus? Ehk teisõnu: kas stabiilse demokraatia teooria on sotsiaalsete ja poliitiliste tõsiasiade korrastatud süsteem või on see roh-

kem nende tõsiasjade interpretatsioon? Esimene variant tõotab teooriale suurt tulevikku, teine — mõõduvat episoodi politoloogias mõttemaailmas.

Arvan, et vähemalt esitatud kujul kuulub teooria rohkem teise lahtrisse. Nimetab ju R. Taageperagi ligi kolmkümmend aastat peale teooria esmakordset esitust seda vaid hüpoteesiks (lk 4).

Viimasena tahaks lugeja tähelepanu juhtida järgmisele seigale. Nagu teada, on poliitika valdkond, mis on määratud tavaliselt kahe teguriga: (1) poliitiliste ideede ja (2) poliitiliste huvidega. Klassihuvid, nagu kinnitab marksistlik teadus, on igasuguse poliitika A ja O. Laskmata end heidutada selle väite kategoorilisusest, võime tunnistada kuldset keskteed: vähemalt poole poliitikast moodustavad ja määravad huvid. Ei ole see teadmata ka H. Ecksteinile (vt lk 53). Kui nii, siis võiks stabiilse demokraatia teooria üheks keskseks mõisteks olla poliitiline huvi, oluline osa teoriast aga ehitatud huvide tasakaalustamisele. Tegelikult näeme, et stabiilse demokraatia kongruentsiteooria ignoreerib seda mõistet totaalset. Vist ainult ühes kohas ilmub see sõnaselgel kujul (lk 44). Veel mõnes kohas esineb ta rohkem või vähem varjatult. Aga see on ka kõik. Ei muuda asja seegi, et poliitiliste pingete allikat nähakse sotsiaalsete rollide erinevuses ning probleemi lahendust rollide institutsionaalses eraldamises (lk 34). Jääb tõsiasjaks, et poliitilise huvi mõistel puudub koht H. Ecksteini stabiilse demokraatia teorias. Ja võime olla kindlad, et teooria, mis püüab leida poliitilise stabiilsuse tingimusi ainult autoriteedivormide või võimustruktuuride tasemel, vältides poliitiliste huvide selget lülitamist teooriasse, on jätnud arvestamata stabiilsuse või ebastabiilsuse ühe olulisema mõjuteguri.

ENN SOOSAAR

JAAN KAPLINSKI, JOHANNES SALMINEN. VIELÄKÖ TARTOSSA LAULAA SATAKIEMI. Tammi, Helsinki, 1990. 166 lk.

Armas Jaan

Toivo Tasa tõi mulle tutvuda Sinu ja Johannes Salmise värskes kirjavahetuses soomekeelsele versioonile «Vieläkö Tartossa laulaa satakiemi» ja soovis, et ma kirjutaksin «Vikerkaarle» retsensiooni. Nüüd, kus raamat on läbi loetud, seisab väikese dilemma ees: kas panna paberile teie mõttekäike tutvustav ning vaagiv traditsiooniline arvustus või lasta ennast ahvatlevast eeskujust nakatada ja kirjutada kiri. Mõlemal on oma plussid ja miinused. Esimesel puhul jääsin kõrvaltvaatajaks, kes

oma meeldimist või mitte-meeldimist erilisel rõhutamata nendib seda, mis lugemisel silma hakkas. Teisel puhul tuleks mängu ka minu isiklik suhtumine teie tõstatatud probleemidesse, tehtud järeldustesse ja retsensendi erapooletus tõmbuks tagaplaanile.

Õobiku-raamatu võlude hulgas oli mulle üks nauditavamaid teie mõlema oskus oma mõtteid lühidalt ning selgesti väljendada. Ma ei arva, et suudaksin teiega sammu pidada, ehkki vorm kutsub matkima. Härra Salmist ma ei tunne — olen teda vaid korra televiisoris näinud. Aga Sinuga, Jaan, olen varem ajal mõne õhtupooliku küll koos istunud ja juttu ajanud.

Esimese kirja esimesel leheküljel võrdled Sa ennast liblikaga ja kirjutad: «Intellektuaalid on minu meelest kas sipelgad või liblikad. Sipelgas ronib järjekindlalt ja visalt otse edasi, tal ei ole tiibu. Liblikas lendab lillelt lillele, aga tema lendemist ei saa ette arvata.» (Vahemärkusena vabandan, et kõik tsitaadid Sinult on vahendused vahendatud soome keelest.) Ja veel: «Ma ei suuda oma mõtteid juhtida, need juhivad mind, ajavad taga, peibutavad ja pelutavad ja minust ei ole nende tõrjutat.» Enesemääratlusi on teisigi, teil mõlemal. Nii rõhutab JS, et ahvenamaalaseks on ta üles kasvanud väikearvulise rahva hulgas, kes ei ole Euroopa malelual kunagi suurt midagi tähendanud, ja nimetab ennast «halvaks katoliiklaseks», kellele on aasta suurim püha ülestõusmispüha. Sina toonitad samuti oma kuuluvust väikerahva hulka ja kinnitad, et oled leidnud tuge budismist. Nüüsiis tunnistate oma seotust kahe suurreligiooniga. Samas olete mõlemad maailmakodanikud selle sõna heas mõttes, kes üritavad ajalikkusest tabada ajatut, aidata meie olemise mõistatust väljaspool ideoloogilisi kammitseid ning rahvuslikku piiratust. Raamatutega olete varasest lapsepõlvest lakamatult koos olnud ja nende varal harrastanud põnevaid mõttereise vaimumaastikel ning läbi aja. Erinevalt Sinust ei ole reisid ruumis olnud JSile vist küll mitte kunagi takistatud, aga viimastel aastatel oled ka Sina saanud oma unistusi ellu viia — kas või lennata Vancouverisse, et seal haritud hiinlastega vestelda.

Kirju on kaheksa, kummaltki neli, kirjutatud ajavahemikus jaanuar 1989 — juuli 1990. Need ei ole tavalised erakirjad, vaid esseedeks viimistletud mõtisklused, mis on paberile pandud kindla kavatsusega jagada neid paljudega. Iseenesest on kirjavorm ilus leid, sest see jätab käed vabaks, ei nõua keskendumist ühe probleemi või probleemide ringi ümber, vaid lubab kaleidoskoopilist kirevust ning vaheldust. Kahtlemata on sellel oma võlu.

Paraku ei tõuse teil piirideta vabadusest hoolimata vaidlust, mis annaks tingimisi diskussiooni mõõtu välja. Te ei rista kordagi mõõku. Loomulikult on teie seisukohtades palju ühist ja nähtavasti olete loomult leplikud mehed, sest isegi seal, kus olete ilmselt eri meelt, ei arene mõttevahetust. Kui JS kõneleb Eesti ajaloost ja näikse pidavat selle ala kaheks autoriteediks (ainult nende mõtte-avaldustele vihjatakse) Aino Kallast ning Hella Wuolijoke, vastad Sina järgmises kirjas peenetundeliselt ja targu: «Mind vaevab, et tunnen Eesti ajalugu halvemini kui Sina.» Need üksikud ja õrnad torked, mida JS teeb — «Kahtlen, et me ei jõua kunagi üksmeelele Bütsantsi-nägemustes» —, ei ole kusagil esitatud nii, et Sul tarvitseks vastu vaielda või oma seisukohta teise nurga alt uuesti selgitada. Te täiendate teineteist oma lugemusele ning elukogemustele toetudes, patsutate kordamööda õlale ja völdite «arusaamatusi». JS on tähelepanekutes ja järeltustes üldisem, ebamäärasem ja küllap igavikulisemgi. Sina oled konkreetsam ning täpsem ja seega — vähemasti minule — huvitavam lugeda. Ehkki viimase kirja lõpus tunnistad: «Minu kavatsus oli arutada rohkem igavikuküsimusi — kultuuriajalugu, teoloogiat, filosoofiat.»

Teie kirjade haare on tõepoolest lai. Antiik-Kreeka orjad ja Ameerika indiaanlased ühel pool, 1989. aasta suvesündmused Pekingis ja Haveli isiklik vastupidavus teisel pool. Vahepeale mahuvad isegi ilmated Tartust ning Ahvenamaalt. Eestlane ja (rootsikeelne) soomlane arutavad loomulikult Soome—Eesti suhteid ja jõuavad nukrale, kuigi ammu teada olevale tõdemusele. Snellmanist ehk sellest ajast peale, kui Soomes hakati ajama kohalikku välispoliitikat, on Eesti väga halvasti sobitunud ametliku Soome poliitilisele kaardile ja olnud sealt mitu puhku sootuks minema pühitud. JS märgib: «Tõelise ohu saabudes on Soome laht jälle niisama lai kui ookean.»

Sind (nagu mindki) on korduvalt üllatanud osa soomlaste naiivne oletus, nagu ei oleks Stalin tegelikult tahtnudki 1939. ja 1944. aastal Soomet anastada. Talvesõda oli venelaste poolt erakordselt saamatult ette valmistatud ja läbi viidud, nii et edasitung tuli tahes-tahtmata katkestada. Stalini ja Vene imperialismi seisukohalt mõistagi ajutiselt, soodsama võimaluse saabumiseni. 1944. aasta vaherahu ei sundinud sõlmima ei soomlaste vaprus ega Stalini huvipudul Soomest uut Mongooliat teha. Mujal olid palju mahlakamad ploomid sülle potsatamas. Kui Punaarmee oleks Soome vallutanud, oleks vähemalt pool miljonit meest sinna seotuks jäänud ja Lääne liitlased oleksid enne nõukogu-

lasi Berliini ning Balkanile jõudnud. Vahe-Euroopa sõjajärgsete vasallriikide hulk oleks võinud märgatavalt väiksemaks jääda. Jah, sündmused meie maailmas sõltuvad üksteisest ja isegi Stalini-suguse piiramatu võimuga türanni ressursid olid piiratud. Tal tuli teha valikuid, mille tagajärjel tekkis ootamatuid võitjaid.

Sul on õigus, et meie generatsioon, kes kasvas noorukiks Stalini totalitarismi julmas tegelikkuses ja kuulis pikki õhtuid sugulaste värskeid meenutusi Vorkutast ning Karagandast, ei osanud enne viimaste aastate suurlajastusi mõista tolle ajastu kuritegude kogu võikust ning õudu. Niisamuti on Sul õigus, et kui N. Liidu mahajäämus Läänest elektronarvutite alal on mõnikümme aastat, siis kultuuri (*sivistys*) ja vaimuelu valdkonnas on see seitsekümmend kuni sada aastat. Sa leiad, et vene kirjandust iseloomustavad nähtused, mis on mujal maailmas ammuilma möödanikku vajunud, nagu hamsunlik maaelu ihalemine («külaproosa»), kristlik rahvustunne, antisemitism ja sümbolistlik luule. Iga kirjutaja on kogenud meie aja tragikoomilist paradoksi: kommunistlikes riikides oli kirjaniku sõnal kaalu — «meid võeti kahtlema tõsisemalt kui Soomes, Ühendriikides või mujal Läänes». Värske sõnavabadus on kaasa toonud sõna väärtuse inflatsiooni.

Gorbatšovil puudub kavatsus ja tahe imperiumi lammutada. Kuid ajalooliselt on lagunemine vältimatu. N. Liidu koloniaalsüsteemi kriis nõuab varem või hiljem samalaadset otsust, mille tegid inglased ja prantslased pärast Teist maailmasõda. Nüüdismaailmas, kus valitseb majanduslik ratsionalism, on kolooniad tarbetu luksus. Samas on asumaade vabastamine rohkem psühholoogiline kui majanduslik ja poliitiline probleem.

Ma olen Sinu analüüse tänapäeva Eesti poliitilisest olukorrast ikka lugenud huviga. Häirivalt palju esineb meil dilettantlikkust ja soovi argitegelikkuse ees silmi sulgeda, tige-dust ja jagelemist olematu võimu pärast. Sinu kainus kosutab, nagu ka Sinu võime näha meie praegust aega, meie suuri ja väikesi ärplemisi hoopis laiemas kontekstis, ajaloo taustal ja seotult mujal toimuvaga. Sul on põhjust nõrdimust tunda: «Ühed igatsevad Püha Venemaad, teised 1939. aasta Eesti Vabariiki ja selle õigust, uskudes, et kõik muu antakse pealekauba,» ja küsida: «Aga kuhu me võiksime 1939. aasta Eesti Vabariigi ja selle ideoloogia abil jõuda üheksakümmendate aastate maailmas?»

Teisalt tundub nii mõnigi Sinu hinnang ja üldistus pisut kergekäeline, liiga enesekindel. Kui laialt on ikkagi levinud «meie» poliitilises elus sõjakas usk oma usu ainuõigsusse ja kas tõepoolest on «meil» (kõikidel? ena-

musel?) endiselt tunne, et peab olema üks ja õige ideoloogia? Me elame järjest laieneva pluralismi tingimustes ja aastat-poolteist on olnud võimalik avalikult oponeerida iga — ka «ametlikku» — seisukohta kas täieliku või osalise vastuseisukohaga. Eks ole, viimase aja Eestis propageeritakse igasugu arvamusi, ka neid, mis Sulle ja mulle tunduvad rumalad, on vastumeelsed, koguni ärritavad. Aga seda arvamuste paljusust oleme oodanud kõik need ahistavad aastakümned. Tahes-tahtmata peame uue olukorraga leppima, isegi tekkinud vesivõsusid taluma. Lootuses, et aeg annab arutust, et eestlasedki jõuavad kunagi nende rahvaste perre, kes mõistavad kõige suuremaid tobedusi ja äärmuslikkust oma ühiskonnas neutraliseerida.

Sa kirjutad: «Ei ole kerge olla intellektuaal tänapäeva Euroopas (või peaks olema «tänapäeva Eestis?»). Me oleme vasara ja alasi vahel, meil tuleb katsuda säilitada väärtusi, mida kumbki võitlev pool oma sisimas ei mõista. Meil tuleb harjuda asjaoluga, et oleme nii Moskva valitsejate kui ka rahvuslaste silmis kahtlased olendid, ei korralikud eestlased ega korralikud nõukogude inimesed. Aga säärased me oleme; muud me olla ei saa. Ma usun, et Sina mind mõistad.»

Selles asjas mõistab Johannes Salminen Sind kindlasti. Ja mõistavad paljud teisedki.

Ma võiksin pikalt üles lugeda neid mõtteid ja seisukohti — nii Sinult kui Johannes Salmiselt —, millega on kerge nõustuda, mille üle saab suisa rõõmu tunda. Aga lugemisel tekkisid mul raamatu servale ka mitmed küsimärgid ning loogilised jooned. Ma ei saa kõigega, mis Sa väidad, päri olla ja mõned Sinu järeldused panevad mind kahtlema. Olgu siinkohal ette öeldud, et ma ei arva kogunisti, et kui me sama probleemi erinevalt näeme, siis peaks ühe nägemus olema tingimata õige, teise oma tingimata väär.

Sa räägid korduvalt sallivusest, pluralismist, ambivalentsest suhtumisest, protesteerid sõjaka dualismi, monopoliseeritud tõe, sõgeda fanatismi vastu. Samal ajal on aga selge — ja see ilmneb ühemõtteliselt ka Sinu tekstist —, et tolerantusel on oma piir, et arvamuste paljusus ei saa olla eesmärk omaette. Võimatu on õigustada näiteks Stalini või Hitleri režiimi kuritegusid. Ei saa Sina ega ükski teine mõtlev, vastutustundlik inimene heaks kiita näiteks suurrahva šovinismi või ketseid põletavat autokraatiat või agressiivset diletantismi.

Sinu antipaatiad lähevad siiski kaugemale. Sa ei ole rahul Lääne (kristliku) tsivilisatsiooniga ja Sind ärritab nähtus, mida Sa ise nimetad «klerikaalseks totalitarismiks». Väikese küünilisusega võiksin öelda: mida muga vama oksa ühiskond oma intellektuaalidele

istuda annab, seda innukamad on nad seda sama oksa saagima. Kõik me kasutame oma igapäevases elus loendamatul hulgal Lääne tsivilisatsiooni praktilisi hüvesid ja selle kujundatud endastmõistetavusi ja oleme vabatahtlikult nõus vähestest nendest loobuma. Sinagi pead täiesti loomulikuks, et Sind toimetatakse soovi korral paari päevaga Tartust Oklahomasse ja et Sul on vääramatu õigus tutvuda kelle tahes — Ida või Lääne, Põhja või Lõuna mõtleja trükikirjas paljundatud mõtetega.

Aga mõistagi ei ole iva selles ja ma ei taha asja sugugi vulgariseerida. Lääs on mitmes suhtes kahtlemata ebaõnnestunud. Võtame kas või seal vohava materialismi ehk lõbu, mõnu, mugavuse klaperjahi, mis oma nakatavas ülbuses on paljud vaimsed väärtused tagaplaanile tõrjunud. Või võtame sealse raiskamise, mis on suurelt jaolt küll ratsionaalne (eriti nõukoguliku jabura lagastamisega võrreldes) ja inimese heaolu suurendamiseks mõeldud, kuid tekitab sellegipoolest või koguni selle tõttu tõsisit hirmu. Sa mainid, et USA üksi kasutab ligi poole maakera energiavarudest. Ma olen kuulnud/lugenud pisut väiksemaid arvutusi, aga kahtlemata on tõsi, et suhteliselt väike osa, alla kahekümne protsendi maailma elanikkonnast, elab aineliselt palju-palju kordi paremini liigikaaslaste enamikust. Ja kui kogu inimkond saavutaks ameeriklaste või sakslaste — või teise ning kolmanda maailma eliteeritute — elamis (raiskamis) taseme, kui meile kõikidele kuuluvaid taastuvaid ning taastamatuid ressursse ekspluateeritaks selle vähemuse kombel, oleks emake Maa tagasipöördumatus ökoloogilises katastroofis. Aga siiski ei tahaks ma tolle olukorra kujunemist panna ühe konkreetse maailmakäsituse süüks, olgu see kui tahes mõrane. Kui kedagi on süüdistada tarvis, siis häbimärgistagem pigem inimest üldse, kes on läbi aastatuhandete olnud erakordselt osav üksipuha mis ideoloogia olemasolu tingimustes rahuldama oma ahnust, naudinguiha, isegi verejanu.

Ent enne pisut ühest teisest Sinu lugemisel tekkinud nõutusest. Sa räägid oma kirja-des «caesareopapismist», «endisaja klerikalismist», väidad enesekindlalt: «Meie taassündiv klerikalism üritab saavutada kirikule samasugust positsiooni ühiskonnas, nagu see oli ehk iseseisvusaja algul Soomes.»

Mulle jääb ähmaseks see tont, mis Sinule viirastub. Kas Sind pahandavad Rooma kuuria kunagised üritused valitseda ristitute mõtteid või Vene kiriku sajanditepikkune kokkumäng ilmaliku (tsaari) võimuga, eelmise sajandi luteri pastorite paternalism või tänapäeva Ameerika teeleevangelistide manipuleerimine vaatajate tunnetega? Kui seda laadi

seigid, olen Sinu laitusega päri. Mulle ei meeldi palju muudki, mida Sa otse- või kaudsõnu mainid. Nagu vaimulike sekeldamine poliitikas (nad on kutsutud ja seatud hoopis millekski muuks), absurdini viidud lippude ja kujude õnnistamine (isegi pronkshobusele loeti sõnad peale!), kiriku institutsioneeritus, ühe või teise inimese (grupi) veendumus, et nende tõde on ainuõige. Paraku ei sõltu meie meeldimisest-mitte-meeldimisest suurt midagi. Me elame konkreetse ajas ja ruumis, inimeste ühiskonnas, kelle käitumine on paljuski determineeritud, ja see asjaolu määrab suures osas meie olemist ning tegusid. Praeguses õnnistuseaanumises lööb selgesti läbi sotsiaalne tellimus, ühiskonna teadlik või alateadlik vajadus kiirendatud korras osa saada sellest väga olulisest, millest on ligi pool sajandit ilma olnud. Olukorra normaliseerumise järel taandub too uus talutavuse piiridesse. Inimest inimeste hulgas teeniv kirik peab tahe-tahtmata ennast organisatsiooniliselt ning hierarhiliselt korraldama. Ja minu meelest peaks igaüks, kes pooldab tõekspidamiste paljusust, tunnistama iga konfessiooni õigust ning kohust seista oma õpetuse puhuse eest.

Ükskõik kui musta või valge tulevikustenaariumi me Eestile välja mõtleme, mina küll ei näe ohtu, et klerikud võiksid meil praegu või edaspidi võimu haarata. Muide, teokraatiat ei ole Eestimaal kunagi olnud (ka mitte Rootsi ajal, sel ainukesel perioodil meie ajaloos, kus on võimalik rääkida riigikirikust) ja minu arusaamist mööda ei ole seda tõsiselt võetaval moel kunagi üritatud. Võib-olla küll, et Sa oled kohanud mõnda vaimulikku, kes igatseb taga olematut rahvusühtsust ühe Jumala-idee varju alla või usub praeguse hetke olevat sobiva isiklike ambitsioonide elluviimiseks. Igasuguseid inimesi ja tahtmisi on olemas — ka klerikute hulgas. Aga erandid ei tee siiski reeglit. Eestimaa vaimlikkonna valdav osa mõistab väga hästi oma missiooni, ja see on teenimine, mitte valitsemine. Pealegi ei ole klerikalism saanud XX sajandil juuri alla ühelgi Põhjamaal — meie suurtel eeskujumaadel — ja õigupoolest ka mitte Lääne-Euroopas. Mis näksuga peaks see hakkama vilja kandma siin, sajandilõpu Eestimaal? Seda enam, et jämeda otsa ühiskonnas vaimulike kätte andmine peaks toimuma mingisuguse konsensus tulemusel (relvastatud eklesiastlikku riigipõörde võime vististi välistada). Aga kust leida eestlaste hulgas, kes suudavad kõige rohkem häämmastada oma loidusega, vajalikul määral kahepoolset tahet, nõusolekut ja innukust?

Selles mõttes tundub Sinu ärritatus ja pilge (tõsi küll, kirjades märgatavalt vaoshoitum kui mõnes viimase aja kirjutises)

kuidagi adressaadita. Loomulikult saab karikeerida absoluutselt kõike. Johannes Salminen püüab Sind pidevalt mõista ja katsub lahkarmumisi vältida. Aga tedagi näikse Sinu ühekülgne ägedus sedavõrd üllatavat, et ta ei saa Sinu taoismi jätta jutumärkidesse pane-mata: «niin 'taolainen' kuin oletkin».

Või on lugu tegelikult hoopis kurvem. Inimene võib sõnades olla ideaalbudistlikult leppiv ning salliv, võib naeruvääristada ja hukka mõista vaenlase-kontseptsiooni või must-valge dualismi, aga ajaliku inimesena ei saa ta olla ega mõelda ilma võimaluseta kedagi või midagi aeg-ajalt materdada või tõrvata või pilada.

Nagu ma aru saan, kuulud Sina nende kilda, kes peavad ideoloogiat primaarseks (nii kulunud ja ebatäpsed kui need sõnad ka on, aitavad nad loodetavasti mõtet edasi anda) ja usuvad, et inimkonnal on läbi aegade olnud suhteliselt lai valik eri valiku-võimalusi. Inimese käitumist tingivad eelkõige ideed, mis talle ette söödetakse, ja kuigi inimene ei ole tõenäoliselt mitte alati valesti valinud, on ta häirivalt sageli halvema või väära võimaluse kasuks otsustanud. Kui inimesugu ei oleks lasknud ennast hulludest ideedest hullutada, oleksid paljud veretööd jäänud tegemata. Rääkimata muudest tobedustest ning enese ja teiste petmisest, millest kubiseb ajalugu ja tänane päev.

Tolle käsituse põhjalt on hõlbus teha etteheiteid. Moosese monoteism pani aluse ainultõe kultusele ja sellest johtuvalle sallimatusele, fanatismile, muistsetele ning uusaja *Kristallnacht*'idele. Platon ja Aristoteles ühelt poolt, Paulus ja Augustinus teiselt poolt käivitasid protsessi, mis on viinud tõekspidamiste sunniviisilisele levitamisele, hukatuslikule tehnikarevolutsioonile, keskkonna kriisile, indiaanlaste hävitamisele, sõjakale totalitarismile ja nii edasi. Või: «Küüniliselt öelduna on ristiusk judaismi sekt, kommunism ristiusu sekt ja minul ei ole väga kerge uskuda, et mõni neist oleks inimesi õnnelikumaks teinud.»

Siiski saab meie hädadele ja olemiskriisile anda ka teistsuguse seletuse. Seletuse, mis lähtub inimesest, inimese sisemisest lõhestatusest: me ei tee head, mida tahame, vaid kurja, mida me ei taha. Inimese asetamine ideoloogias ettepoole ei välista loomulikult kujutluste-maailma mõju inimese toimimisele. Samas ei maksa unustada tõsiasi, et inimene on alati olnud silmatorkavalt leidlik oma tegude, eriti nurjatute tegude õigustamiseks ära kasutama parasjagu «valitsevat» ideoloogiat. Ma tahan rõhutada. Ükskõik missugused tavad, kokkulepped, käsud või seadused argielu korraldavad, igas kogukonnas leidub isikuid, kes ei jätta oma saamahimu või vere-

janu rahuldamatata. Või teisisõnu: keda on «tarvis» maha lüüa, see maha lüüakse, kus on võimalik rüüstata, seal rüüstatakse — arvaku šamaanid või preestrid mida tahes.

Mulle tunduvad inimkonna tegelikud valikuvõimalused üsna piiratud. Teatav liikumisruum on küllap olnud ja saab edaspidigi olema, aga raske on oletada, et me oleksime saanud vältida sääraseid määravaid seiku inimkonna ajaloos, nagu mitme maailmareligiooni tekkimine, rahvaste rändamine ja vägivaldne ekspansioon vähem agressiivsete rahvaste arvel, impeeriumide tekkimine ja lagunemine, teadusliku maailmavaate (sõna «teadusliku» võib mõistagi jutumärkidesse panna) kujunemine, looduse armutu ekspluaateerimine. Mõnel süngemal hetkel olen mõelnud isegi nõnda. Me võime seda kommunismi ehitamise narrust mõista hukka nii teoreetilises kui ka praktilises plaanis, võime arutada, missugune näeks maailm täna välja, kui Marx ei oleks sulepeast välja imenud proletariaadirevolutsiooni teooriat ja Lenin ei oleks oma kambaga suutnud haaratud võimu enda käes hoida. Aga kas inimkond oleks saanud üle hüpata või kõrvale hiilida nendest totalitarismi ja käsumajanduse mitmesugustest variantidest, mida on viimase kolmveerandsajandi jooksul katsetatud Euroopas, Aasias, Aafrikas, isegi Ameerikas? Lootkem, et ränka hinda nõudnud nurjumised lähevad niipaljkestki asja ette, et inimeste sugu on pisut targemaks saanud. Sest mida muud kui loota meil üle jääb.

Arusaadavalt on igäihel õigus oma süm-paatiatele ning antipaatiatele — ka ajaloo arengute, sündmuste, isikute osas. Ma ei taha Sind ümber veenda. Aga nii kategooriline nagu Sina mõnes hinnangus ei sõandaks ma küll olla. Monoteismi nägemine ühestain-sast vaatevinklist moonutab pilti. Ja ehkki too läänelik tsivilisatsioon on meile tõsis-t pettumust valmistanud, ei ole ma nõus oma lootusi asetama «valgusele Oriendist». Ma ei usu, et inimeste korraldatud maailmas oleksid inimlikud probleemid leidnud kusagil rahuldavat lahendust. Mõistlikum on kat-suda paradada olemasolevat, seda enam, et meiegi kultuur on suures osas välja kasva-nud Lääne kultuurist. Päris lootusetu ei pruugi too üritus olla.

Miks inimene on säärane, nagu ta on, ja toimib nii, nagu ta toimib, ei oska vist keegi üheselt seletada. Põhjendusi on sellegipoolest palju. Pika rea ühes otsas oletus, et Juma-lal endal läks inimese loomisega midagi viltu või hästi loodud ja mõeldud inimese eksis/eksitati õigelt teelt. Rea teises otsas väide, et *Homo sapiens sapiens* astus veriste kätega aja-looareenile ja on kogu olemasolu vältel vere-tööd harrastanud. (Jehoova küsimus Kai-

nile: «Kus on sinu vend Aabel?») tuleb esi-tada ka kromanjoonlasele: «Kus on sinu vend neandertallane?») Ma ei tea, kas kin-nitus, et imetajad ei tunne liigisest kanni-balismi, peab eranditeta paika. Aga ini-mese — *Mammal'i* — kohta see paraku ei käi. Liigikaaslasti on tapetud kogu aeg. Jah, ma olen rõõmsa meelega valmis mõõndust tegema: mitte iga inimene ei ole mõrtsukas, isegi mitte potentsiaalne mõrtsukas. Aga ini-mese kontseptsioon ja inimeste ajaloo kont-septsioon, mis vaatab tahtlikult või tahtma-tult sellest mööda, mida inimene on inimesele teinud, lihtsalt ei päde. Gaasikambrid Saksa-maal, massihauad Venemaal, pealuumäed Kampucheas ei ole maaväliste kurjade jõu-dude sünnitus. Kõik meie sajandi kohuta-vad verepulmad ja kõik varasemate sajandite kohutavad verepulmad on toime pannud *Homo sapiens sapiens*. Ainuüksi tema.

Olukord on masendavast masendavam. Iga üritust ummikust väljapääsu leida tuleks toe-tada. Kristlus ei taotle võimatut: puhtaks pesta see «abielurikkujä ja patune tõug». Aga ta pakub igäihel meeleparandamise ja vastu-võetud armu kaudu võimalust muutuda (ka lahti saada Kaini märgist) ja korda seada oma vahekord Jumalaga ja kaasinimesega. Käsk on selge: armasta Jumalat ja tunnista ta endast ülemaks (inimene ei ole maailma isand), armasta ligimest ja tunnista ta endaga võrdseks. Isegi kui see pakkumine Sulle alp tundub, on pilge kohatu. Meie — inimeste — lugu on liiga tõsine, liiga täbar.

Ja veel üks asi. Sa räägid «kristlik-impe-rialistlikust genotsiidist», kus «hiilgavaimad saavutused on Tbilisi vaimuliku seminari õpilasel Jossif Džugašvilil ja Linzi kristliku pere võsul Adolf Hitleril». Sinult on säärast ebakompetentsust kurb kuulda. Sa tead väga hästi, et ükski maailmareligioon ei ole üles ehitatud välistele nõiatempudele. Ristimärk või osasaamine sakramendist ei tee iseenesest kedagi paremaks või halvemaks. Muutus peab toimuma seespool, inimene peab tahtma tei-seks saada. Seda rõhutavad kõik suurusun-dite rajajad, ka Buddha, ka Kong Fuzi, ka Muhamed. Lapsepõlves kirikus või koguni vaimulikus seminaris käimine ei tee kellestki võlukepi väel kristlast.

Meie mured oleksid ammu murtud, kui leiduks religioon, mis suudaks selle maailma asjad korda ajada. Kaotaks kurjuse, tõlpluse, isekuse, teeks nii, et ükski psühhopaat ei pääse võimule, ükski inimvaenulik ideoloogia ei leia pooldajaid. Aga nõnda ei ole kunagi ega kusagil olnud. Budism ei suutnud ära hoida Tšingis-khaani ega Pol Pothi, konfut-sianism Hiina laastavaid kodusõdu ega Mao kultuurirevolutsiooni, sintoism Jaapani mili-tarismi, muhameedlus Saddam Husseini ega

Ajatollah Homeinit. Aga sellest ei järeldu ometi usundite kaassüü nendes ja paljudes teistes genotsiidides. Kristus ei lubanud meie maailma muuta paradiisiks, lubas üksnes päästa inimesi, kes elavad siin rikutud maailmas.

Sinu süüdistus lähtub eeldusest, et ristisu põhitõdedega tuttavad Stalin ja Hitler teadsid, mis on õige ja mis on vale. Aga kas on maailmas üldse inimest, kes ei tee hea ja kurja vahet? Asi pole selles. Me kõik teame. Küll oleks tore, kui pelk teadmine meie maailma paremaks teeks. Õpetame, seletame, teadvustame ja hakkame sõpruses elama. Kaheksateistkümnenda sajandi valgustajad uskusid, et vaimupimeduses istuva rahva päästab vaimuvalguse jagamine. Kahekümnenda sajandi kataklüsmid on üks vastus sellele ilusale lootusele.

Jaauari algus siin Tallinnas — poolel teel Ahvenamaa ja Tartu vahel — ängistab rohkem, kui ehk tahaksime. Ei ole lund, ei ole külma, ei ole talve. Lootus looduse ja Eestimaa kevadiseks uuestisünniks on liiga ebamäärane ning kauge, et sellest lohutust leida. Akna taga tiirlevad saamahimus kajakad.

Näärakuul 1991

*Parimat soovides
Sinu
Enn Soosaar*

HOLGER KAINTS **Fantasmagooriline Eesti**

HELGA NÕU. TIIGER, TIIGER. Eesti Trükitööstus, Tallinn, 1990. 208 lk. 25 000 eks. Hind 2.00 rbl. Esmatrükk: Lund, 1969.

Ometi on ka Eestis lõpuks ilmunud üks pagulaskirjanduse teos, mis käsitleb otseselt kaasaegset poliitikat. Tõsi, sündmused langevad praeguseks juba mõneti lausa «ajalooliselt» 1968. aastasse, kuid tegelikult võiks romaani sündmustikku ilma oluliste nihetamisteta mõelda ka hilisemasse aega, peaaegu 1987. aastani välja. Ja H. Nõu kõnealune teos pole mitte niisama õrnalt päevapoliitikat kompiv nagu sama autori hilisem «Paha poiss», vaid on selline, mille kohta veel mõni aeg tagasi öeldi «jämedalt tendentslik», «laimavalt nõukogudevastane».

H. Nõu tekst on kaasakiskuv ja dünaamiline, mis on eesti kirjanduse jaoks ju küllaltki tavatu. Kujudid on täpsed ja lakoonilised, kompositsioon hästi läbi mõeldud. Võimalik, et see on osalt ka teise kultuuri-

konteksti mõju. Kirjandusteos, mis ei kipu kõrge (väheleotava) eliidi hulka ega taha olla ka lihtsalt kits, peab end omataoliste tihedas konkurentsis vee peal hoidma ja atraktiivne sündmustik on esimene, mis lugejaid tõmbab. Vormiuuenduste seisukohalt on H. Nõud mitmel korral kõrvutatud M. Undiga, ent ajuti tundub, et M. Undi teosed näivad olevat orienteeritud mõnevõrra kitsamale lugejaskonnale, neis ei taju sellist taotluslikku haaravust.

Siinset lugejat intrigeerib H. Nõu romaanis vahest enim väliseestlaste suhtumine Kodu-Eestisse. Autor esitab lugejale selle suhtumiskompleksi kogu tema keerukuses. Kõigepealt põlvkondlikust aspektist lähtuvalt. (Kuidas ikka loobuda põlvkondlikust vaatenurgast, nagu soovivad T.-H. Ives? Pigem tundub, et tema poolt pakutud traditsioonilisus/järjepidevus ja põlvkondlikkus on kaks erinevat koordinaattelge, mille, ja täiesti ilme, veel mingi z-telje vahele mahub terviklik elu ja kogu ühiskondlik mõte.) Rootsis üleskasvanud eestlaste põlvkond on paratamatult kohaliku ümbruse mõju all, tema on küll kuulnud (tüütuseni) jutte, mis saatuseaastatel Eestis juhtus, ent ka talle on loosung «Ärge reisige Kreekasse!» (lk 64; meenu-tagem, et 1967. a aprillis oli seal toimunud sõjaväeline riigipööre) mõistetavam kui «Ärge reisige Eestisse!». Kas tuttav radikaalide-realistide vastasseis?

H. Nõu pakub oma romaanides sageli välja sündmuste hargnemise mitmeid erinevaid variante, lugeja mureks jääb mõelda, kus oli tegelik süžeeakäik ja kus pelgalt tege-laste kujutus või niisama «läbi mängitud» arenguvõimalus ning kas sel eristamisel üldse tähtsust on. «Tiigris...» on niisugusel varieerimisel väga oluline funktsioon: see võimaldab näidata okupeeritud Kodu-Eesti tege-likkusega seotud hirme, ilma et need kõik raamatu sündmustikus tingimata kinnitust peaksid leidma.

Hirme oli väliseestlastel küllap mitmeid ja kaalukaid: nuhkimine, võimalik vahistamine aegunud või fabritseeritud süütegude eest, KGB korraldatud intsidendid, sugulaste hoiakud ja meelsus — ega nad ometi kommunistidega koostööle pole läinud jne. Ebalusi ja kahtlusi oli võõrsil elavate rahvuskaaslaste suhtes ka siinpool. Viimast teemat H. Nõu oma romaanis mõistagi ei käsitle, tabatavad on ainult mõned õrnad vihjed. Ent seegi poolus väärriks tähelepanu. (Kes küll võtaks ette?: mäletan, isegi mulle, tookord poisikesele, tundus imelik, kui kuulsin räägitavat, et mõni sugugi mitte nõukogude võimu ja kohaliku elujärgiga rahul olev inimene oli välismaale sattudes hakanud äkki kaitsma seisukohta «meil on kõik hästi» või

mõni teine oli külas viibivatele sugulastele teinud ettepaneku, et ärgem poliitikast rääkigem — vahest vihjena, et meie oleme punased!)

Mis puutub 1968. aasta Eesti tegelikkuse tõepärasesse kujutamisse, siis oleks ülekohtune siin H. Nõule midagi ette heita. Äratuntavaid detaile on palju, on näha, kuidas autor naudib, loetelles Taavi käikudel üles võõra võimu iidolite järgi ümbernimetatud Tallinna tänavaid ja neile püstitatud ausambaid, ka autonumbrid on tõepärase seeriatahtedega. Mõõdaminnes siiski mainin, et ühe ebatäpsuse leidsin: Nõmmel kandis endisaegne Pikk tänav tollal Sihi ja Kase tänav kellegi A. Tiivase nime. Ent jätkem pisiastjad. Me tõepoolest ei tea, kuidas julgeolek toona tegutses, aga kui arvestada, et eestlasi käis kodumaal õige harvalt, pole sugugi võimatu, et igapäev jälitati. Ja kui mitte absoluutselt igapäev, miks ei võinud Taavi Valk olla see, kes välja valiti? Üksnes Ivo Saarloo raamatusaatus tekitab ebalust. Muidugi võisid ka tõelised pätid ta Schnelli tiigi ääres maha lüüa, kogu teose kontekst viitab aga sellele, et tegu polnud juhusega. Samas kipun kahtlema, kas KGB ikka nii mustalt töötab. Kui tegemist oleks olnud tõeliselt «Nõukogude riigi julgeolekule» ohtliku isikuga, võinuks agendid ta ju ka Stockholmis likvideerida, kusjuures otsest viidet teo sooritajatele poleks jäänud. Romaani hoopis tõenäolisem areng võinuks olla Taavi unenäoks taandatud lugu Ivo (ja ka Taavi, aga usutavamalt ikka üksinda Ivo) arreteerimisest ja kohtuprotsessist. Tunnistan siinkohal oma halba informeeritust, aga kusagil mälu tagamaadel kumab, et midagi niisugust on paaril korral juhtunud.

Kuid ei maksa lasta end H. Nõu tekstist liialt kaasa haarata. Tõepoolest — ka Ivoga sündinud ei tule sugugi surmotsiselt võtta. Võib-olla ei juhtunudki Ivoga midagi. Raamatu lõpp igal juhul jätab päris kindlasti selle võimaluse. Rootsi tagasispöörduvad Taavi elab seal üle sama hirmu, mis tema isa teose algul ja mida ta siis vanainimese veidrusteks oli pidanud. Ainuke vahe on selles, et Taavi hirm muutub tegelikkuseks — «Siis langeb esimene pomm» on romaani lõpulause. Üks fantasmagooria on järgnenud teisele, teise välja vahetanud, aga kõik kokku ei olegi nii ebatõepärane: kas ei või see olla üldmulje raudse eesriide taha jäänud kodumaa nägemisest?

«Tiigris. . .» on mitmeid olulisi võtme-kohti. Näiteks vastus Taavi veidi ebamugavust tekitanud küsimusele koduses lõunalaual Tallinnas: «Kas te usute, et Eesti saab vabaks?» — «Keegi meist ei taha sõda» (lk 157). Kipub juba ununema, kui fataalselt

ettemääratuks pidas Eesti saatust valdav enamik siinseid inimesi veel mõned aastad tagasi. Nõukogude Liitu võis kõigutada ainult sõda, aga kolmas maailmasõda pidi tulema kõikehävitatav tuumasõda. Või Taavi külas-käik Nõmmele, kus onunaine, kellega tal elus varem pole võimalust olnud kohtuda, ta tõendamistelevaatamata ükselt minema saadab: «Ei, meil ei ole sugulasi välismaal. /.../ Me oleme kannatanud isegi. PALUN JÄTKE MEID RAHULE!» (lk 189, autori rõhutus — H. K.). Teose vahest kõige olulisemad sõnad öeldakse lk 190 paljukannatanud invaliidi Jaanus Karami suu läbi. Tsiteerida jõuab vaid enim olulisena tunduvat: «See muster on ju nii üles ehitatud, et keegi seda kunagi tervelt ei näe. See muster on kõige geniaalsem muster, see süsteem siin.» Ning: «Jõud seisab nõrkuses, poeg. . . Ja nõrkus on see, et keegi ei või usaldada kedagi teist. KEEGI EI VÕI USALDADA KEDAGI TEIST!» (autori rõhutus — H. K.). Kas viimasesse lausesse kätetud mure polegi H. Nõud ajendanud käsiteldavat raamatut kirjutama?

Kokkuvõttes täidab ka H. Nõu romaan jälle ühe lünga eesti ühiskirjanduse kogemises. Lugeja on enda kätte saanud oskuslikult kirjutatud ja sisuka teose. Järelikult on siiski võimalik kirjutada poliitiliselt angažeeritud ja samas tõelise ilukirjandusena võetavat teost, olles ise sündmuste keskel. Ajatamal tasemel aga võib H. Nõu teost vaadelda ka kui veel üht õudustemaailmas (=Põrgus) käimise lugu.

TÕNU KAALEP Klaasi taga

JAAN MALIN. MITU ÜHTE. «Eesti Raamat», Tallinn, 1990. 80 lk. 6000 eks. Hind 0.74 rbl. JAAN MALIN. PADI SÜDAMEL. Eesti Kostabi-Šeltsi, Tartu, 1990. 48 lk. 1100 eks. Hind 2.00 rbl.

1

Kümme aastat on Jaan Malin lausahtlisse luuletusi varunud, et 1990. aastanumbri sees korraga kahe koguga välja tulla. Üks raamat on riigikirjastuse toode ja väikeseformaaliline, teine Kostabi-Šeltsi üllitisena veidi suurem. Helmut Polbergi kujundatud «Mitu ühte» kaas meeldib siinkirjutajale enam; Tiina Viirelaiu arvutigraafilised siseillustratsioonid, mida pea igale «Padi südamele»-kogu leheküljele jätkub, kaaluvad aga «Eesti Raamatu» väljaande kujunduse üles. Iseasi, kui suur seos on neil JM-i luulega. Tähelepanu-

väärse detailina on mõlema kogu kaanel must ketas, läbimõõdult vastavalt 42 ja 44 mm, Kostabi-Šeltsi väljaandel teravikega varustatud nagu miin või päike, «Mitu ühte» kaanel süütum, mingi konstruktsiooni küljes kindlalt kinni. Niipalju pakendist.

2

Lugesin JMi kogusid korduvalt ja vaheldumisi. Mööda libises üht ja teist, mingeid pilte, mingeid sähvatusi, mingeid vihjeid. Tegevus näis toimuvat siinsamas ja ikkagi eemal, nagu klaasitaguses ruumis. Kasvuhoones? Verandal? Päris kinnine see ruum pole, vilksatavad meri, tänav, vihm, kevad, vesi. Või on hoopis kriitik klaasseina taha suletud?

Ma ei tunne autorit, ma pole kaht päevagi Tartus elanud (mis linn see seal klaasi taga muu ikka on?), ma ei tunne tausta. Ma võin omaenda tundeid ja elamusi JMi omadega võrrelda, see aga ei puutu kuidagi kriitikasse.

3

Kompositsiooniliselt eelistan «Mitu ühte» selle kolme tsükli ja enamvähem kindla latikõrgusega. Tundub, et vahel on palju sõimatud toimetajatest kasu. Materjalivalikult on kogud paralleelsed, hõlmates üht perioodi. (Võin siin veidi eksida, sest luuletused kogus «Padi südamel» on dateerimata.) Kolm haikut esinevad mõlemas raamatus, «Padi südamel» lisab veel kolm, kahjuks nõrgemat, mis jäävad vaid asjaarmastajalikeks vormiharjutusiks. «Esimesed viis/haikuproovi lähivad/aia taha. Mõõ!» tunnistab autor isegi («Padi südamel», lk 19), mõtteavaldust siiski kuuendaks paigutamata.

4

Muidugi ei saa mööduda sürrealismi kui meetodi peegeldusist JMi luules. Isiklike elamusi, luulemina tegevust kujutab autor küllalt otseselt, alateadvust torkimata. Sürrealismilõhnased kujundid tulevad mängu fooni kujutamisel, JMi vanemaks saades nende osakaal tõuseb. Sümpaatsed on automatistlikud «Voli» («Mitu ühte», lk 34) ja «kas/inimesel/on» («Padi südamel», lk 28), mis puänteerub Laabanit meenutava küsimusega: «---kuhu lendas vanamehe museaalne korssten?» Paralleele tekib teisigi ja õige tihti. JM ei lasku eriti sügavale vabade teadvusvoolude ilma. Tema osaks jääb ühe haritud ja veel noore mehe mõtete ja olekute kirjeldamine üsna muutlikes vormides.

5

JMi lembelüürika tsükli «Õhk lukuaugus» on sügavalt isiklik ja üpris närvlikult kurb, nagu libiseks keegi või miski päästmatult peost. Luuletuste minategelane ei häbene olla vahel sentimentaalne. Ta on siiras ja ei püüa esitada soovitud tegelikkuse pähe. Tihti hakkab siinkirjutajal seotud kõnes ülestunnetusi lugedes lihtsalt piinlik. JM on ses suhtes erand, too eelpoolmainitud klaassein loob lugeja ja autori vahele distantsi. JM ei näitle ega konstrueeri, ta on. Kuni ta suudab lugejat endast huvituma panna, on see tema suur pluss.

6

Läbi mõlema kogu on JM minakeskne visandaja. «Mitu ühte» tegeleb rohkem privaatsfääri ja isiklike nägemustega, teise kogu sarnase pealispinna tagant kumab rohkem vastu suurt maailma oma võitlemist, kõikumiste ja õhustikuga. JMi luule on piisavalt mitmetähenduslik. Mis paistis praegu rabe, pealiskaudne või ebaselge, võib mõni teine kord, teises ruumis või uutes tingimustes uue tähenduse omandada.

7

Niipalju paistis läbi klaaspinna, mis jääb autori ja kriitiku vahele. Jään järeldustes pisut reserveerituks. Ma ei ole kindel, kas JMi luule on sügavamalt analüüsiv, kuid loodan seda. Loodan ka, et autor ise sellele küsimusele vastamiseks kaasa aitab. Loodan, et üheksa aastat tagasi öeldu tänaseni keh-tib: «Oh, kuidas tahaksin jõudu ma proovida/ kangete meestega kusagil kunagi» («Soov», «Mitu ühte», lk 6).

JÜRI KALDMAA
R. R-i kaksikvärssid

RUDOLF RIMMEL. USUTUNNISTUS. 250 kaksikvärssi aastaist 1984—1987. «Eesti Raamat», Tallinn, 1990. 288 lk. 16 000 eks. Hind 1.00 rbl.

Oskus septseda värssse ei tähenda veel, et ollakse luuletaja; kõik raamatu-kauplused on selle tõe kinnitustega üle ujutatud.

Vissarion Belinski
Ei pruugi luuletaja olla see, kes värssse mõistab treida.

Sel väitel kinnituse sa võid igast raamatupoest leida.

Jüri Kaldmaa

Tagantjärele tundub narr küsida või mõõta, kes siis eesti kirjanikest oli kunagi see kõige sinisem või punasem. Põnevam ju oleks otsida maailmavaateli alustalasid nende loomingus. Ateist R.R-i «Usutunnistus» annab seks puhuks ohtralt mõtisklusainet.

R. R. on teinud läbi äärmiselt sügava ja uskumatu metamorfoosi: staažikast EK Plasest näppu vibutavaks isamaalaseks, kompartei õuenarrist usutunnistajaks, kuid miski tõrgub allakirjutanu hinges kaasa elamast tema nüüdsele Eesti-pateetikale (vt lk 6—8, 12, 14—20, 136, 223—224 jt). Õigustuse R.R. leiab:

Ei ole päevi, mis meid riivamata mööda lendaks, ja peame muutuma, et ajas olles jääda endaks,

ent vaevalt see kuigivõrd leevendab Lenini-luuletustega harjunud lugeja ehmatus.

R.R. sarnaneb mu veendunud kommunistist ajalooõpetajaga. Ainult selle vahega, et kui teenekas pedagoog jäi alates 1985. a-st tunniandmisega kimpu, siis R. R. orienteerub uues sotsiaalses ja poliitilises õhustikus osavasti. Muide, oma eelmise elu probleemi sõnastab R.R. hästi:

Ka minus peitub tagurlikku meelt.

Ma tahan Eestis kuulda eesti keelt.

Olin mõelnud, et suurshullustust R.R. ei põe, ent «Usutunnistus» kokku kirjutades on nakatunud temagi (lk 221). Kujutelm, et sinust tihti salaja räägitakse (lk 220), tohiks ehk kõrvust tõsta «Nooruse» esimese trüki-proovi autoreid, aga mitte R.R-i (vrd lk 227, 228!), ent kui R.R-ist keegi teine ei mõtle, siis tuleb inimlik tühimik mõistagi täita, ning kui teda ükski ei ülista, siis peab enesekiituse raske koorma ikka ise selga võtma ja publiku ette tarima. Mis puutub R.R-i jäljedajatesse (vt lk 226), siis viimase kümne aasta luuledebütantide (mõtlen raamatuid) hulgas need kahjuks/õnneks puuduvad.

Loomulikult tuleb nõustuda «Usutunnistuse» avavärssidega:

Jah, meie ilm on väga vana, kuid tema mõte muus.

Kõik vana läbi kordumiste on kordumatult uus.

— neil on siin sama funktsioon, mis Valtoni aforismiraamatu «Tagasi tulevikku» alapealkirjal: «... üldiselt teadaolevaid mõtteid». Iseasi, kui kordumatult uue mulje kellelegi need aastatuhandete inimõtte aarded jäta-vad R.R-i riimituna. Mõned näited:

Finis coronat opus.

R.R.: *Tööd ära ülista — töö kiitmisest ei sära.*

Saab ülistatud töö, kui ta on tehtud ära.

Horatius: *Carpe diem.*

R.R.: *Aeg rikkus on, mis kõigil saadud tasuta.*

Kuid see, kes tark, ei pilla seda kasuta.

Menandros: *Elamist ainult enesele ei saa nimetada eluks.*

R.R.: *Ta küünal kustus, Elu kokkuvõtte tegi:*

ta oli endale — ta polnud kellelegi.

Seneca: *Elu, nagu valmigi, ei hinnata mitte tema pikkuse, vaid sisu järgi.*

R.R.: *Ka lühikeses elus peitub pika ehtsus: ta suurus pole aastates, vaid tehtus.*

M. Gorki: *Lapsed, need on meie tulevased kohtumõistjad, meie vaadete ja tegude arvustajad.*

R.R.: *Otsustada, kellel meist on õigus, on ainult järeltulijatel õigus.*

Jne.

Kui reetooriliselt pärida, mis sunnib R.R-i oma tõrkuvat ja logisevat luulemasinat ikka innukalt edasi õlitama-putitama, siis arvan, et vastus ei ole enam mitte eneseteostus või kuulsakssaamine ega sisemine sund vms, vaid pigem rutiin. Väljendudes aforistlikult (vt annotatsioon): R.R. ühendab meeldiva kasulikuga. Arutu on nukrutseda, miks Kalju Lepiku elutöö ilmus «Eesti Raamatul» 6000-lises, R.R-i poolt kaksikvärssistatud maailmaliteratuurivaramu aga 16000-lises tiraažis. Ega siis (vähemalt mitte igal) pagulasel ole meie kirjastuses omi poisse. Siit jõuame nähtuse juurde, mida mõni võiks nimetada kirjandus- ja trükipoliitiliseks maffiaks, millele on viljakat kasvupinda loonud terve nõukogude periood, Ent jäägu see omaette kirjatöö teemaks.

Kunagi kaalutakse R.R-i tööd eesti kirjanduse ajaloo veergudel. Kas ei pöördu siis mõned sententsid juba R.R-i enda vastu.

VIKERGALLUP

Eesti kirjandus 1990

(Algsel eelmises numbris)

HANS HAAVAJA: Arvan, et eesti kirjandusel on olnud paremaid aegu ja aastaid kui 1990. Võib-olla jääb ka selle aasta toodangust midagi sõelale ja muutub klassikaks, kuigi selles kahtlen. Ka Jaan Unduski «Kuum» ei kujuta endast minu meelest uut kvaliteeti ilukirjanduses.

Mis mulle meeldis, oli kirjanduselu mitmekesisus eelkõige kirjastamisalal, kuigi siin valitseb väike oht petetud saada, sest informatsiooni uute kirjastuste hoiakutest ja väärtushinnangutest on väga vähe.

Negatiivsena peab esile tooma meie juba tuntud kirjanike fantaasiapuuduse ja halvas mõttes tsunftivaimu. Aeg-ajalt võiks endale meelde tuletada, et elu ei koosne ainult kunstiinimeste omavahelistest joomingutest ja naistevahetamisest. Mutt on selle juba pealegi ära kirjutatud. Kui loomiseks võimeid ei jätku, tuleks kirjatöö jätta ja natuke aega talu pidada uute elamuste saamiseks. Ja see, et seesama seltskond, kes ennast üksteise teostes ära tunneb, usinalt ka lahjale leemele kiitust avaldab, ei näita just head maitset. Narr on avaliku sõna kaudu oma kamraadidele õlale patsutada, kui seda saab kõrtsinurgas ka omaette teha.

Aga debütantidel arenguruumi ja vahest ka -võimet on, ehk siis järgmised aastad kirjanduses on saagikamad.

PIRET VIRES:

Raamatuid on eelmisel aastal ilmunud palju. Enamikku pole ma lugenud. Miks? Vist ei paku huvi, ehkki korraliku inimesena, kes tahab eesti kirjandusega kursis olla, olen ostnud peaaegu kõik. Uusi nimesid on palju. Uusi kirjastusi ka mõningaid. Kirjanduse üldpildi üle mõtisklemise asemel luban endal tegelda küsimusega, mis mulle olude sunnil on praegu kõige lähedasem — nimelt kirjastamisega.

Arvan, et tulevik toob juurde veelgi rohkem väikekirjastusi, kes saavad eesti kirjandusmaailmas endale kindla koha. Ehkki arvatavasti ka «Eesti Raamat» muutub pärast ümberkorraldusi paindlikumaks ja jääb siiski peamiseks kirjastuseks. Tiraazid vähenevad: 1000 on näiteks luulekogu puhul täiesti normaalne. (Proosa muidugi rohkem, umbes 5000.) Lugejate ring on ju tegelikult väike.

Luulekogu puhul on ikkagi olulisem tema raamatuks saamise fakt, n-ö tema kirjandusastumise fakt. Võibolla piisaks selleks ainult paarisajast eksemplarist. Jutt, et trükikojad ei taha luuletusi trükkida, on õige ainult osaliselt. Suurtele trükikodadele pole see tõesti kasulik. On aga hulk väikesi trükikodasid (enamasti endised asutuste rotaprindid), kes on huvitatud just väikestest tiraazidest. Ja neile on siis juba ükskõik, kas trükatakse luuletusi, kriminulle või horoskoope koos koogireseptidega. Väikesed trükikojad teavad, et nende edu pandiks on kvaliteet, raamatu korrektne väljumine, ja seda püüab praegu iga arukas trükikoja juhataja ka saavutada. Kvaliteedi tagab masinate ümbervahetus, uute seadmete ost, täpne töö, raamatu maketi kõrvalekalleteta jälgimine — ja sellised trükikojad sobivad suurepäraselt väikesetiraaziliste ja hea väljanägemisega raamatute trükkimiseks.

Sisulist kvaliteeti on seni väikekirjastustest püüdnud hoida ainult Eesti Kostabi-Šeltsi kirjastus. («Kupart» ei loeks ma väikekirjastuseks ja ta on avaldanud ka küsitava väärtusega asju.) Teised kirjastused annavad välja rohkem sõbramehe poolest ja nii ongi luulesse sisenenud hulk tädisid ja mõned neiuksed.

Üks tänamatumaid avaldamisvorme on autori oma kulu ja kirjadega väljaantud raamatud. Kui autoril tugevaid aitajaid taga ei ole, kasvab kirjastamistöö (ja eriti levitamine!) tal varsti üle pea. See jääb rohkem iseäratsejate, fanaatikute ja lihtsameelsete reaks. Võimalik ka, et autor saab suurt kahjumit. Ka annavad «autori kulu» raamatuid välja enamasti tundmatud nimed. Geeniusi, kellest keegi pole varem midagi kuulnud ja kes nüüd oma kulu ja kirjadega sirava tähekesena taevasse tõusevad, vist praegu ikka eriti ei ole.

Paradoksaalne on, et too paljumaterdatud «Eesti Raamat» kogu oma tegevuse muude tahkude juures suutis oma väljaantud raamatutel mingit kvaliteeditaset siiski hoida. Mida maarmajaad, luhalinnud ja sakalad ei suuda. Või õigemini ei tahagi.

Usun, et kirjandus muutub ühelt poolt elitarsemaks, seda nii sisult kui ka kujunduselt. Üldse hakkab kujundus mängima märksa suuremat rolli kui varem. Raamat peaks olema kunstiteos ka väljumisel. Ja teiselt poolt suureneb arvatavasti ka luhalindude ja muude tädide parv. Suurkirjas-

tused lähevad vist rohkem rahvaraamatute peale välja.

Trükikodade kirumine tuleks aga lõpetada. Oma sandide võimaluste juures teevad nad tööd, nagu oskavad. Üks mõte on mind aeg-ajalt lõbustanud. Iga raamatut välja anda kibelev autor tuleks mõneks ajaks panna trükikotta sedasama oma raamatut tegema. Abitöid leiaks küllaga. Usun, et see ergutaks. Võibolla kirjutaks ta edaspidi rohkem sahtlisse? Uusi impulsse saaks ta aga kindlasti. Ja oma raamatu saaks ta kah kätte.

PRIIDU BEIER: Kõige raskem ongi 1990. a ilmunud 67 ilukirjandusliku teose seast välja valida see kõige enam meeldinud uudisteos. Sellist südamelähedast raamatut nagu 1989. a N. Baturini «Karu süda» ma ei leidnudki. Kui võtta kriteeriumiks see, et ainus möödunud aastal ilmunud raamat, mida ma suutsin kaks korda läbi lugeda, oli O. Rautna «Kõrvaltegelased», siis valiksingi tema. Tõeline üllatus, vähemalt mulle, oli T. Raudami «Miks mitte kirjutada. . .», olin ju tema eelmist novellikogu hävitavalt retsenseerinud. Raudam seljatas oma uue teosega Beieri kui kriitiku, ja mul oli tema sellisest vastusest tuline heameel. Ka R. Rautu esimene romaan «Kaupo» võlus mind oma hea stiili ja erudit-

siooniga, kuigi ma tema kollaboratsioonismikäsitust ei jaga. Alati on meeldiv lugeda J. Krossi, M. Undi ja E. Vetemaa uusi teoseid. Aga arvan, et need ei kuulu siiski nende kirjanike loomingu tippu. Enim meeldis mulle neist ehk Vetemaa oma «Möbiuse lehe» II osaga. Kohati väga sisenduslik. Luules tundus üldpilt olevat proosast tunduvalt nõrgem, aga siiski mitte lootusetu. Tõnu Õnnepalu ja Indrek Hirv on klass omaette, aga ilmus ka mitu head keskmist luulekogu.

Debüütteoste juures langeb mu liisk P. Sauteri «Indigo» kasuks. See on ju Juske ja Priimäe «Tartu sügise» tõeline ilukirjanduslik illustratsioon. Suuri lootusi äratasid luules V. Ränik ja proosas J. Undusk. Unduski lause on tõesti lummas, aga anekdootlik süžee nullis kohati kõik stilistilised nikerdused. Ka Kivisildnik ja Teder tundusid sümptaadid. Kumbki omamoodi. Mingi õigus on vist igal debüüdil. Ja kedagi sellepärast hurjutama hakata, et ta liigest edevusest paar tuhat rubla on raisanud ja oma luulekogu ilmutanud, pole mõtet. Kuulun ju isegi siia kurba ritta.

Olulisimaist teoseist on mul läbi lugemata A. Valtoni novellikogu ja E. Mihkelsoni luuleraamat. Vabandan nende ees.

Hea lugeja välismaal!

Kas Sa oled endale juba tellinud ajakirja «VIKERKAAR»?

«VIKERKAART» võib tellida üle kogu maailma, kui teatad oma soovist SOOME —

Akateeminen Kirjakauppa

PO BOX 128 SF 00101

Helsinki

Finland

või ROOTSI —

Bibliotekstjänst AB

BOX 200, S 22100

Lund

Sweden

Tellimise eest on eriti soodne tasuda veel
Helsinkis Pasilas KANSALLISOSAKE-

PANKKI kassas «Periodika» oma arvele
Nr 145410/2487,

teatades sissemaksust ka meile aadressil:

Kirjastus «Periodika»

pk 107, Pärnu mnt 8

Tallinn 200 090

Estonia

«Vikerkaart» ilmub 12 numbrit aastas.

Telli endale ja igale sõbrale ajakiri
«VIKERKAAR»!

Tellimishind

3 kuuks 10 USA \$ ehk 40 FIM

6 kuuks 18 USA \$ ehk 75 FIM

aastaks ainult 35 USA \$ ehk 140 FIM

Üksiknumber maksab 4,5 USA \$ ehk
15 FIM

«VIKERKAAR» kodu- ja välismaal!

Vikerkaar

Toimetus:

Peatoimetaja **Toivo Tasa** 44 58 26.
Peatoimetaja asetäitja **Alla Kallas**
60 17 72. Vastutav sekretär **Jüri Ojamaa**
44 12 48. Algupärane ja tõlkekirjandus
Märt Väljataga 60 18 58. Teadus, pub-
litsistika ja kirjanduskriitika **Andres Her-
kel** 60 18 58, **Kajar Pruul** 60 18 58
(Tartus teisip reedeni k 14—16 tel
31 117). Üldinformatsioon **Olev Remsu**
60 18 58. Keeletoimetaja **Tiina Lias**
60 18 58. Kunstiline toimetaja **Jüri**
Kaarma 60 18 58. Tehniline toimetaja
Katrin Mürk 60 18 58. Masinakiri
Viivi Hantadze 44 12 48.

Toimetus käsikirju ei retsenseeri ega tagasta.

Praaeksemplaride kohta saab teavet trü-
kikoja tehnilise kontrolli osakonnast
68 14 11

Toimetuse aadress: 200 031, Tallinn, Toompui-
tee 30. Fax 442-484.

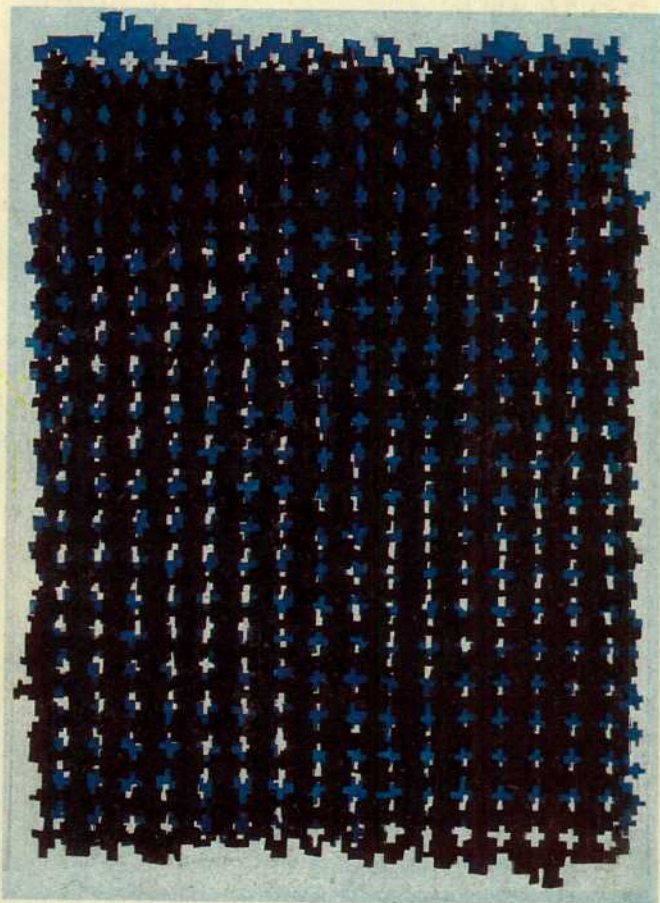
Kirjastus «Perioodika», 200 001, Tallinn, Pärnu
mnt 8.

Laduda antud 05. 02. 1991. Trükkida antud
18. 03. 1991. Ofsetpaber 70×100/16. Ofsettrükk.
Tingtrükipoognaid 7,8. Tingvärvitõmmiseid 12,51.
Arvestuspoognaid 9,51. Tellimise nr. 560.

EKP KK Kirjastuse trükikoda, 200 090, Tallinn,
Pärnu mnt 67a.

«Vikerkaar» nr 4, apr.11, 1991. Hind rbl 1.20.

Vikerkaar

Hind rbl. 1.20
78245